

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
національного університету
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)
П 75

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**

д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету*

П 75 **Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження:** зб. наук. пр. /
Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 6. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 240 с.

ISBN 966-551-159-9

Висвітлюються маловідомі питання з історії Придніпров'я від пізньоантичного періоду до сучасності. У центрі уваги авторів важливі аспекти історії населених пунктів, діяльності історичних персоналій, вивчення і збереження культурної спадщини краю.

Розраховано на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, етнографів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та усіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.), канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**, д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**, д-р іст. наук., доц. **Є. І. Бородин**, заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, канд. іст. наук, доц. **М. Е. Кавун** (відп. секр.), д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)

**Збірник видано за фінансового сприяння
Дніпропетровської обласної державної адміністрації**

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2008

© Автори статей, 2008

ВСТУП

Представлений читачам шостий випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» є органічним продовженням двох попередніх випусків, оскільки в його основу покладені матеріали III і IV Дніпропетровських обласних історико-краєзнавчих конференцій «Історія Дніпровського Надпоріжжя», які відбулися у грудні 2007 р. та листопаді 2008 рр. Збільшення обсягу інтелектуальної продукції з історико-краєзнавчого напрямку досліджень є добрим знаком активізації подібних розвідок у регіоні.

За рубрикацією структура пропонованого збірника є досить традиційною. На сторінках наукового видання читачі продовжать знайомство з інформативними сюжетами з минулого міст і сіл, історичними постатями, проблемами історії освіти, науки і культури Придніпров'я, духовно-культурним та релігійним життям, соціально-економічним розвитком регіону, подіями Великої Вітчизняної та Другої світової війн. Як завжди, низка статей стосуватиметься археологічних старожитностей краю.

Основу авторів збірника склали досвідчені науково-педагогічні кадри та молоді вчені Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, дослідники ряду інших ВНЗ Дніпропетровська, зокрема Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту, Українського державного хіміко-технологічного університету, а також учені Запорізького національного університету, Криворізького державного технічного університету, Музею історії м. Дніпродзержинська та ін.

Матеріали пропонованого 6-го випуску збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» свідчать, що з кожним роком динаміка історико-краєзнавчих досліджень Придніпровського краю істотно поліпшується. Суттєво розширюється перелік проблемних питань, які стають об'єктами історико-краєзнавчих студій. Позитивним явищем є підвищення теоретико-методологічного рівня краєзнавчих досліджень та збільшення числа розвідок, які мають міждисциплінарний характер.

Сподіваюсь, що підготовлений збірник наукових праць зацікавить науковців, освітян, краєзнавців, музеєзнавців, археологів, студентів вищих навчальних закладів, учнів середніх навчальних закладів та всіх тих, хто цікавиться історією Придніпровського краю.

*Відповідальний редактор д-р іст. наук,
проф. С. І. Світленко*

I. ДО 75-річчя ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

УДК 94 (477)

Є. І. Бородін

Дніпропетровська обласна державна адміністрація

75-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОСВІД ВІДЗНАЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЮВІЛЕЮ

Розглянуто святкування 75-річчя Дніпропетровської області у 2007 р. Висвітлено основні заходи, що здійснили центральні та місцеві органи влади, перебіг підготовки до них, подано аналіз прийнятих нормативно-правових актів.

У сучасній Україні актуальним питанням є ставлення до історичного минулого, яке характеризується наявністю багатьох приводів для політичних та наукових дискусій. Не стали винятком й події радянської доби, багато з яких потребують не тільки висвітлення та осмислення, але ще й відповідного реагування з боку центральної та регіональної влади. До таких подій належить, зокрема, створення Дніпропетровської області, яке датується 27 лютого 1932 р.

Метою запропонованої статті є висвітлення святкування 75-річчя Дніпропетровської області. Головними завданнями визначено показ основних заходів, що здійснили центральні та місцеві органи влади, перебіг підготовки до них, аналіз прийнятих нормативно-правових актів.

Джерельну базу дослідження складають нормативно-правові акти Президента України та Дніпропетровської обласної державної адміністрації, виступи керівництва держави та області, документи органів виконавчої влади, інших установ, закладів та організацій, періодичні видання. Зрозуміло, що основні документальні матеріали ще не відклалися в архівосховищах, тому велике значення мало опрацювання поточних архівів.

© Є. І. Бородін, 2008

Шістнадцятий рік історії незалежної України став роком сімдесят п'ятої річниці з часу проведення чергової адміністративно-територіальної реформи, яка відбулася в СРСР. 27 лютого 1932 р. стало точкою відліку для існування Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської областей Української РСР у складі Радянського Союзу. Незважаючи на те, що кількість та розміри сучасних областей суттєво відрізняються від тогочасних, зазначені регіональні утворення продовжують існувати.

У радянський період «круглі дати» в історії областей не були актуальними, що пояснюється наявністю великої кількості подій в історії СРСР, КППС, УРСР, які влада урочисто відзначала.

Вже після проголошення державної незалежності України виповнилося 70 років з часу створення Дніпропетровської області. Це стало приводом для того, щоб керівництво регіону, наукова громадськість провели низку офіційних заходів [4, с. 3; 8; 10, с. 2].

Ініціатором відзначення 75-річчя Дніпропетровської області стало керівництво обласної державної адміністрації та обласної ради. Необхідно зазначити, що підготовка проводилася у дуже стислі терміни. Оргкомітет з підготовки урочистостей очолили голова облдержадміністрації Н. М. Деева та голова облради Ю. Г. Вілкул.

Основу організаторської роботи було закладено у «Плані щодо підготовки до відзначення 75-річчя Дніпропетровської області», затвердженому головою облдержадміністрації 25 жовтня 2006 р. [15].

Планувалося організувати роботу оргкомітету, робочих груп за окремими напрямками, розгорнути медіа-кампанію, розробити логотип, гасло, іншу атрибутику, заснувати пам'ятний нагрудний знак до ювілею, здійснити закладення парків у містах та районах, провести святкові марафони, видати низку книг. Необхідно зазначити, що на початковому етапі обласна виконавча влада побачила наявність серйозної проблеми, що виникла під час підготовки до святкування важливої дати в історії області. Справа в тому, що у рік створення області Україна була охоплена Голодомором. Зазначимо, що 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», згідно з яким, зокрема, зобов'язала органи державної влади та місцевого самоврядування «вживати заходів щодо увічнення пом'яті жертв Голодомору та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні» [24]. А Президент України В. А. Ющенко ще у листопаді 2005 р. затвердив указ «Про вшанування жертв та постраждалих від Голодоморів в Україні», відповідно до якого на 2006–2008 роки припадали заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору в Україні [23]. Два 75-річчя стали пов'язані між собою та-

ким чином, що одне з них, за певних умов, мало стати підставою для заперечення іншого.

Керівництво Дніпропетровщини визнало за необхідне не применшувати значення 75-річниці зі дня створення одного з найпотужніших регіонів України. Проте меморіальна тематика трагедії 1932–1933 рр. не була відокремлена від ювілею області. У зазначеному плані заходів до 75-річчя Дніпропетровської області містилися окремі пункти про вшанування пам'яті жертв Голодомору, видання книг та відкриття пам'ятника жертвам Голодомору [15].

З метою всеосяжної підготовки до урочистої дати було створено дев'ять робочих груп за такими напрямками: по роботі із ЗМІ та прийому почесних гостей; аналітичного забезпечення та інформаційної підтримки; з питань виставкових заходів; архітектурно-будівельного забезпечення; з питань соціального захисту та охорони здоров'я; по роботі з дітьми та молоддю; по забезпеченню культурно-масових заходів; з питань розробки поліграфічної продукції та видавничої діяльності; з питань місцевого самоврядування [15].

Членами робочих груп стали заступники голови, керівники галузевих управлінь обласної державної адміністрації, керівники облради, представники громадських організацій, профспілок, журналісти, письменники, керівники підприємств, ректори вищих навчальних закладів, представники творчих спілок, науковці, відомі актори тощо.

Якщо проаналізувати обсяг запланованих заходів, можна дійти до висновку, що часу на втілення у життя багатьох з них не було. Деякі ідеї вдалося реалізувати частково. Але основні елементи ювілейного святкування вдалося підготувати незважаючи на брак часу. До них належать урочистості в обласному центрі 27 лютого 2007 р., робоча поїздка до області глави держави, нагородження з нагоди ювілею працівників підприємств, установ та організацій, видання історичної, довідкової та іншої літератури, вихід у світ друкованих публікацій, радіо – та телепрограм, експозицій у музеях, бібліотеках, архівах, лекційна робота тощо.

Кінець 2006 р. – початок 2007 р. пройшли на Дніпропетровщині під гаслом святкування 75-річчя області. Ювілейного забарвлення набули святкування Нового Року, майже усі події в економічній та суспільній сферах. Характерним прикладом цього може слугувати той факт, що навіть рада керівників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у своїй назві мала додаток «75+» [3].

Офіційним відзначенням святкування ювілею Дніпропетровської області, на наш погляд, необхідно вважати підписання 21 лютого 2007 р. Указу Президента України «Про відзначення державними на-

городами України працівників підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області». За значний особистий внесок у соціально-економічний, культурний розвиток Дніпропетровської області, вагомі досягнення та з нагоди 75-річчя утворення області глава держави нагородив 11 мешканців області орденами та медалями, а 23 присвоїв почесне звання. Орден «За заслуги» I ступеня та II ступеня отримали по одній особі, «За заслуги» III ступеня – п'ять, «За мужність» III ступеня – одна особа, орденом княгині Ольги III ступеня – одну особу, медаллю «За працю і звитягу» – дві особи [20]. Серед 34 відзначених 17 належали до керівників різних рівнів (міський голова, генеральні директори, технічний директор, начальник служби, голова правління акціонерного товариства, голова районного суду, начальник лабораторії, голова селянського фермерського господарства, віце-президент міжнародної науково-промислової корпорації, голова товариства, керівники установ культури, спорту та охорони здоров'я). Ще 12 осіб на час нагородження працювали на «рядових» посадах у різних сферах: дільничним педіатром, дояркою, трактористом-машиністом, вчителькою, слюсарем-електромонтажником, горновим доменної печі, електрогазозварником, нагрівальником металу, майстром водогону, гірником очисного забою та ін. Окрім того п'ять матерів, які виховали більше п'яти дітей, отримали почесне звання «Мати-героїня».

Також, велика група мешканців області отримала відзнаки облдержадміністрації та облради. Так, подяку голови облдержадміністрації, згідно з розпорядженням від 6 березня 2007 р., отримало 54 особи [22]. Привертає увагу та обставина, що вже існуюча відзнака голови облдержадміністрації знак «За розвиток регіону» зазнала у 2007 р. певних змін: на колодку обласної нагороди було додано накладку з цифрами «75».

День святкування ювілею регіону розпочався урочистим гашенням головою облдержадміністрації Н. М. Дєєвою та головою облради Ю. Г. Вилкулом поштових конвертів, випущених до цієї дати. Гашення здійснювалося особовим штемпелем, на якому значилось: «Дніпропетровська обл. 75 років. 27.02.2007» [29, с. 1].

У цей день, на адресу області, надійшли привітання від Президента України В. А. Ющенка, Прем'єр-міністра України В. Ф. Януковича, Голови Верховної Ради України О. О. Мороза. Так, у своєму привітанні Президент України В. А. Ющенко відзначив, що Дніпропетровська область «була й залишається флагманом економіки й культури України», яку заслужено називають «кузнею кадрів» і діловим центром України. Президент підкреслив, що «трудова й духовна приклад Дніпропетровщини переконує в тому, що український народ –

це справді молода, енергійна й працьовита нація, яка цілеспрямовано буде сьогодні, забезпечує кращу долю на майбутнє» [19]. У привітанні В. Ф. Януковича відзначалося, що «Дніпропетровщина була і залишається не лише одним з найпотужніших регіонів України, а й авангардом світової науково-технічної думки в царині освоєння космосу. Її економічний та культурний потенціал, крім позитивного впливу на добробут і процвітання Придніпровського регіону, значною мірою визначає загальну ситуацію в державі» [32, с. 2]. Досягнення Дніпропетровщини як наукового, промислового і культурного центру України також були відзначені й у поздоровленні О. О. Мороза, в якому, серед іншого, було підкреслено, що «Дніпропетровці – народ особливий: енергійний і цілеспрямований. Упевнений, саме ці якості необхідні для успішного розвитку регіону» [12, с. 2].

До дня ювілею також надійшли привітання від экс-Президента України Л. Кучми, радника Прем'єр-міністра України, секретаря ради розвитку регіонів В. Яцуби, заступника Голови Верховної Ради України М. Томенка, голови Київської обласної державної адміністрації В. Ульяновського, Київського міського голови Л. Черновецького, від міністрів уряду С. Тулуба, А. Головка, В. Коржа, В. Огризка, народних депутатів С. Бичкова, О. Ліщинського, С. Червонописького, інших керівників центральних органів виконавчої, судової влади, органів місцевого самоврядування, глав обласних державних адміністрацій. Численні привітання було отримано й від зарубіжних офіційних осіб, серед яких були Губернатор Санкт-Петербурга В. Матвієнко, Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації в Україні, Спеціальний представник Президента Російської Федерації з розвитку торговельно-економічних відносин з Україною В. Черномірдин, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Білорусь в Україні В. Величко, Посол посольства Республіки Казахстан в Україні А. Жумабаєв, Надзвичайний і Повноважний посол Республіки Хорватія в Україні Ж. Кірінчич, посол Республіки Туреччина в Україні Е. Ішджан, Посол Сполучених Штатів Америки в Україні В. Б. Тейлор, Тимчасово Повірений у справах посольства Республіки Болгарія в Україні Д. Владіміров, Тимчасово Повірений у справах Держави Ізраїль Д. Мегіддо, Генеральний консул Чеської Республіки у м. Донецьку А. Мургаш, інші офіційні особи [31].

Важливою подією святкування стала робоча поїздка до області Президента України В. А. Ющенка, яка відбулася 27 лютого 2007 р. та була насичена візитами та зустрічами. Серед супроводжуючих у цій поїздки Президента були Заступник Глави Секретаріату Президента України В. В. Бондар, Голова Київської обласної державної адміністрації

страції В. І. Ульянченко, Керівник Головної служби регіональної політики Секретаріату Президента України С. С. Кроль та інші посадовці [25]. Привертає увагу те, що саме В. В. Бондарю глава держави доручить керівництво Дніпропетровською областю у вересні того ж 2007 р., призначивши його головою обласної державної адміністрації. Тоді ж С. С. Кроль стане першим заступником голови обласної державної адміністрації.

Під час поїздки до Дніпропетровщини президент відвідав підприємства та установи обласного центру, серед яких ВАТ «Ниžньодніпровський трубопрокатний завод», Дніпропетровський історичний музей ім Д. І. Яворницького, Дніпропетровський академічний державний театр опери та балету.

На ВАТ «Ниžньодніпровський трубопрокатний завод» президент відвідав колесопрокатний та мартенівський цехи, спілкувався з робітниками заводу, узяв участь у презентації проекту будівництва електросталеплавильного комплексу на ВАТ «Ниžньодніпровський трубопрокатний завод», зустрівся з представниками засобів масової інформації.

У Дніпропетровському історичному музеї ім Д. І. Яворницького В. А. Ющенко оглянув експозицію музею, художню виставку робіт заслуженого художника України Ф. М. Клименка. У музеї відбулася презентація книги Ф. М. Клименка «Голодомор. Реквієм на відстані часу», були представлені документальні та речові матеріали щодо репресованих жителів області та жертв Голодомору 1932–1933 рр. По закінченні огляду глава держави зробив запис у книзі «Почесних гостей музею» [25]. Додамо, що невдовзі Федір Максимович Клименко отримає від Президента України звання «Народний художник України» [21].

Основні протокольні події з нагоди 75-річчя області – виступ Президента України В. А. Ющенко та церемонія вручення Президентом України державних нагород - відбулися у Дніпропетровському академічному державному театрі опери та балету.

У своєму привітанні Президент України В. А. Ющенко звернувся до жителів Дніпропетровщини з теплими словами та добрими побажаннями. Глава держави відзначив багате історичне минуле краю – козацькі Січі, які «були чи не першими на європейському континенті прообразом демократичної республіки. Як перлини нашого краю президент відзначив річку Оріль, Петриківський розпис, згадав таких видатних постатей Дніпропетровщини як Олександр Польш, Дмитро Яворницький. Він зазначив, що «Дніпропетровська область – потужний економічний та промисловий регіон, один із інтелектуальних центрів України, одна з її житниць». До особливих здобутків регіо-

ну президент відніс космічну галузь, зокрема унікальний міжнародний проект створення ракетно-космічного комплексу морського базування «Морський старт» та «Глобал Стар», у якій використовуються Дніпропетровські ракетоносії «Зеніт» і «Циклон». Серед здобутків області В. А. Ющенко також назвав значну привабливість області для залучення іноземних інвестицій (за рейтингами інвестиційного потенціалу область посіла друге місце після Києва). Майже 500 підприємств розвивали відносини з партнерами усього світу, а загальний рівень інвестицій у регіон досяг понад 2,3 мільярда доларів США. Саме економічна кооперація та інтеграція у світову та європейську економіку, на думку президента, мали винятково важливе значення для посування України у бік Європейського Союзу [2].

Окреслюючи орієнтири подальшого розвитку країни, В. А. Ющенко наголосив на необхідності продовження боротьби з бідністю, іншими соціальними проблемами, забезпечення гідного рівня життя, рівня забезпеченості та високого статусу в суспільстві науково-технічній, гуманітарній еліті. Завершуючи свій виступ, Президент України підкреслив, що цей день, день святкування 75-тої річниці утворення області належить до тих днів, коли «жодна статистична цифра про соціально-економічний розвиток та суспільно-політичний розвиток регіону не може замінити собою просте людське спілкування і радість свята» [2].

Згадуючи цю робочу поїздку Президента України до Дніпропетровщини необхідно відзначити, що поряд із святковою тематикою робочої поїздки, привітаннями та побажаннями під час зустрічей, глава держави торкнувся питання політичної ситуації в країні, наявних проблем. Так, зокрема, він відзначив, що реаліями сьогодення регіону стали такі негативні моменти промислового розвитку, як «застаріле устаткування, величезні енерговитрати, непоправна шкода і для екології, і для людини...» [2].

По закінченню святкових заходів у Дніпропетровському академічному державному театрі опери та балету відбувся святковий концерт, в якому брали участь обласний зведений симфонічний оркестр, академічний театр опери та балету, народні артисти України М. Чернявський, Е. Сребницький, заслужена артистка України О. Гітало, заслужений діяч мистецтв України В. Гаркуша, фольклорно-хореографічний ансамбль «Славутич», хор Дніпропетровського училища культури «Червона калина» та ансамбль танцю училища «Горицвіт», зведена капела бандуристів Дніпропетровської області, низка дитячих колективів та інші виконавці. Головними елементами концертної програми були теми «Неповторна Дніпропетровщина», «Ми – козацького роду», «Невичерпні джерела талантів твоїх, рідна земле!», «Ми – надія, світ-

ла доля твоя, ми – майбутнє твоє, Україно!», «Материнське щастя» та «Дніпропетровщина – космічний центр України». Над підготовкою урочистого концерту майстрів мистецтв та художніх колективів, присвяченого 75-річчю Дніпропетровської області, працювали народний артист України Ю. Чайка, заслужений працівник культури України В. Рижов, заслужений діяч мистецтв України В. Мазур та велика група творчих працівників.

Після концерту для мешканців міста та почесних гостей перед театром опери та балету було представлено святкове лазерне шоу, рівного за масштабами якому на Дніпропетровщині до того часу не було. День святкування ювілею Дніпропетровщини завершився прийомом гостей у ресторані готельного комплексу «Бартоломео».

Важливим елементом ювілейних заходів була робота, проведена Дніпропетровським історичним музеєм ім Д. І. Яворницького. Це, перш за все, робота з підготовки колективом цього одного з найвідоміших регіональних музеїв України виставки «Дніпропетровська область – 75: події та постаті», тематика якої охоплювала період 1932–2007 рр., тобто з часу заснування області до останніх подій в регіоні. Над підготовкою виставки працювали директор історичного музею Н. Капустіна та творчий колектив у складі Л. Маркової, В. Сацути, Н. Шейміної, Л. Чирич, В. Якушенка. Тематико-експозиційний план виставки представлено двома частинами: перша відображала події за такими темами як «Дніпропетровщина в книгах та картах 1932–1945 рр.»; «Репресії 30-х років на Дніпропетровщині»; «Голодомор 1932–1933 роки на Дніпропетровщині»; «Новобудови 1932–1941 рр. на Дніпропетровщині»; «Соціалістичне змагання 1935–1940 роки»; «Сільське господарство Дніпропетровщини 1932–1941 роки»; «Розвиток науки, літератури, архітектури, мистецтва, освітніх установ на Дніпропетровщині 1932–1940 рр.»; «Дніпропетровська область в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Друга частина виставки була присвячена видатним постатям, відомим установам та подіям у всіх сферах життєдіяльності області від післявоєнного періоду до сучасності.

Прикладом всебічного представлення історичного минулого Дніпропетровщини стали експонати виставки, серед особливо символічних – два ордени Леніна, якими було нагороджено Дніпропетровщину (радянський період), моделі ракет-носіїв «Зеніт-3SI та «Циклон» 2001 р. (сучасний період історії регіону). На виставці були широко представлені матеріали про видатні постаті Дніпропетровщини, до яких належали: зачинатель руху передовиків сільського господарства за одержання високих врожаїв кукурудзи, Герой Соціалістичної Праці

М. О. Озерний; комбайнер, раціоналізатор, винахідник-новатор сільськогосподарського виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці Г. І. Байда; Перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький, двічі Герой Соціалістичної Праці І. Д. Ганчев, який перший в країні, разом із своєю бригадою розробив і впровадив поточний метод будівництва по річних бригадних планах, народна художниця, заслужений майстер народної творчості України, майстер розпису, декоративної графіки, декоративного малюнку Т. А. Пата; винахідник, кандидат технічних наук, Лауреат Ленінської премії М. В. Рулла; ініціатор соціалістичного змагання за випуск надпланового металу для виробництва сільськогосподарських машин, Герой Соціалістичної Праці П. С. Махота; Герой Соціалістичної Праці, з ім'ям якого пов'язані технічні нововведення, які змінили процес одержання сталі і чавуну – киснево-конверторний спосіб і застосування природного газу в доменній плавці І. І. Коробов; засновник конструкторського бюро «Південне», основоположник нового напрямку в ракетній науці і техніці, двічі Герой Соціалістичної Праці М. К. Янгель; почесний громадянин м. Дніпропетровська, загальновідомий старійшина і лідер ракетно-космічного центру у Дніпропетровську, двічі Герой Соціалістичної Праці О. М. Макаров. На фотокартках Дніпропетровського періоду можна було побачити майбутнього керівника СРСР Л. І. Брежнєва [9].

У рамках підготовки та відзначення ювілею області було проведено значну роботу з видання тематичних книг, статей, аналітичних матеріалів та іншої літератури. На багатьох книжках, брошурах, буклетах, навіть на упаковках кондитерських та інших виробів, розмістили символіку ювілею. Логотипом свята став прямокутник, на який зверху було накладено контур карти України з виділенням області. На прямокутнику містився надпис: «75 Дніпропетровська область 2007» Помітною подією у видавничій справі регіону стала поява книги «Дніпропетровська область: історія та сучасність (до 75-річчя створення)», до редакційної колегії якої увійшли Н. Деєва, Є. Бородін, Г. Вербицький, В. Антонов, В. Сергєєв, М. Робертс, В. Андрухів, С. Двоєносенко, Н. Капустіна. Рубриками цього видання є: «Погляд крізь століття» – історичний екскурс основних етапів історії нашого краю до утворення Дніпропетровської області; «75 років від минулого до сьогодення» – основні віхи історії радянського періоду, передусім, що стосується розбудови промисловості, всієї інфраструктури Дніпропетровщини та часів незалежності з висвітленням основних подій часів незалежності; «Дніпропетровщина – регіон-лідер» – висвітлено основні досягнення та здобутки нашого краю, представлено інформацію за всіма сферами

життєдіяльності області. Книгу наповнено значною кількістю мальовничих ілюстрацій [3].

Серед заходів інформаційного напрямку виділяється лекційна робота у рамках єдиного дня інформування населення області, з метою надання практичної допомоги у проведенні якого деканом історичного факультету Дніпропетровського національного університету, професором С. І. Світленко було підготовлено методичні матеріали «75 років Дніпропетровщині: здобутки та перспективи». У матеріалах знайшли відображення історичні традиції рідного краю, здобутки і перспективи поступу Дніпропетровщини від створення області до часів сьогодення [27].

Крім того, до святкування ювілею області Дніпропетровською обласною універсальною науковою бібліотекою було підготовлено універсальний науково-допоміжний покажчик, який вмістив відомості про видання стосовно різноманітних аспектів життя Дніпропетровської області. Це бібліографічне видання вміщує понад 810 позицій видань [28].

Питання підготовки та проведення заходів, присвячених 75-річчю Дніпропетровської області знайшло широке відображення в діяльності засобів масової інформації, як то підготовка та трансляція фільмів, передач, прямих ефірів, публікація статей, інтерв'ю, спогадів учасників подій та інше. Відзначимо широке представлення інформації та висвітлення усіх подій, пов'язаних із відзначенням ювілею області на сторінках друкованих ЗМІ, видання ювілейних регіональних видань, повністю присвячених тематиці Дніпропетровської області. На сторінках друкованих видань вийшло чимало публікацій з привітаннями та поздоровленнями керівників органів державної влади центрального та регіонального рівнів, органів місцевого самоврядування, історичними нарисами, висвітленням основних здобутків та досягнень краю, даних про розвиток за період незалежності України [32, с. 2; 12, с. 2; 5; 11, с. 1; 26, с. 1–2; 14, с. 3; 31, с. 3; 1, с. 1; 17, с. 1; 18, с. 1; 16, с. 1; 13, с. 1–2; 7, с. 1; 6, с. 3].

Таким чином, робота з підготовки до відзначення 75-річчя Дніпропетровської області, проведена обласною владою за участю громадськості, забезпечили високий рівень проведення свята регіонального рівня, яке можна віднести до найбільш яскравих сторінок його життя. Ювілей став помітною подією в історії Дніпропетровщини. Разом з тим, аналіз нереалізованих задумів дозволить у майбутньому суттєво розширити палітру відзначення регіонального ювілею.

Бібліографічні посилання

1. *Белий, А. В* юбилей наград не жалея / А. Белий // Днепр вечерний. – 2007. – 2 марта. – С. 1.
2. Виступ Президента України В. А. Ющенко на урочистому зібранні з нагоди святкування 75-річчя Дніпропетровської області // <http://www.adm.dp.gov.ua>
3. Дніпропетровська область: історія та сучасність (До 75-річчя створення). – Д., 2007.
4. Дніпропетровщина: Історична довідка та загальна характеристика // Зоря. – 2000. – 24 лют. – С. 3.
5. Дніпропетровщино, мій краю! На світі кращого не знаю // Зоря. – Спецвипуск. – 2007. – 27 лют.
6. *Ефремов, В.* Виктор Ющенко: стране необходима консолидация всех здоривих сил. С пресс-конференции Президента Украины / В. Ефремов // Днепр вечерний. – 2007. – 28 февр. – С. 3.
7. *Ефремов, В.* Президент поздравил днепропетровцев с весомыми достижениями / В. Ефремов // Днепр вечерний. – 2007. – 28 февр. – С. 1.
8. *Маркова, Л.* Днепропетровская область встречает свое семидесятилетие / Л. Маркова // Днепр вечерний. – 2002. – 13 февр.
9. *Маркова, Л.* Тематико-експозиційний план стаціонарної виставки «Дніпропетровській області 75 років: події та постаті»: Міністерство культури і туризму України, Дніпропетровський історичний музей ім Д. І. Яворницького / Л. Маркова, В. Сацута, Н. Шейміна, Л. Чирич, В. Якушенко // Поточний архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.
10. Микола Швець голова облдержадміністрації: «Дніпропетровщина – надійна основа держави. Такою її зробили наші талановиті й працьовиті люди» // Наше місто. – 2002. – 15 берез. – С. 2.
11. *Мисник, Е.* Днепропетровская область праздновала юбилей вместе с Президентом / Е. Мисник, С. Исаев // Наше місто. – 28 лют. – 2007. – С. 1.
12. *Мороз, О.* Достатку, злагоди й натхнення! / О. Мороз // Зоря. – 2007. – 27 лют. – С. 2.
13. Надежда Деева: «Уважаем историю, уверенно смотрим в будущее» // Днепр вечерний. – 2007. – 27 февр. – С. 1–2.
14. «На Дніпропетровщині я ще раз переконався: ми молода, енергійна, працьовита нація»: Виступ Президента України В. А. Ющенко на урочистому зібранні на честь 75-річчя утворення Дніпропетровської області // Зоря. – 2007. – 6 берез. – С. 3.
15. План щодо підготовки до відзначення 75-річчя Дніпропетровської області: затверджено головою обласної державної адміністрації від 25 жовтня 2006 р. № 60/20/06–10 // Поточний архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.
16. Председатель Верховной Ради Украины Александр Мороз. Равнение на Дніпропетровщину! // Днепр вечерний. – 2007. – 27 февр. – С. 1.
17. Президент України Віктор Ющенко. Флагман економіки та культури // Днепр вечерний. – 2007. – 27 февр. – С. 1.

18. Премьер-министр Украины Виктор Янукович. Залог успеха – трудолюбие людей // Днепр печерний. – 2007. – 27 февр. – С. 1.

19. Привітання Президента України В. А. Ющенка жителям Дніпропетровської області з нагоди 75-річчя утворення Дніпропетровської області // <http://www.adm.dp.gov.ua>

20. Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області: Указ Президента України від 21 лютого 2007 р. № 132/2007 // Поточний архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

21. Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій з нагоди Дня незалежності України: Указ Президента України від 20 серпня 2007 р. № 715/2007 // Поточний архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

22. Про відзначення Подякою голови облдержадміністрації: Розпорядження голови обласної державної адміністрації від 6 березня 2007 р. № 74-р-07 // Поточний архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

23. Про вшанування жертв та постраждалих від Голодоморів в Україні: Указ Президента України від 4 листопада 2005 р. № 1544/2005 // <http://www.president.gov.ua/documents/3456.html>

24. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28 листопада 2006 р. № 376-V // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=376-16>

25. Програма робочої поїздки Президента України Віктора Андрійовича Ющенка до Дніпропетровської області 27 лютого 2007 року: // Поточний архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

26. *Пшеничний, Ю.* «Ви – одні з кращих!» / Ю. Пшеничний // Зоря. – 1 берез. – 2007. – С. 1–2.

27. *Світленко, С. І.* Методичні матеріали для надання практичної допомоги лекторам до єдиного дня інформування населення області «75 років Дніпропетровщині: здобутки та перспективи» / Дніпропетровська обласна державна адміністрація, Управління з питань внутрішньої політики ОДА, Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання» / С. І. Світленко. – Д., 2007.

28. 75 років на карті держави. Дніпропетровська область: історія та сучасність. Наук.-допоміжн. бібліограф. показник / Упоряд. І. Голуб. – Д., 2007.

29. *Стешко, А.* Письмецо на память / А. Стешко // Наше місто. – 2007. – 28 лютого. – С. 1.

30. Телеграми й вітальні адреси з нагоди 75-ї річниці утворення області // Зоря. – 6 берез. – 2007. – С. 3.

31. Телеграми й вітальні адреси з нагоди 75-ої річниці утворення Дніпропетровської області // <http://www.adm.dp.gov.ua>

32. *Янукович, В.* Нехай плідними будуть ваші здобутки! / В. Янукович // Зоря. – 2007. – 27 лют. – С. 2.

Надійшла до редколегії 21.11.08.

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 902 (477.63) «17/18»

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МІСЦЕ САМАРІ У СИСТЕМІ ПАМ'ЯТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

Викладено власний погляд на тяглість урбаністичної традиції регіону від «містечка старовинного» Самарь.

Подібна постановка питання обумовлена тим, що внаслідок багаточисельних польових досліджень значного за розмірами укріпленого поселення, ідентифікованого нами із «старовинним містечком Самарь з перевозом», згадуваним у відомій грамоті Стефана Баторія 1576 р. [18], з'явилась можливість проведення співставлення із іншими дослідженими пам'ятками регіону цього ж часу. За основу нижчевикладеного править, за думкою автора, твердження про унікальність пам'ятки, яка визначається у декількох вимірах.

По-перше, Самарь сьогодні є єдиною в Надпоріжжя пам'яткою козацької доби, яка забезпечує можливість не тільки отримання максимально повної і різносторонньої інформації, але й підтверджує безперервність і тяглість урбаністичного процесу в регіоні. На жаль, такі відомі пам'ятки козацької історії як Старий і Новий Кодаки, колишня слобода Половиця, поселення Ігреньського півострова, Лоц-Кам'янка, Микитинська Січ та інші знищені сучасними полісами – Дніпропетровськом і Нікополем та практично недоступні дослідженню. У ще більшій мірі це стосується території колишніх запорозьких Січей, які, за винятком «замка Байди» на о-ві Мала Хортиця, де провадяться багаторічні розкопки С. Ж. Пустоваловим [15], затоплені Каховським водосховищем без проведення необхідного обстеження. Тому наші уявлення про них обмежені дореволюційним обстеженням Д. І. Явор-

ницького [7], розвідками 1950–1960-тих рр. та сучасними пошуками дайвінгістів [6].

По-друге, перевагою Самарі відносно інших пам'яток є зафіксована археологічними дослідженнями безперервність існування на площах, віднесених нами до неї передуючих у часі поселень, зокрема XIV ст. н. е., тим самим нам відомі історичні попередники мешканців козацької Самарі, якими було неоднорідне в етнічному відношенні мішане слов'яно-кочівницьке населення Золотоординського часу. Є вагомі підстави вважати функціонування у XIII–XIV ст. у пониззі Самарі під егідою золотоординської адміністративної системи сталих перевозів через Самару (поруч із поселенням) та Дніпро (місто на Ігреньському півострові), поруч із якими знаходилися митниці, до обов'язків котрих входило не лише збирання мита, а й забезпечення безперервності сполучення, для чого існували спеціальні команди «перевізників» та «товмачів». Для Самарі це підтверджується знахідками, зосередженими поруч із перевозом [19; 21]. Сьогодні є всі підстави вважати, що подальші роботи дозволять виявити «бродницький» етап в історії Самарі. Можливо, саме до нього належать наведені Д. І. Яворницьким відомості про «самарських рибалок», які прийшли вклонитися св. Андрію Первозванному, та про самарських козаків [23].

Важливим аргументом на користь поліетнічності населення ранньої Самарі можуть стати спостереження за поховальними звичаями, зафіксованими під час досліджень могильника, відкритого у 2005 р., поодиноких поховань. Незважаючи на нестачу антропологічних визначень, є підстави стверджувати присутність як тюркських, так і слов'янських поховань. У побуті мешканців Самарі спостерігаємо розповсюдження жіночих прикрас «кочівницького» стилю, які, вочевидь, належали жінкам-бранкам, з якими брали шлюб, як це спостерігається і для інших регіонів взаємодії слов'янського та кочового населення (Кубань, Дон).

До третьої важливої особливості досліджуваної пам'ятки відносимо повноту інформації відносно різних сторін її життєдіяльності, яка розглядається у динаміці. Дозволю собі стисло прокоментувати отримані висновки.

Козацьке містечко Самарь виникає не пізніше XIV ст. У цьому сенсі важливим є визначення Самарі як «старовинної» вже в документі, датованому XVI ст. [1]. Для нього обрано стратегічно оптимальне місце при злитті Самарі із її припливами Кривою Самарою і Кримкою, у 8 км вище за впадіння у Дніпро. Реліктові ліси, так звана «Самарська товща» і величезні болота та зарості очерету забезпечували захист від нападів степняків. Штурму з боку річки протидіяла висота мису, яка

сягала 40–50 м над рівнем ординару. Найменш захищеною залишалася тільки напільна сторона мису. На жаль, сьогодні вона зайнята жителями кварталами селища Шевченко, під якими поховано земляні укріплення, що захищали Самару із півдня. Якщо виходити із планування укріплень Новобогородицької фортеці, спорудженої поруч із Самар'ю за указом російського уряду у 1687–1688 рр., то не існувало суттєвої різниці у ступені її захищеності із боку «поля».

Судячи по зображенню на скляній вставці персня-печатки, знайденого у 2001 р., яку ми вважаємо адміністративною печаткою Самарі [13], остання мала систему валів із частоколом та двома баштами при брамі. Внутрішня площа була забудована наземними спорудами – «куреньями». У 2007 р. було відкрито вал і рів, які обмежували площу поселення з півночі. Під час їх спорудження було знято ґрунт на відстані до 35 м по обидві сторони. Відсутність знахідок XVI–XVII ст. дозволяє віднести укріплення вже до часу, коли Самарь була поглинута посадом Новобогородицької фортеці, однак навряд чи за площею суттєво відрізнялася від неї [4]. Останні знахідки 2008 р. свідчать про наявність культурного шару XVII ст. на площі, прилеглій до вул. Пензенської селища Шевченко.

Внутрішня забудова ранньої Самарі (до виникнення Новобогородицької фортеці) визначається за окремими житловими та іншими будівлями. Опис Самарі, наведений у колективній монографії О. Репана, В. Старостіна і О. Харлана [17] належить до XVIII ст. і ґрунтується виключно на картографічних та письмових джерелах, тобто не вміщує тих подробиць, які необхідні для визначення дійсного соціально-економічного статусу населеного пункту.

Сьогодні ми можемо констатувати абсолютне переважання у житловій забудові Самарі заглиблених у ґрунт будівель – землянок, яких було відкрито п'ять, враховуючи приміщення шинку. Землянки мали невеликі розміри – до 18 м²; для частини з них спостерігалася горизонтальне облицювання стін дошками, які закріплювалися за допомогою стовпів покрівлі. Підлоги земляні, без підмазки глиною. Надбудова стін плетнево-каркасна. Тільки в одному випадку було встановлено характер входу до житла, який має вигляд довгого пандусу із декількома земляними східцями [14; 15]. Для інших землянок ймовірним є використання драбин, як це мало місце у низці поселень Лівобережжя, зокрема у Салтові Харківської області.

І. Голубева, яка проводить дослідження фортець Української укріпленої лінії на Харківщині, вважає, що землянкові житла із облицювою належали росіянам, в той час як напівземлянки із довгим входом – пандусом – українцям, вихідцям із Правобережжя [5]. За нашими

спостереженнями та свідченнями етнографії, саме землянки були найдавнішим і найпоширенішим типом загальнослов'янського житла, і, зокрема, козацьких часів.

Приміщення шинку, досліджуване В. М. Шалобудовим та В. О. Векленком [4] протягом польових сезонів 2005–2007 рр., територіально прив'язане до перевозу і, судячи за знахідками, зокрема монетами, існувало протягом XVII ст., до початку будівництва фортеці. Котлован величезної напівземлянки (7,2х5,6 м) мав вхід у вигляді довгого пандусу із заходу. Опалювався шинок декорованою керамічними художніми кахлями піччю. До основного приміщення прилягало менше за розмірами, яке слугувало за кухню. Поруч знаходився величезний глибокий льох. Комплекс шинка зруйновано внаслідок пожежі; зафіксовано свідчення пошуків на пожарищі вцілілих печей.

Знахідки, які походять із шинку: терези та рівноваги до них, скляна тара від напоїв, кухлі, стакани, бокали, численні монети дрібних номіналів, датовані не пізніше за 70-ті рр. XVII ст., визначають функціональне призначення приміщень.

Із територією, яку відносимо до ранньої Самарі, пов'язані численні знахідки, які свідчать про торговельно-ремісничий потенціал поселення. У першу чергу це значні нумізматичні колекції, в яких представлено центрально- та західноєвропейські, російські, кримсько-татарські монети, які у XVIII ст. отримують значне розповсюдження. Найбільш ранні знахідки датовано XVII ст. [20; 22].

Безсумнівний інтерес мають знахідки товарних пломб [9], які є свідченням міжнародних торговельних зносин Присамар'я [10]. За типологією це дископодібні, з гнучкою бандероллю пломби, що несуть знак виготовлювача товару та дату. Найбільш рання плomba датована 1524 р. і має ініціали та титулатуру польського короля Сигізмунда I. За часом їй близькі плomba із гербом Гданська 1605 р. та голландська плomba з написом «Гельдерн», яка датується теж XVII ст.

У підтвердження розвиненості торгівлі, яка проходила через Самарь, пошлюся на широкий асортимент імпортованих виробів, що знайшли відображення у «Каталозі старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці» [11]. Серед них зустрічаються так звані рахункові жетони західноєвропейського походження, а також особисті печатки західноєвропейського та російського походження, які вказують на заняття їх власників, наприклад, «печать добра человека» новгородського купця або печатка з широко-відомим біблійським сюжетом «Суд царя Соломона» [12; 13].

З ремесел на поселенні засвідчено залізообробку, ковальство, золотарство (ювелірне виробництво), гончарство, деревообробку тощо.

Про важливе місце, яке належало Самарі у конфесійному житті регіону, свідчить припущення Д. І. Яворницького відносно першої церкви саме тут, не пізніше XVI ст. [24, с. 263]. Численні знахідки натільних хрестів і дрібної пластики, оброблені і видані В. О. Векленком [1–3], слугують підтвердженням належності населення Самарі до православ'я, дозволяючи, за змінами у типології цих виробів, виділити у ньому прибульців з інших місць.

З будівництвом Новобогородицької фортеці спостерігається поступове поглинання площі Самарі посадом (передгруддям) останньої, чому сприяло небажання козацтва жити поруч із російським гарнізоном, що призвело до «виходів» у слободи. Однак за матеріалами, здобутими під час досліджень внутрішньої площі фортеці, спостерігається досить швидкий процес взаємоасиміляції, який приводить до появи у складі офіцерів гарнізону представників української старшини [8]. Російська, за походженням, Новобогородицька фортеця із посадом поступово отримує риси, властиві українським пам'яткам цього часу.

Остання перевага пам'ятки, про яку йдеться мова, полягає у безперервності існування, оскільки Самарь – Богородицька фортеця на пряму пов'язані із виникненням Катеринослава Кільченського, обрання місця для будівництва котрого визначаються саме із факту їх існування.

Не вдаючись до подробиць дискусії про відношення Катеринослава Кільченського до міста із цією назвою, яке виникає на правому березі Дніпра (для мене воно очевидне), хочу відповісти моїм опонентам на зауваження відносно того, що ще невідомо, які б докази «первородства» інших козацьких осередків міста були б знайдені у випадку їх археологічного вивчення. Дійсно, це нам невідомо, але у цьому й полягає виняткове значення Самарі, в обґрунтуванні першості котрої на довгому шляху до сучасного міста існують незаперечні археологічні докази, підкріплені свідченням письмових джерел.

Бібліографічні посилання

1. Векленко, В. О. Знахідки українських натільних хрестів Середньому і Нижньому Присамар'ї / В. О. Векленко // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Д., 2008. – С. 87–94.
2. Векленко, В. О. До питання про походження барочних хрестів кінця XVII–XVIII ст. / В. О. Векленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. ст. – Д., 2007. – С. 230–240.
3. Векленко, В. О. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці у Присамар'ї / В. О. Векленко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 135–140.

4. Векленко, В. О. Археологічні дослідження 2005 року на посаді містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Вип. 14. – Д., 2006. – С. 164–175.
5. Голубєва, І. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині / І. Голубєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – С. 71–73.
6. Кобалія, Д. Підводні дослідження на місці Нової Січі у 2003 та 2005 роках / Д. Кобалія, П. Деменко, М. Остапенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – С. 49–53.
7. Ковальова, І. Ф. Д. І. Яворницький – археолог Запорозжя / І. Ф. Ковальова // Гуманітарний журнал. – Д., 2002. – С. 50–52.
8. Ковальова, І. Ф. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. / І. Ф. Ковальова // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. Вип. 3. – Д., 2008. – С. 83–87.
9. Ковальова, І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002, вип. 2–2003, вип. 1. – С. 187–190.
10. Ковальова, І. Ф. Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура. – Острогож, 2002. – С. 43–45.
11. Ковальова, І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Науково-довідкове видання / І. Ф. Ковальова, В. О. Векленко, В. М. Шалобудов – Д., 2007.
12. Ковальова, І. Ф. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Вип. 2. – Д., 2005. – С. 17–23.
13. Ковалева, І. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
14. Маріна, З. П. Археологічні дослідження Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 31–36.
15. Маріна, З. П. Нові дослідження археологічних пам'яток в пониззі Самари / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 30–34.
16. Пустовалов, С. Ж. Дослідження Хортицької експедиції у 2006 р. / С. Ж. Пустовалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – С. 46–52.
17. Репан, О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
18. Скальковський, А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша запорозького. / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
19. Шалобудов, В. М. Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 140–142.

20. *Шалобудов, В. М.* Монети з розкопок Богородицької фортеці у 2007 році / В. М. Шалобудов // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. Вип. 3. – Д., 2008. – С. 94–96.

21. *Шалобудов, В. М.* Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.

22. *Шалобудов, В. Н.* Находки монет на території Богородицької фортеці / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.

23. *Яворницький, Д. І.* Дніпрові пороги. / Д. І. Яворницький. – Д., 1989.

24. *Яворницький, Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 1.

Надійшла до редколегії: 27.11.08.

УДК 94(477)

Г. К. Швидько

Національний гірничий університет

ФОРТЕЦІ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ ВИНИКНЕННЯ СІЛЬСЬКИХ І МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ЗАПОРОЗЬКИХ ТЕРЕНАХ

Розглянуто питання про роль фортець у процесі виникнення різних поселень сільського і міського типу на території колишніх Запорозьких Вольностей.

Історія фортець на Подніпров'ї ще є маловивченою, хоча важливість цієї проблеми важко заперечувати. Дана проблема пов'язана з більш глобальною проблемою процесу заселення південного Подніпров'я протягом кількох століть, головним чином XVI–XVIII ст., а вужче – з наближенням до визначення віку населених пунктів на території колишніх Вольностей Війська Запорозького в період, котрий в історичних джерелах представлений лише фрагментарно, що й спричинює дискусії навколо цього питання.

Звернення до даної проблеми актуалізується тим, що в зарубіжній і вітчизняній історіографії утворення міст навколо фортеці або острогу (укріпленого «городка») є однією з кількох теорій походження середньовічних міст. До інших теорій відносяться: переростання сільських поселень у середньовічні міста внаслідок розвитку в них ремесла, промислів і торгівлі; виникнення слободи навколо монастиря і поступове формування міської території з відповідною забудовою, ринком, місь-

кими воротами, укладом господарського і суспільного життя; цільове заснування міста згідно з урядовим указом або згідно з волею власника землі. Формування міста навколо фортеці у середні віки було досить поширеним шляхом формування міста. Фортеці-городки «обростали» ремісничо-торговельним та землеробським населенням і незабаром ставали адміністративними центрами певної округи.

Процес виникнення міста від первісного ядра – фортеці – в західноєвропейських державах і на Подніпров'ї чи, ширше, в Степовій Україні, не був однаковим. На відміну від утворених цим шляхом поселень у Західній і Центральній Європі на Подніпров'ї виникнення фортець і поселень навколо них виключно було пов'язане з колонізаційним процесом в обох його течіях – народній і офіційній. Під захистом фортець тут перебувало не ремісничо-купецьке населення, а козаки та промисловці-уходники, пізніше – слобожани, яких царський уряд намагався використати для боротьби з козаками-запорожцями, офіційно проголошуючи, що метою будівництва фортеці є лише необхідність протистояти турецько-татарській агресії.

Ще литовські князі, розширюючи свої володіння на південний схід, будували замки (фортеці), найвідоміші з яких Білгород, Хаджибей, Очаків, Тавань. Призначені князем до новозбудованих замків старости намагалися заселити довколишні землі прийшлими людьми, головно (а то й єдину) повинність яких становила оборона кордону з півдня. Аксиомою є те, що колонізація Подніпров'я йшла під прикриттям новозбудованих замків [1].

Оскільки в історичних джерелах поняття «фортеця», «замок», «город», «городок» вживаються рівнозначно, зауважимо важливу обставину: між сучасним розумінням терміну «місто» (центр промисловості і торгівлі, адміністративного управління певної округи, освіти і культури, порядок забудови тощо) і його змістом у далекі часи, коли «город» був перш за все укріпленням, опорним пунктом, особливо на прикордонні, – існує досить велика різниця. Наявність у межах або на кордонах запорозьких володінь фортець, збудованих у XVII–XVIII ст. за указами царської влади дає підстави навести тут витяг опису міста з капітальної праці видатного російського історика XIX ст. С. М. Соловйова «История России с древних времен»: «Все русские города, с первого взгляда были похожи друг на друга. В середине самый город, т.е. крепость, очень редко каменная, обыкновенно деревянная; в ином городе городской мастер, голландец, сделал земляной вал. В городе Соборная церковь, съезжая или приказная изба, где сидит воевода, судит и рядит, перед которой бьют на правеже неисправных плательщиков; губная изба – для уголовных дел; казенный погреб или амбар, где хранилась

пороховая и пушечная казна, тюрьма одна или несколько, святительский двор, воеводский двор; осадные дворы соседних помещиков и вотчинников, в которые они приезжают во время неприятельского нашествия. За стеною посад, здесь большая площадь, где в торговые дни ставятся с хлебом и со всяким товаром. На площади земская изба, средоточие мирского управления, где сидят земские старосты с посадскими людьми; гостинный двор, таможня, кружечный двор, конская изба; далее идут дворы тяглых людей...» [2].

Приблизно такий же вигляд мали й козацькі «городки» – фортеці. Місто-фортеця Чортомлицька Січ було оточене земляним валом висотою до 13 м, з боку поля укріплене частоколом з бійницями для гарматної стрільби. Посередині утвореної розташованими по колу куренями площі всередині фортеці знаходилася церква, на площі проводилися січові ради та здійснювалися покарання винних. А за фортецею знаходилося поселення торгівців і ремісників, існувала грецька «ізба» для послів і купців. Донецький дослідник професор В. О. Пірко пише, що «під прикриттям Січі у другій половині XVII ст. з'явилося багато зимівників, мешканці яких розводили худобу, бджіл, займалися рибальством, полюванням та іншими промислами» [6, с. 35].

Територія нинішнього обласного центру – Дніпропетровська – охоплює добрий десяток колишніх козацьких слобід і фортець, що ще більше ускладнює проблему визначення його віку. Незаперечним є факт, що, починаючи з кінця XVIII ст. до сьогодні, межі міста включили в себе козацькі містечка Новий Кодак і Самар, слободи Половицю, Лоцманську Кам'янку, Мандриківку, Діївку, Сухачівку, Таромське, Одиноківку, Обухівку та інші старі поселення, родовід яких починається не пізніше XVIII ст. (Огрінь, Кам'янка, Мануйлівка, Піски). Тобто, не враховувати цей факт в біографії нашого міста не можна. Тим не менше, очевидно, що витoki міста слід у першу чергу пов'язувати з укріпленими поселеннями чи фортецями, навколо яких виросли поселення. Бо саме вони стали опорними пунктами як процесу загально-го заселення краю, так і центрами його господарського, політичного та культурного життя.

На правобережжі Дніпра, безумовно, такими укріпленнями стали Старий Кодак та споріднений з ним Новий Кодак. Спорудження в 1635 р. на високому березі Дніпра трохи нижче від впадіння в нього з лівого боку річки Самари фортеці розпочинає новий етап в історії Середнього та Нижнього Подніпров'я. З одного боку, спорудження поляками фортеці на Дніпрі мало на меті перешкодити козакам ходити в морські походи і взагалі з часом поставити їх під повний урядовий контроль. Досить небезпечні морські походи для запорожців

були не просто проявами козацької волі, а одним із важливих засобів забезпечення ними свого існування. Не останнє значення мало й те, що іноді козакам вдавалося не тільки утримувати невеликими силами наступ турецько-татарської агресії на українські землі, але й повертати з полону побратимів та взагалі українських людей. Досить точно запорожці відчували загрозу для себе у факті будівництва польської фортеці. Тому спроектована Бопланом і споруджена за кілька місяців значними силами «лопатників» та військового гарнізону капітана Маріона Кодацька фортеця, не встигнувши бодай один раз виконати своє призначення, була вщент зруйнована запорожцями І. Сулими. Очевидно, факт зруйнування фортеці мав велике психологічне значення для населення Подніпров'я. Відбудована у 1639 р. у більш потужному варіанті фортеця існувала як польська твердиня доти, доки її наявність у козацьких володіннях могли терпіти запорожці – до початку Національно-визвольної війни у 1648 р. Тобто, польською фортеця була менше 10 років.

З іншого боку, спорудження фортеці було чинником, по-перше, консолідації населення Подніпров'я перед загрозою польсько-шляхетської колонізації краю і встановлення урядового контролю через поширення тут влади місцевої адміністрації, по-друге, чинником більш інтенсивного заселення краю. Адже не буває фортець, які б існували скільки-небудь тривалий час без поселення поблизу них. Тому виникнення поселення Кодак безпосередньо пов'язане зі спорудженням фортеці, якою б не була мета польського уряду.

Зауважимо, що на хід чи результат Національно-визвольної війни фортеця Кодак суттєво не вплинула, бо її гарнізон був блокований козацькими військами і через кілька місяців здався.

Виникнення Української козацької держави і кроки Російської держави у напрямі перетворення її з союзника держави Б. Хмельницького у боротьбі з Польщею у сюзерена цієї козацької держави приводить до підвищення ролі Кодака на Подніпров'ї. Тепер зацікавленими у володінні нею були Росія, Гетьманщина і Запорозька Січ. Тому, починаючи з Березневих статей 1654 р., Кодак фігурує у всіх договірних статтях між Україною і Росією. У наступних договірних статтях в питанні про Кодак спостерігаємо певні нюанси, але загалом погляди на нього договірних сторін залишалися постійними. Правда, інтереси запорожців стосовно Кодака бачимо лише в Конституції 1710 р.

Однак володіння фортецею Кодак названими сторонами сприймалося через різні явні і таємні мотиви. Запорожці розглядали її як важливий пункт збереження свого арсеналу і фактор забезпечення певної незалежної політики в регіоні та свого існування взагалі. Уряди

Б. Хмельницького і його наступників мали надію на Кодак як на опору в охороні південного кордону і як на ланку, яка зв'язувала Гетьманщину із Запорозжям. Російський уряд мав триєдину мету: використання фортеці в боротьбі з татарсько-турецькою агресією, контроль над Запорозькою Січчю, перетворення її в опорну базу для просування до Чорного моря і закріплення за собою Північного Причорномор'я. Протиставлення і поєднання ближньої і дальньої мети кожної із сторін визначали і конкретні їх дії у зазначений період. До певного часу Кодак відігравав «пасивну» роль – фортецею хотіли володіти всі.

Перетворення Кодака в один із важливих центрів, навколо яких концентрувалося прибуле на Подніпров'я населення, поступово змінює його роль у регіоні. Якщо в актових джерелах російського походження другої половини XVII – початку XVIII ст. вона розглядається як фортифікаційний і військовий об'єкт (звідси описи стану фортеці, її розмірів, арсеналу, припасів тощо), то в реальному житті козаків Кодак розглядається як «поселення з фортецею», укріплене містечко, яке з кінця XVII ст. все частіше проявляє себе в політичних подіях і духовному житті Запорозької Січі.

Можливо, певні зміни по відношенню до Кодака з боку різних зацікавлених сторін та відчуття його населенням своєї ролі в регіоні відбуваються тоді, коли з кінця 80-х років XVII ст. відкрито проявилася рішучість Росії у реалізації мети виходу до Чорного моря, для чого на Самарі стали будувати укріплені городки – Богородицьку, Новосергіївську та інші фортеці, а незабаром почали споруджувати напроти Запорозької Січі Кам'яний Затон на Дніпрі. Ці «городки» запорожці сприймали виключно як об'єкти, спрямовані на обмеження їхніх володінь і їхніх дій. Тоді ж Кодак стає виключно козацьким укріпленням і поселенням.

Участь жителів Кодака в повстанні донських козаків під проводом К. Булавина, а ще більше зайнята ними позиція під час Північної війни мали фатальні наслідки для Кодака як фортеці і як козацького населеного пункту. Розправа над жителями 1709 р. припинила активну роль Кодака у подіях на Подніпров'ї.

Жителі Старого Кодака стали переселятися в інші слободи та містечко Новий Кодак. Тут згадаємо слушне зауваження відомого вченого і краєзнавця професора Ю. А. Мицика, що від Старого Кодака «бере свій початок ряд населених пунктів, які пізніше стали районами сучасного Дніпропетровська». [5, с. 153].

Давнє козацьке містечко Новий Кодак за документами відоме ще з середини XVII ст. (тут є невеликі, в межах 10 років, розбіжності в датуванні першої згадки про нього, які наводять різні автори, – від 1640 р.

по 1650 р.) Саме воно стало центром Кодацької паланки, оскільки мало дуже вигідне місце розташування – біля переправи через Дніпро і на «битому» чумацькому шляху. Детальний опис процесу утворення міста (у тогочасному його розумінні) Новий Кодак, формування його території та будівництва укріплень з ілюстраціями планів міста у різні періоди та схемою розташування залишків фортеці міститься у нарисі Дніпропетровського дослідника архітектора О. Харлана в колективній праці «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська» [9, с. 37–50]. Це позбавляє нас необхідності заглиблюватися у цей сюжет, тим більше, що названий автор здійснив це досить кваліфіковано. Що стосується кількості жителів у Новому Кодаци, то документальні дані про це відносяться лише до другої половини XVIII ст.

Російський вчений-демограф В. М. Кабузан у ґрунтовній праці «Заселение Новоросии в XVIII – первой половине XIX века» пише, що у 1745 р. на території Кодацької паланки було 13 великих поселень, не враховуючи зимівників: Старий Кодак, Новий Кодак, Нова Січ, Микитин Перевіз, Шолохове, Томаківка, Звонецьке, Таромське, Тригузне, Карнаухівка, Романкове, Аннівка, Тарасівка [3, с. 80]. Тоді ж в Самарській Паланці, частину території якої займають сьогодні лівобережні райони Дніпропетровська, за даними В. М. Кабузана, було 12 поселень: Новоселиця, Кільчень (Голубівка), Богородичне, Кам'янка, Курилівка, Орлівщина, Чаплинка, Могилів, Котівка, Бабайківка, Гупалівка, Колпаківка. Безумовно, що важливу роль у прискоренні заселення пограниччя запорозьких володінь з Гетьманщиною відіграло спорудження у 1688 р. Богородицької (Новобогородицької) фортеці, дослідженням якої (в тому числі її попередника – козацького містечка Самарь) успішно займаються сьогодні археологи на чолі з професором ДНУ І. Ф. Ковальновою та краєзнавці В. В. Бінкевич і В. Ф. Камеко. Тобто, на час знищення Запорозької Січі і адміністративних перетворень у краї, здійснюваних царським урядом, регіон був вже досить заселеним.

Як відомо, колишні запорозькі володіння були поділені між двома губерніями – Новоросійською та Азовською. Нові поселення, організовані урядовими адміністративними заходами, виникали не на порожньому місці. 24 вересня 1775 р. генерал-губернатор краю Г. О. Потьомкін писав в ордері азовському губернатору В. О. Чорткову: «Господин генерал-порутчик и кавалер Текеллий от 29 минувшего августа рапортом между прочим требовал от меня, чтобы разсеянных зимовниками запорожцов, хотя они все поселение ныне имеют и в выгодных для себя местах, свесть по несколько в самое удобнейшие места, расположенные близ дороги для заведения деревень и чтоб сию комиссию возложить

на вас обще с господином губернатором Новороссийской губернии...» [4, с. 184]. Ця вимога будувати поселення у вигідних місцевостях і при великих шляхах міститься і в інших документах.

Оскільки основна полеміка сьогодні ведеться навколо питання про витоки історії Дніпропетровська, спробуємо зробити загальний огляд процесу виникнення губернського міста та визначити його генетичний зв'язок з козацькими попередниками. Природно, що утворення нової губернії вимагало і утворення губернського міста, де б розташовувалася губернська канцелярія та інші адміністративні установи. Оскільки в межах Азовської губернії, що займала лівобережжя Дніпра на південній його ділянці, не було міського поселення, яке б відповідало вимогам губернського міста другої половини XVIII ст., губернське правління розташувало в Білевській фортеці Української укріпленої лінії. Одночасно підшукували місце для будівництва нового міста. Оскільки небезпека з півдня ще не була остаточно ліквідована, а справою визначення місця розташування нового міста опікувався адміністратор з психологією військової людини – генерал-майор В. О. Чортков, – на перше місце були поставлені мотиви оборонні, а не адміністративні та економічні. Тому, очевидно, й обрано було місце заболочене, захищене лісом, – при впадінні р. Кільчень в Самару за 8 верст від Дніпра, тобто, в районі колишньої Богородицької фортеці. Але цей Катеринослав-I, який «мало чим був схожий на місто» [8, с. 18], проіснував недовго.

Царським указом від 30 березня 1783 р. з Новоросійської і Азовської губерній було утворене Катеринославське намісництво на чолі з князем Г. О. Потьомкіним. А місце губернського центру визначалося «по лучшей удобности на правой стороне р. Днепра у Койдака». Остаточний проект структури намісництва був затверджений указом від 22 січня 1784 р.: «...повелеваем: Первое. Губернскому городу под названием Екатеринослав быть по лучшей удобности по правой стороне реки Днепра у Кайдака...» [7]. Намісництво поділялося на 15 повітів, центрами яких стали або недавно утворені «міста», або поселення, які за цим же указом конституювалися в міста шляхом перейменування вже існуючих тут поселень (наприклад, Нехвороща стала Алексополем, місто Тор – Слов'янськом, Підгородне – Донецьким і т. ін.).

Катеринослав-I (Кільченський) тоді ж було перейменовано в Новомосковськ, який у 1794 р. царським же указом перенесено вище по Самарі. Значна частина його жителів після 1784 р. переселилася в Новий Кодак.

Оскільки тепер губернське місто мало будуватися на правому березі Дніпра, то його функції певний час виконувало повітове місто Кременчук.

Згаданий вище дослідник В. М. Кабузан про виникнення Катеринослава на правому березі Дніпра пише так: «Это была живописная местность на правом берегу, где с давних пор существовали крупные запорожские селения: Старый Кодак, Каменка, Половица и Новый Кодак. Собственно Екатеринослав начали строить на месте Половицы, а Старый и Новый Кодак были включены в его состав в качестве форштадтов (пригородов). Фактически строительство Екатеринослава-II развернулось только в 1786 г.» [3, с. 60].

У подальшій історії Катеринослава тепер головну роль відіграють два козацьких поселення – Новий Кодак і слобода Половиця. Новий Кодак, який після зруйнування Запорозької Січі поповнився сімейними козаками з інших місцевостей, а з початком будівництва Катеринослава-II – майстровими людьми з Катеринослава-I, набув «другого дихання» у своєму розвитку.

У Новому Кодакі знаходилася адміністрація губернського міста, яке будувалося, тут же було духовне правління. Д. І. Яворницький у праці з історії Катеринослава писав: «С 1787 года по 1791 год Новый Кодак заменял собой будущий новый Екатеринослав и потому в живой речи и в некоторых официальных бумагах именовался городом Екатеринославом II» [11, с. 25].

У 1784 р. за наказом Г. О. Потьомкіна було укладено «Атлас Катеринославського намісництва» з вимогою «со всею возможною верностью, по выправке с ревизиею и точным показанием». У ньому значилося: «Екатеринославль – вновь учреждаемый город из местечка Новым Кодаком называемого на правом берегу Днепра против устья Самары лежащего».

Французський мандрівник Жан-Анрі Мюнц, який побував у наших краях на початку 80-х рр. XVIII ст., у щоденнику описав Старий і Новий Кодаки, навіть не згадуючи назви «Катеринослав» [5, с. 152].

Згідно з грандіозним планом Г. О. Потьомкіна місто передбачалося будувати по течії Дніпра на 30 верств, а завширшки – 25 верств, та під пасовища відводилося 8 тисяч десятин землі. Все це була «окружность» Катеринослава. У «Відомості церков», складеній в період початку будівництва Катеринослава, зазначається, що «в окружности города Екатеринослава» були: в Новому Кодакі 2 церкви, в Старому Кодакі – 1 собор. Тобто, в міську територію Катеринослава включалися обидва Кодаки. У «Відомості» 1787 р. кількість жителів у Катеринославі була такою: у Нових Койдаках – 2330 осіб, у Старих Койдаках – 634, у Половиці – 823, у Кам'янці – 260 [2].

Найавторитетніший знавець опублікованих та архівних джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. професор А. В. Бойко

пише, що згідно з планом Потьомкіна обидва Кодаци, Половиця і Кам'янка складали єдине ціле – місто Катеринослав [1, с. 64–65].

Що стосується козацької слободи Половиці, яку академік Д. І. Багалій назвав зерном, «з якого виросло місто Катеринослав», то ігнорувати її місце в історії Дніпропетровська також не можна. Завдяки своєму центральному положенню за планом будівництва Катеринослава, її контури чітко проглядаються на картах. У 1784 р. в ній нараховувалося 50 дерев'яних хат, 80 мазанок, 5 водяних млинів, 3 кузні. Аж до 1792 р. в офіційних паперах Половиця виступала синонімом назви «Катеринослав», а в побуті – ще набагато довше.

Важливим рубежем в історії нашого міста був 1787 р. Це не лише ефектна зустріч імператриці Катерини II, яка, до речі, протягом 2-х днів (7–8 травня) мешкала не де-інде, а в Новому Кодаци, не тільки час закладки Спасо-Преображенського собору, який нині є окрасою нашого міста. Це рік створення у місті міської Думи як нового органу влади. Починається новий етап розвитку міста, яке виросло на місці козацьких поселень і ввібрало в себе їхні традиції. Але з урахуванням часу і призначення воно набувало характерних ознак міста як центру адміністративного управління, промисловості та торгівлі, освіти та культури, а не фортеці, в якій вже не було потреби. Особливо цьому сприяли на початку 90-х років XVIII ст. відкриття в Катеринославі Головного народного училища та поява казенної мануфактури.

Таким чином, і слобода Половиця, і містечко Новий Кодак мають всі підстави бути першоосновами нашого міста. При цьому звертаємо увагу на таку обставину в світовій практиці датування міст: кожне місто обирає датою відрхунку свого віку обов'язково найдавнішу з відомих на даний період його розвитку. При виявленні нових писемних чи археологічних знахідок дата може змінюватися, але при цьому виключно вглиб історії. У сучасного Дніпропетровська з його козацькими попередниками така дата є, а тому немає потреби штучно вкорочувати собі віку.

Бібліографічні посилання

1. *Бойко, А. В.* Питання будівництва Катеринослава в працях Д. І. Яворницького / А. В. Бойко // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993.
2. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. V, оп. 5, спр. 479, 489.
3. *Кабузан, В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века / В. М. Кабузан. – М., 1976.

4. *Козирев, В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 1999.
5. *Мицик, Ю. А.* Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.
6. *Пірко, В.* Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. / В. Пірко. – Донецьк, 1998.
7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 15908.
8. *Ревский, С. Б.* Екатеринослав Кильченский. Историко-архитектурный очерк / С. Б. Ревский. – Д., 1974.
9. *Репан О.* Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К., 2008.
10. *Соловьев, С. М.* История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – СПб., 1894. – Т. 13.
11. *Яворницкий, Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 27.11.08.

УДК 94(477)

Н. В. Ченцова

Національний гірничий університет

ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ КОЗАЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У МЕЖАХ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ

Розглянуто дискусійні питання історії виникнення та закономірностей розвитку населених пунктів XVII–XVIII ст. на території Запорозьких Вольностей.

Проблема господарського освоєння краю і деякі закономірності розвитку та виникнення поселень у межах Запорозьких Вольностей протягом майже всього XVIII ст. насправді є до цього часу дискусійною проблемою. Вона торкається двох важливих питань: датування виникнення поселень козацької доби та загалом конструктивності економічної діяльності козацтва.

Відомості про початковий етап формування населених пунктів на теренах Запорозьких Вольностей досить лаконічні. Дослідження історичного минулого цих поселень є цікавим з точки зору двох вимірів: загальноісторичного і регіонально-історичного. Протягом великого

періоду від XII по XVII ст. Наддніпрянщина входила до територіального ядра формування Русі-України, етнічного осередку складання української народності. Тому є підстави, як вважають сучасні дослідники, розглядати Вольності Війська Запорозького, або Запорозький Низ, як «історичну землю», окрему територію зі своєрідними рисами розвитку, узагальнення яких дасть можливість створити своєрідну модель функціонування Запорозької Січі не тільки як військово-політичного, але і як соціального організму.

Відтворення історії окремих поселень чи населених пунктів є необхідною базою для об'єктивних узагальнень стосовно багатьох історичних процесів, особливо ж освоєння і заселення українських етнічних територій. З'ясовуючи, як у певних фізико-географічних умовах та пов'язаних з ними комунікаційно-господарських обставинах відбувався процес формування соціально-територіальних спільнот, надалі маємо можливість виявити їх специфічну роль у захисті і освоєнні окремого регіону, вплив на сусідні спільноти, загальні процеси, власне, виявити сукупність ознак, притаманних саме досліджуваному регіону. З іншого боку, без глибокого уявлення про природу, населення і продуктивні сили, господарське освоєння, неможливе свідоме ставлення до своєї історії та історичної ролі України.

Системне вивчення історії окремих населених пунктів України пов'язують з ім'ям О. Лазаревського, який вперше спробував дослідити історію не тільки виникнення самого поселення, а й формування соціального осередку, здійснивши аналіз соціального стану населення, традицій і ментальності. Питання регіональної історії були об'єктом наукових праць В. Антоновича, Д. Багалія, І. Крип'якевича, О. Левицького, Я. Новицького, М. Похилевича, М. Ткаченка, Д. Яворницького та інших істориків.

М. Грушевський вперше ввів до наукового обігу поняття двох вимірів дослідження історичного процесу: вертикальний зріз наукового знання (узагальнення образу економічного, політичного, національного, культурного розвитку) та горизонтальний, що передбачає вивчення історично спрямованих територій із заданими їм географічним, природним, продуктивним, комунікаційним і подальшим соціальним та культурним розвитком. Його учні дали визначення регіону, регіоналістики, поклавши початок власне вивченню «крайової історії» [2, с. 19].

Напрямок в історіографії, який передбачав вивчення історії України за регіональним принципом, почав складатися в період «національного відродження» кінця XIX ст. Проте, не використовуючи єдиний понятійний апарат, кожен із дослідників вивчав певний простір – «край», «землю», «район», «регіон», «поселення». Найважливішою

була спроба охарактеризувати цей простір, віднайшовши особливі ознаки і відмінності від інших, значення і неперервність, певну стабільність явища. Поняття «історичне районознавство» введене в науку М. Грушевським, але сучасні автори продовжують уніфікувати понятійний апарат і виділяють регіонознавство як один із важливих напрямів історичного дослідження [2, с. 80].

Поселення, можливо окрема територія, місцевість, ареал або територіальна одиниця як цілісність – це система, що включає в себе природні, виробничі об'єкти, людину з її соціальними функціями, час і простір, власне, зміни матеріальних пам'яток і територію, на якій вони знаходяться.

Через загалом небагату джерельну базу відносно історії України XVIII ст., відомості про окремі поселення, які виникли і сформувалися протягом XVIII ст. на теренах колишніх Запорозьких Вольностей, тобто в межах сучасної Дніпропетровщини, досить скупі і лаконічні. Навіть, якщо це стосується північних лівобережних територій, межиріччя Орілі і Самари, які вважалися досить залюдненими і освоєними. Дослідження їх історичного минулого є цікавим з точки зору обох вимірів: і регіонально-історичного, і загальноісторичного. До цього часу не названі відправні дати у їх літочисленні, але це важливо для формування історичної пам'яті, з іншого погляду, їх існування є своєрідною моделлю складання спільноти, соціальних прошарків населення, його заняття. «Смисл достовірного конкретного дослідження полягає у логічному поєднанні загального та місцевого матеріалу», – запевняє академік П. Т. Тронько.

Традиційно поселення в Запорозьких Вольностях називали слободами, підкреслюючи вільний характер цього поселення. Головна перевага його мешканців полягала у можливості «займанщини» вільного, неоподаткованого освоєння землі. За традицією, в Правобережній Україні слободами називали поселення, мешканці яких на певний час звільнялися від повинностей. Своєрідним українським феноменом, який тривалий час справляв значний вплив на суспільну свідомість, було масове утворення на основі права першого освоєння вільних, так званих, військових сіл і містечок, хоч їхній вільний статус був досить умовним, бо виникали вони на теренах Запорозької Січі або тимчасово звільнених від попередніх власників землях, в результаті повторного привласнення. Документи останньої Запорозької Січі підтверджують особливий статус поселень у межах Вольностей: засновані козаками поселення частіше називаються слободами, а поселення селян, вихідців із Гетьманської і Правобережної України, селами.

Особливостям даного регіону загалом в історіографії приділялося набагато менше уваги, аніж виявленню закономірностей його роз-

витку. Про особливу політичну роль запорозького степу, який породив козаччину, прийнято писати, бо тут розквітла козацька вольниця. Набагато менше сказано про особливі умови визрівання соціально-економічних чинників. Деякі загальноукраїнські процеси, вочевидь, мали знайти продовження, але дещо видозмінитися. Доволі поширеним в історіографії стереотипом є подання факту існування Гетьманщини як безперечного явища, пов'язаного із козацьким державотворчим імпульсом, а Запорозької Січі як арени суцільних баталій. Лише дехто з дослідників української історії перехідного часу і нової доби вказував на те, що соціально-економічні процеси, притаманні Старій Україні (Наддніпрянщині), прискореними темпами відбувалися в нових умовах Степового Подніпров'я, що об'єктивно було викликане масовою народною колонізацією і політичним тиском уряду, військовими конфліктами, загальною політичною та економічною ситуацією (в т. ч. геополітичною) довкола Запорожжя, визначальними процесами реструктуризації суспільного життя.

Актуальним залишається висловлений російським дослідником В. М. Кабузаном погляд на загалом прискорений характер колонізаційних процесів на території Запорозьких Вольностей та їх етапність, пов'язану із обставинами як внутрішнього, так і зовнішньополітичного порядку. На його думку, в 40–50-х рр. XVIII ст. на козацьких землях з'явилося більше нових поселень, ніж в 60-і рр., на початку 70-х років [4, с. 119]. Чисельно зростаюче населення поселялося в уже існуючих слободах і містечках. Заснування слободи Половиці він відносив до 1750 р., безапелювано стверджуючи, що саме на її місці розвинувся Катеринослав II [4, с. 60, 83]. На значному статистично-демографічному матеріалі цей автор обґрунтував тезу про домінуюче значення народної колонізації в господарському розвитку південного регіону за переважаною ініціативи вільного населення Середньої Наддніпрянщини. В. О. Голобуцький, порівнюючи дані січового архіву, в матеріалах якого від 1757 р. вже регулярно подаються відомості про склад і чисельність людності в паланках Запорозької Січі, писав, що слобідське поселення в той час налічувало від 100 до 150 дворів, найбільші ж містечка, як Новий Кодак, мали до 300 дворів [3, с. 206]. Однак маємо інформацію про хутори та поселення, які були прилеглими до слобід, надаючи останнім «кущового» вигляду.

Академік М. Слабченко поділяв думку про те, що більшість поселень Кодаської паланки виникла після відновлення Запорозької Січі у 1734 р. Це пов'язувалося із такими обставинами, як значне «перенаселення Січі», зусиллями адміністрації щодо часткового розселення козацьких куренів за межами укріплення, також клопотанням про пере-

несення самої Січі. Поселення, які «відбруньковувалися» від Січі чи «уфортифікованих» містечок – «фобургів», ще деякий час зберігали відбиток попередньої військової організації. Проте вже сам факт їх появи зафіксував нову тенденцію у стосунках Січі і навколишньої людності. Інтервал між 1709 р. та 1734 р. М. Слабченко виділяв як етап, що передував формуванню нової якості козацької громади, під чим він розумів, очевидно, певну модифікацію економічних і суспільних стосунків. М. Слабченко ще в середині 20-х рр. XX ст. писав, що Січ з середини XVIII ст. перейшла на нові економічно-правові засади, «новий спосіб» існування, коли порядок існування козацької спільноти диктувала вже не Січ, а паланка як територіальний округ, певна залюднена місцевість. Переважно в паланкових поселеннях людність знаходить притулок, визначає спосіб існування, заводить осілість, але визнає ще певний час військовий характер внутрішньої організації. Паланка ж як укріплене містечко і центр округу стає схожою не на Січ, а скоріше на торговельну частину козацької столиці. Тут різномовне і різноплемінне населення, воно займається торгівлею і ремеслом. Поставши поза політикою і вказівками січового уряду, паланки опинилися в умовах адміністративного підпорядкування розпорядженням Січової адміністрації, проте це було вже цивільне, а не військове поселення. І. Крип'якевич вважав, що Січі були потрібні міста для реалізації людністю результатів своєї діяльності, розвитку ремісничого виробництва та тому, що управління життям цілого регіону значно полегшувалося через наявність таких осілих осередків.

Про час виникнення Половиці маємо власну гіпотезу М. Слабченка. Як історик і архівіст, який працював у галузі дослідження суспільно-економічних процесів не тільки Запорозжя, але і Гетьманщини та намагався дослідити їх схожість, він вважав, що козацькі поселення початку XVIII ст. постали від давніших осідків і відбувалося це в силу різних обставин. Трагічні для запорожців події 1709 р., пов'язані з наслідками шведської кампанії, руйнація Старого Кодака і Чортотлицької Січі, переслідування запорожців, змусили частину населення шукати захисту в різних місцях. Саме в цей час, як пише М. Слабченко, від Старого Кодака «відбрунькувався Новий Кодак», а «від Новоселиці відбрунькувалася Половиця» [5, с. 414].

Протягом середини XVIII ст. у Кодаській паланці, центром якої був Новий Кодак, в документах зазначаються як окремі поселення Новий Кодак, Старий Кодак, Чаплинська Кам'янка, Таромське, Карнаухівка, Тритузне, Кам'янське, Романкове. У лютому 1773 р. посполите населення складало в паланці загалом 673 особи чоловічої статі, серед них 378 тяглих і 295 піших підданих [6, арк. 120], з яких збирався грошо-

вий «оклад» у розмірі 210 карбованців 20 копійок срібною монетою [6, арк. 66]. Козаки служили, як і жіноче населення, до цього переліку не внесені.

За Новим Кодаком була закріплена територія Половиці, хуторів Медівця (Медівки) та Горяного, які фігурують у цих фінансових документах саме в такій постійній конфігурації. За Старим Кодаком визнавалася територія Чаплів, Чаплинської Кам'янки, Кимликівки, Набоківки, очевидно, розташовані на просторі, прилеглому до цих давніх поселень. На правобережжі окремо як поселення називається Чаплинська Кам'янка, разом із Старим Кодаком, Чаплями, Кимликівкою та Набоківкою. Чисельність посполитих мешканців тут сумарно складала 133 особи [6, арк. 66]. За логікою подання інформації у «Описях...», «Ведомостях» і «Расписаниях» – фінансово-звітних документах Запорозької Січі, – Чаплинська Кам'янка мала б знаходитися на місці розташування сучасної Лоцманської Кам'янки, можливо, їх слід ототожнювати і з Нижньою Кам'янкою. У напрямку Половиці, як зазначено в одному з січових документів, «простирается и зовется Сухою» балка, в якій знаходилася згадувана і в інших документах «курупятникова пасека», поряд відведена в користування («смотрение») земельна ділянка новокодацьких мешканців Василя Сьомака та Малого [7, арк. 33]. Спробуємо висловити припущення, що саме ця пасіка дала назву хутору. Оскільки переписи оподаткованого населення здійснювалися регулярно з 1764 р. по 1774 р, маємо попередні дані, що чисельність зафіксованого населення за документами залишалася сталою. У Новому Кодаку, Половиці, Медівці та хуторі Горяного мешкало 157 тяглих та 113 піших, загалом 270 поселян [6, арк. 42, 69]. Ці статистичні дані треба піддати сумніву і відносити їх, скоріше за все, тільки до 1764 р., коли до Січового скарбу із Нового Кодака і прилеглої до нього території було зібрано 85 крб. 40 коп. податку [6, арк. 120]. Слід взяти до уваги можливість заниження статистичних даних для скорочення суми податку, про що знала і січова адміністрація, збільшивши в 1771 р. «войсковой оклад денежной» до 142 крб. 4 коп. «з денежкой» [6, арк. 79]. Локалізувати названі поселення на сучасній мапі досить важко через відсутність збережених пам'яток матеріальної культури. Проте слід зауважити загальну тенденцію розташування найбільш залюднених південних поселень на правобережжі Дніпра, викликану як природно-географічними умовами (певна захищеність території, наявність порогів, балок), так і тісними контактами з Правобережною Україною, через яку шлях лежав далі у Європу.

Велике значення виникнення постійних осередків осідлості населення на Подніпров'ї відзначали більшість авторів, які писали про запорозь-

ке козацтво у XVIII ст. У таких поселеннях складалися своєрідні соціальні осередки, розвивалася самобутня національна культура, традиції, засади ментальності. Не заперечуючи впливу загальноісторичних подій на розвиток окремих територій, поглиблений аналіз явищ місцевого характеру може дещо змінити і доповнити загальні уявлення. В. Антонович заклав основні підходи до вивчення процесів становлення українських міст стосовно Правобережної України [1, с. 311]. Вчений наголошував на наявності у поселення міського типу окремого юридичного статусу у державі, що виявлялося у специфіці наявних прав, перш за все у галузі законодавства (судочинства), сфері виробництва (вибір занять), власної свободи. Одна з найважливіших функцій міста – оборонна, захисна. На відміну від класичних європейських фортець, укріплення містечок і слобід Степової України мали набагато примітивніший вигляд, дуже часто поселення оперізувалися лише земляним валом, не мали чіткого внутрішнього планування. Це пояснюється як відсутністю будівельного матеріалу, так і особливостями військової тактики сусідів-кочівників. Козацькі поселення відігравали роль ремісничих і торговельних осередків, доволі яскраве підтвердження чому дають архівні джерела про ярмарки і крамні площі, їхніх користувачів у слободах. Проте, мешканці цих поселень не набули чіткого статусу міщан як окремої категорії населення. Спільна господарська діяльність їх та залежність від її результатів, схожі побутові умови поєднували всіх мешканців міста і козаків, і поспільство, незважаючи на існування окремих суспільних громад.

Сучасна доволі гостра полеміка навколо проблеми процесу виникнення міст, або, власне, їх датування, на наш погляд вимагає першочергового звернення до завдання розширення джерельної бази. Підтвердження козацького минулого нашого міста надає нині археологічна наука, в надбаннях якої представлені абсолютно нові і унікальні матеріали, які дають можливість виявити місця і параметри укріплень козацької доби, схеми житлових приміщень, ремісничо-побутовий і військовий арсенал їхніх мешканців, поховальний інвентар та ін. Вперше за багато років після подвижницької праці академіка Д. І. Яворницького, експедиція Дніпропетровських археологів під керівництвом відомого науковця і краєзнавця І. Ф. Ковальнової здійснила спробу локалізувати місця козацьких зимівників у межах міста, де ведеться інтенсивна забудова. Дані археології свідчать про те, що на межі XVII–XVIII ст. у нагірній старій частині міста розвивалося життя. Наявний культурний шар це підтверджує. Досить доступними для дослідників є архівні матеріали фонду Коша останньої Запорозької Січі, документи січової канцелярії, які у мікрофільмованому вигляді зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області. Копії

з оригінальних документів, за збереження яких борються науковці, були виконані роки з 20 тому Центральним державним історичним архівом України для того, щоб полегшити доступ користувачам обласного центру до унікального і єдиного за обсягом зібрання запорозьких документів. Власне, вони і мають нас цікавити як першоджерела для вивчення регіональної історії.

Бібліографічні посилання

1. *Антонович, В.* Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII вв. Руська історична бібліотека Наукового товариства ім Т. Г. Шевченка. Т. XXII. – Л., 1904. – С. 311–383.

2. *Верменич, Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К., 2003.

3. *Голобуцький, В. О.* Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775) / В. О. Голобуцький. – К., 1957.

4. *Кабузан, В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М., 1976.

5. *Слабченко, М. Є.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Є. Слабченко // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (др. пол. XVIII – пер. пол. XIX ст.) – Запоріжжя, 1999.

6. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 229, оп. 1, спр. 279. – Далі: ЦДІАУК.

7. ЦДІАУК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 136.

Надійшла до редколегії 27.11.08.

УДК 94 (477. 63) «1905/1907» + 908 (477. 63) «1905/1907»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВ У ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.:

3. ВІДСТУП РЕВОЛЮЦІЙНИХ СИЛ*

Розглянуто основні події суспільного життя Катеринослава періоду відступу і спаду демократичної революції у 1906–1907 рр. У центрі уваги суспільне протистояння різних революційних та опозиційних сил, робітничого руху і царської влади.

Перша демократична революція пройшла апогей свого розвитку. Від січня 1906 р. до 3 червня 1907 р. тривав процес її поступового від-

© С. І. Світленко, 2008

* Продовження. Початок у випусках збірників № 3, 2006 р.; № 4, 2007 р.

ступу і спаду. Проте для сучасників подій він не був відразу настільки очевидним. У цьому контексті прикметні дії царської влади, яка, побоюючись «гідри революції», продовжила термін дії стану посиленої охорони для Катеринославської губернії до 4 вересня 1906 р. [2, арк. 3].

Характерно, що вже у лютому – березні 1906 р. у Катеринославі активізувалися українські культурницькі сили, що виявилось в започаткуванні літературної й видавничої секцій Катеринославської «Просвіти», виході у світ чотирьох номерів першої місцевої українськомовної газети «Добра порада» та першого числа українського журнального тижневика «Запоріжжє». Місцева влада негативно поставилася до просвітянської діяльності, вдалася до конфіскацій та закриття українських видань. Незважаючи на це, Катеринославська «Просвіта» завоювала стійку популярність серед свідомих українців міста і за декілька місяців легальної діяльності об'єднала близько 200 осіб, розширила сферу культурницької діяльності [18, с. 19, 20, 103, 115, 472].

Попри грудневі поразки, прагнула не втратити свої позиції найбільш організована революційна політична сила Катеринослава – соціал-демократія. Вже 15 січня 1906 р. у приміщенні їдальні для робітників на лісовому складі купця Розенберга відбулася сходка не менш як 30 соціал-демократів. Учасники зібрання обговорили організаційні питання, провели вибори Бойового страйкового комітету. Проте сходи закінчилися арештом учасників, що помітно послабило позиції місцевої соціал-демократії [17, с. 155].

Незважаючи на суттєві втрати грудня 1905 р. – січня 1906 р., катеринославські соціал-демократи не припиняли своєї діяльності. 25–26 березня 1906 р. в місті пройшла нелегальна конференція провінційних організацій РСДРП Катеринославської губернії. У цьому заході взяли участь представники Кам'янської, Олександрівської, Павлоградської та Криворізької організацій. Головуючий представник Катеринославського комітету, «товариш Андрій», запропонував порядок денний, до якого увійшли такі питання, як доповіді місцевих організацій, організація бюро, політичне та ідеологічне керівництво, відношення до Катеринославського комітету, зв'язок з партією та активізація роботи, представництво на з'їзді, фінанси тощо. Конференція засвідчила, що Катеринославський комітет РСДРП відіграв провідну роль серед інших соціал-демократичних організацій губернії. Провінційні осередки не могли з ним не рахуватися. Партійна конференція показала плюралізм думок, але при цьому виявила переважання впливу меншовицької течії [13, с. 282–288].

Важливою подією в житті катеринославських соціал-демократів став IV (Об'єднувальний) з'їзд РСДРП у Стокгольмі (Швеція) 10–

15 квітня 1906 р. На ньому серед 11 соціал-демократичних організацій з українських губерній був представлений і Катеринославський комітет. Учасники з'їзду обговорили обстановку в країні, накреслили класові задачі пролетаріату, виробили ставлення до Державної думи, збройного повстання, аграрних перетворень тощо. На з'їзді намітилася перспектива об'єднання зусиль обох фракцій на новому етапі боротьби з царизмом [17, с. 158].

У 1906 р. революційна активність катеринославського робітництва – головної соціальної бази місцевої соціал-демократії – помітно пішла на спад. Так, у січні можна відмітити лише один політичний страйк пролетарів арматурного й мідноливарного заводу Щепанкевича, фабрики патронних гільз Каменського та Геллера і друкарень Становського і Браїловського, присвячений річниці подій 9 січня 1905 р. 18 лютого виявили активність робітники вагонних майстерень Нижньодніпровська, які зібралися на однотисячний мітинг, присвячений 45-й річниці скасування кріпацтва. Оратори закликали пролетарів підтримати селян в їхній боротьбі за землю, бойкотувати вибори до Державної думи і виступали за скликання Установчих зборів. Упродовж березня і квітня в Катеринославі та його передмістях узагалі не зафіксовано жодного випадку соціально-політичного протесту. Лише 1 травня 1906 р. пройшов першотравневий страйк робітників в основному дрібних і середніх підприємств, за винятком залізничних майстерень, де пролетарську традицію святкування Першотравня підтримали 2457 пролетарів [17, с. 156, 159].

Травень і червень 1906 р. позначився вісьмома невеликими економічними страйками робітників Катеринослава, Амура та Нижньодніпровська, які в основному закінчувалися поразками. Крім страйків у Катеринославі зафіксовано два робітничих заворушення, одне з яких – 1600 працівників Трубопрокатного заводу акціонерного товариства Російських трубопрокатних заводів – завершилося викликом на завод роти солдатів та арештом семи робітників [17, с. 172].

Незабаром, десь наприкінці квітня 1906 р., завершився кількомісячний процес відновлення Катеринославської соціал-демократичної організації. При цьому більшовики й меншовики об'єднували зусилля, хоча кожна фракція проводила й окремі наради. Поступово організація поповнювалася новими приїжджими та місцевими кадрами. Позиції більшовиків зміцнилися завдяки діяльності О. М. Ярославського, С. В. Модестова, Д. І. Курського, З. М. Шапа та ін. Помітну роль у меншовицькій фракції відігравали Гурвич, Нікольський, Сандомирський та ін.

Після Стокгольмського з'їзду дискусії між двома фракціями відбувалися одна за одною. Восени 1906 р. в об'єднаній організації пра-

цювало вже 20–25 професіоналів. За ідейними поглядами в цьому об'єднанні переважали меншовики. Проте кожна соціал-демократична фракція втримувала свої райони впливу. Фабрично-заводський район мав більше прихильників більшовизму, а міський, навпаки, вирізнявся меншовицькими симпатіями [19, с. 467; 14, с. 492–493].

Ще з лютого 1906 р. Катеринославський комітет РСДРП мав підпільну друкарню, де випускалися не тільки листівки, а й періодичні видання. Про потужність цієї друкарської бази свідчить те, що тільки з 14 квітня до 7 червня 1906 р. (за даними надрукованого звіту) в ній вийшло у світ 16 листівок загальним накладом 113 тис. примірників. Окрім того, в цей період підпільна друкарня приступила до випуску нелегальної газети «Жизнь солдата» – видання військової організації. Перший номер цієї газети мав наклад 5 тис. примірників [13, с. 302].

Утворення військової організації при Катеринославському комітеті РСДРП спричинялося відповідними настроями в партії, незважаючи на революційний спад. Характерно, що навіть у більш помірковано налаштованих меншовиків у червні 1906 р. існувала бойова дружина, що збереглася з грудня 1905 р. [19, с. 468]. Друкований орган військової організації «Жизнь солдата» видавався в Катеринославі до осені 1907 р. Всього в світ вийшло 12 номерів видання [16, с. 108].

У 1906 р. катеринославські соціал-демократи прагнули посилити вплив на селянство. Спочатку при комітеті партії утворилася Селянська організація РСДРП, яка згодом стала функціонувати при Катеринославській окружній організації. У селянській організації діяли як більшовики, так і меншовики. Соціал-демократи випускали прокламації для селян, спрямовували агітаційні сили на село. Ще одним напрямом роботи соціал-демократів була діяльність серед катеринославської молоді. Свідченням цього стало утворення при Катеринославському комітеті Молодіжної організації РСДРП на чолі з більшовиком І. С. Гаєвським [1, с. 117, 118].

Наприкінці 1906 р. – на початку 1907 р. перевагу в соціал-демократичному комітеті здобули меншовики. ЦК РСДРП направив на їх підтримку О. С. Мартинова та А. А. Шнеєрсона, які прагнули забезпечити обрання на V з'їзд РСДРП своїх прихильників. Дещо пізніше до Катеринослава прибули більшовики Л. М. Сталь, С. С. Бакинський та ін. У результаті більшовики вибороли право направити свого делегата Д. І. Лещенка на партійний з'їзд, хоча лише з правом дорадчого голосу [1, с. 121–122].

Царські репресії та внутрішнє суперництво призвели до певного послаблення позицій соціал-демократів. За цих обставин у робітничому середовищі посилили вплив інші сили, які декларували

свою революційність. Ще в 1905 р. у Катеринославі утворилася група анархістів-комуністів, яка поставила на меті повалити царський режим, використовуючи насильницькі дії, зокрема вбивства, розбійні напади тощо.

Упродовж 1905–1906 рр. анархісти-комуністи заклали досить міцне підґрунтя в робітничому русі Катеринослава, залучивши на свій бік широкі симпатії пролетарів. Серед останніх на великих промислових підприємствах були утворені анархістські федерації. Такі організації існували на Трубному заводі та у залізничних майстернях. Крім того, діяли чотири районні федерації анархістів: Амурська, Нижньодніпровська, Катеринославська та Кайдацька. Приблизно від осені 1906 р. до осені 1907 р. ці анархісти-комуністи здійснили близько 70 терористичних актів, зокрема збройні опори, втечі, експропріації. Адепти цього ідейного напрямку закупували зброю та розповсюджували численну нелегальну літературу та прокламації [3, арк. 30 зв., 32 зв.]. Тільки з кінця 1905 р. по жовтень 1906 р. катеринославські анархісти-комуністи надрукували листівки загальним тиражем 19 тис. примірників [15, с. 181].

Одним з найактивніших осередків анархістів-комуністів сформувався на Амурі. Він мав назву «Амур-Нижньодніпровський районний комітет партії анархістів-комуністів». Щоправда, ця організація мала дві фракції, поділяючись на «центровиків», або «ідеалістів», і «експропріаторів». Перше угруповання керувалося ідейними задачами, вело пропагандистську діяльність, підтримувало зв'язки з основним комітетом. Центровики рідко брали участь в експропріаціях, а якщо таке траплялося, то всі гроші направляли на потреби організації. До цієї фракції анархістів-комуністів належали Феодосій Зубарев – організатор осередку партії анархістів-комуністів у селищі Амур-Нижньодніпровськ, Геннадій та Олександр Мудрі, Тихон Жирков, Леонтій (Лев) Огібалов, Михайло Макаров, Олександр Рябоволов [7, арк. 329–329 зв.].

Експропріатори не переймалися ідейними завданнями, обмежуючи свою діяльність бойовими, терористичними акціями. На цьому ґрунті в середині 1907 р. між обома фракціями визрів сильний розлад, унаслідок чого у травні–червні відбулося понад 10 убивств. Угруповання експропріаторів, нараховуючи 19 осіб, було чисельнішим за центровиків. Серед них: Кузьма Блажко, Семен Вареховкін, Василь Воронко, Феодосій Галперов, Антон Калій, Олександр Калмиков, Тимофій Кириленко, Никифор Литвинок, Сергій Павличенко, Михайло Пидорченко, Іван Сербин, Ігнат Хорошков, Григорій Чайка, Микола Черненко, Григорій Шевченко, Трохим Шуба, а також «Абрашка», «Семен» та «Тимочка» [7, арк. 330, 332, 333].

Тільки протягом березня – серпня 1907 р. амурська група анархістів-комуністів здійснила 24 «революційні акції» в селищах Амур, Нижньодніпровськ, місцевостях Катеринославського та Новомосковського повітів. На рахунок бойовиків були нічим невинуваті збройні напади і вбивства з метою банального пограбування: артільщика Сергія Грібова в поїзді № 5 6 березня 1907 р. (експропрійовано 30 тис. крб.), селянина Станіслава Куликовського в селищі Нижньодніпровськ 5 квітня 1907 р., купця Нікона Воскресенського на дорозі поблизу селища Амур 27 червня 1907 р. та ін. 24 травня 1907 р. анархісти-комуністи вчинили розбійний опір роз'їзду чинів Амурської поліцейської частини, який поєднувався зі спробою вбивства [3, арк. 26, 28 зв.].

Тим часом увагу амурської поліції привернув мешканець хутора Попівка Новомосковського повіту Микола Черненко, який постійно обертася в колі підозрілої безробітної молоді й постійно тримав при собі револьвер. 5 серпня 1907 р. він був заарештований в селищі Амур-Нижньодніпровськ, при цьому мав заряджений револьвер. На підвір'ї будинку анархіста-комуніста у Попівці виявили ще один револьвер та дві бомби [3, арк. 2, 3].

Заарештувавши М. Черненка, поліція отримала дані про його найближчого друга, селянина Мануйлівки – Феодосія Голоперова, який після негайного заарештування визнав свою належність «до групи бойовиків партії анархістів-терористів» та вказав на своїх товаришів. Унаслідок цього поліція затримала Григорія Чайку, Івана Сербина, Тимофія Кириленка, Олександра Калмикова та ін. Із показань заарештованих з'ясувалося, що група «бойовиків» на Амурі складалася з 12 осіб. Дещо пізніше, 31 серпня 1907 р. в районі Фабрики, по Покровській вулиці, в будинку № 49 Скоблинського, катеринославська поліція обшукала й затримала відомого амурського анархіста-комуніста «Володьку», тобто Володимира Сусликова, який після арештів своїх однодумців переховувався у свого товариша Данили Устинова. У лідера амурської групи, який особисто брав участь у майже всіх пограбуваннях і вбивствах, знайшли револьвер «Наган», патрони та дві печатки анархістів. Усього ж у справі притягнули 35 осіб [3, арк. 3 зв., 7].

11–12 лютого 1909 р. тимчасовий військовий суд у Катеринославі на закритому засіданні під головуванням полковника Курочкіна розглянув справу про амурську групу анархістів-комуністів. Підсудні, а це були за соціальним походженням здебільшого селяни, отримали таке покарання: О. М. Калмиков, Т. І. Кириленко, П. М. Ословський, С. М. Павлюченко та В. В. Сусликов – смертну кару через шибеницю, решта – каторжні роботи: Є. А. Кравченко – безстрокові, С. М. Ларін – на 20 років,

Ф. М. Голоперов і Г. Я. Чайка – по 15 років, М. М. Черненко – на 4 роки. Усі підсудні втрачали права власності [3, арк. 32 зв., 75–75 зв.].

Удавана романтика анархістських експропріацій притягувала ще хитку психіку та мораль частини не тільки молоді, а й навіть підлітків. Це яскраво видно на прикладі анархістської «Лиги свободных Стрелков». 16 лютого 1907 р. майбутні учасники цього товариства, катеринославські учні Володимир Вошинський, Всеволод Дикий, Олександр Кочетков та Володимир Рейх утворили гурток саморозвитку. Але читання книги відомого колись народовольця О. М. Баха «Царь-Голод» не задовольнило 15–16-літніх юнаків. Вони змінили програму гуртка і, взявши за зразок цілі анархістів-комуністів, утворили «Лигу свободных Стрелков». Учасники товариства розробили навіть начерк статуту, детально виписавши пункт про фінанси. Джерелами надходження коштів могли бути членські внески, штрафи за неявку на збори та експропріація приватних капіталів [7, арк. 61–61 зв.].

Незабаром революціонери озброїлися трьома револьверами і здійснили невдалу спробу експропріації грошей у магазині Вітліна. Тоді члени організації вирішили розширити її склад. На чергове зібрання були запрошені учні: Віктор Дунаєвський, Костянтин Чаленко, Анастасія Афанасьєва, Марія Продайко, Олена Горбунова та Таїсія Синчук. Тоді ж керівники «Лиги» почали обговорювати план нової експропріації, що не сподобалося К. Чаленку. Побойоючись зради нового учасника, 25 березня 1907 р. В. Дикий (син інспектора міських училищ), О. Кочетков та В. Рейх не зупинилися перед вбивством свого однопітквця – К. Чаленка [7, арк. 61 зв. – 62].

На початку квітня 1907 р. згадана трійця «революціонерів» на квартирі В. Рейха склала і відгектографувала 400 примірників прокламації, в якій закликала солдатів не підкорятися начальству і підтримати зброєю тих, хто веде боротьбу за свої права. Частина прокламацій розповсюджувалася поміж солдатів прямо на вулиці. 14 квітня 1907 р. В. Дикий, О. Кочетков та В. Рейх були піддані обшуку, заарештовані й кинуті до в'язниці [7, арк. 58–58 зв., 62].

Інколи експропріації набували в Катеринославі характеру сенсацій. Так, нічна охорона затримала трьох агентів охоронного відділення, які намагалися влаштувати «експропріацію», причому вилучили у когось пляшку горілки та один карбованець. Дізнавшись, що перед ними платні агенти, поліцейські за кілька хвилин після арешту відпустили «колег» на волю. Проте цинічний вчинок поліцейської агентури став предметом публікації в пресі. Катеринославському поліціймейстеру нічого не залишалось, як відправити штатного агента місцевого охоронного відділення Штепу під суд, а справу про двох приват-

них (позаштатних) агентів вирішити адміністративним порядком [7, арк. 70, 71].

Діяльність і поведінка поліцейських агентів підштовхувала анархістів-комуністів до спроб їх фізичної ліквідації. Одна з них мала місце 2 травня 1907 р. на Катерининському проспекті, коли два анархісти розраховували вбити агента поліції прямо у трамваї. Втім останній вислизнув із рук революціонерів-терористів і кинувся під захист городових та військових. Тепер настала черга одного з анархістів (другого затримали), робітника Івана Передеряєва, захищатися. Рятуючись від переслідування, він забарикадувався на горищі будинку Рубльова на Троїцькій вулиці. На пропозицію здатися анархіст вигукнув: «Анархісти живі не здаються!». До 11-ої години ночі між революціонером і городовими й військовими тривала перестрілка. До операції залучили навіть пожежників, яким наказали розібрати частину даху будинку. За ходом подій особисто спостерігав генерал-губернатор генерал-майор Боуфал. Врешті-решт, щоб припинити спротив анархіста, підлеглі цього сановника не вигадали нічого за краще, ніж підпал даху будинку... [7, арк. 109].

Терористична діяльність анархістів-комуністів не вирішила жодної суспільної проблеми, хоча створювала у селянської та міщанської молоді, часто викинутої на узбіччя життя, ілюзію активної боротьби за краще майбутнє. Анархісти-комуністи були дітьми революції, яка розбурхала активність пригноблених та скривджених, породила хвилю правового нігілізму.

Уже за часів першої демократичної революції в межах анархістського ідейного напрямку виникло кілька течій. Поряд з анархістами-комуністами в Катеринославі діяли й анархісти-максималісти. У червні 1907 р. начальник московської охранки сповістив свого катеринославського колегу, що до міста на Дніпрі прибув із-за кордону відомий анархіст-максималіст, який мав на меті створити нову групу. Зовнішнє спостереження катеринославської охранки встановило, що невідомий зупинився на квартирі присяжного повіреного Шварта в будинку № 1 Мізка по Казанській вулиці. У Катеринославі гість відвідував квартири Д. А. Еппельмана в будинку № 2 по Каретній вулиці, К. Б. Елінсона – в будинку № 5 по Йорданській вулиці та А. Ш. Дробкіна – в будинку № 13 по Воскресенській вулиці.

10 червня 1907 р. стеження охранки було помічено і тому вирішили приступити до «ліквідації» анархіста-максималіста та його зв'язків. 13 червня поліція обшукала вказані квартири і, зокрема, у Шварца вилучила два револьвери. Сам же приїжджий анархіст-максималіст був настигнутий на дачі Шварца і представився М. І. Новаковим.

Незабаром вдалося встановити особу заарештованого, який насправді був верхньодніпровським міщанином Наумом Луцьким. Катеринославська охранка швидко з'ясувала, що він приходився рідним братом А. П. Шварц – дружини господаря квартири в будинку № 1 по Казанській вулиці. Головне ж, що Н. Луцький дійсно належав до відомої фракції анархістів-максималістів. Проживання за підробним паспортом коштувало цьому діячу тритижневого арешту, після чого на нього очікувала зустріч з начальником Московського охоронного відділення, але вже не в Катеринославі [8, арк. 7, 32, 52 зв., 53].

У 1906–1907 рр. революційний терор ставав усе важливішим елементом діяльності катеринославських соціалістів-революціонерів. Дійшло до того, що 23 квітня 1906 р. члени місцевої бойової групи есерів І. Малєєв та М. Комаров убили неподалік від вокзалу Катеринославського Тимчасового генерал-губернатора Желтановського [4, арк. 25, 26; 20, с. 217].

Того ж дня поліція, здійснюючи обхід готелю «Ялта», затримала 17-річного Лейбиша Рапопорта і вилучила в нього підозрілий лист до матері, де він декларував свою належність до бойової організації революціонерів-терористів, до слова згадуючи і вбитого Желтановського. Вже одного цього було достатньо для затримання. На допиті Л.-Д. М. Рапопорт, перебуваючи у стані крайнього збудження, спричиненого гострим конфліктом між матір'ю та коханою дівчиною Любов'ю Гіриною, взяв вину за вбивство генерал-губернатора на себе. Попри те, що 10 червня юнак зробив заяву про самооговір і судово-медична експертиза, проведена 27 червня того ж року старшим лікарем земської лікарні, психіатром Глаголевим, довела, що він міг перебувати в ненормальному стані, слідство довело справу до суду [4, арк. 25, 26, 28].

21 лютого 1909 р. Тимчасовий військовий суд у Катеринославі розглянув справу про вбивство катеринославського тимчасового губернатора Желтановського і засудив Л.-Д. М. Рапопорта до максимального терміну як неповнолітнього – до 12-ти років ув'язнення [4, арк. 43]. Але на початку 1912 р. стали відомі справжні вбивці Желтановського – бойовики-есери. Проте судову помилку не поспішали виправляти. Тоді справа набула міжнародного розголосу. У березні 1912 р. президент французької «Ліги прав людини» Ф. Пресансе звернувся з офіційним листом до російського прем'єр-міністра В. М. Коковцова, у якому клопотав про перегляд справи Л.-Д. М. Рапопорта. З аналогічними вимогами виступили російські часописи: «Русские ведомости», «Киевская мысль», «Южная зоря», «Одесские новости». Незважаючи на те, що справа була створена за ініціативою адміністрації, В. М. Коковцов лицемірно відповів, що не може втручатися у справи незалежного ро-

сійського суду. Водночас матері безвинно засудженого порадили подати царю Миколі II прохання про помилування. Лише після цього Л.-Д. М. Рапопорт отримав царське «помилування», хоча мав певні обмеження у правах [20, с. 217–218].

Останні акорди першої демократичної революції супроводжувалися розгромом місцевого загону соціал-демократів. Увечері 8 квітня 1907 р. поліція завдала тяжкого удару по катеринославській організації РСДРП. Виявивши зібрання керівного ядра есдеків у приміщенні читальні Катеринославського Вищого гірничого училища, представники поліції заарештували 31 особу. Серед них виявилися такі діячі, як Іван Степанович Гаєвський, Василь Якович Червяцов, Павло Корнійович Беззалько, Володимир Семенович Дахнов, Ісаак Самойлович Мицкун, Захарій Генріхович Лібман, Володимир Михайлович Бянахов, Борис Іванович Шабашкевич, Наум Йосипович Рудаков, Дмитро Васильович Тернавський, Олександр Михайлович Жолтенський та ін. [6, арк. 15, 32, 33].

Указане зібрання мало на меті обговорити організацію районного з'їзду членів професійних спілок у контексті завдань РСДРП. Такий з'їзд мав відбутися у травні 1907 р. Жандарми, які проаналізували запис на папірці, виявлений в читальні, дійшли висновку, що соціал-демократи прагнуть до зміцнення свого впливу в широких масах робітничого класу у зв'язку з посиленням роботи у справі організації профспілок. Між 15 і 30 травня 1907 р. в Катеринославі намічалось скликання Обласної конференції професійних спілок півдня Росії, а в червні того ж року – Всеросійського з'їзду профспілок [6, арк. 22 зв., 24, 43 зв., 44].

Заарештованих соціал-демократів розподілили на три групи, які відправили до 2-ї поліцейської частини та катеринославської в'язниці. 10 квітня 1907 р. у цій справі розпочали дізнання. Щоправда, основна маса заарештованих після з'ясування особи була звільнена. Трирічне заслання отримали лише чотири есдеки, зокрема І. С. Гаєвський був висланий до Астраханської губернії, а І. С. Міцкун, І. Є. Х. Партон та А. М. Фишглендер (В. М. Генкін) – до Архангельської [6, арк. 46, 257, 276, 299 зв.].

Демократична революція сприяла розвитку національної самосвідомості багатьох народів імперії. Тому не дивно, що в ході революційних подій в Катеринославі з досить помітним проشارком єврейського населення частина єврейської радикально налаштованої молоді підтримувала утворення власних національних політичних партій та організацій. При цьому особливою популярністю користувалися соціалістичні ідеї на національному ґрунті.

Архівні документи засвідчують, що на етапі революційного відступу і спаду Катеринослав став важливим центром єврейського національного руху. Напевно, цілком не випадково 26 жовтня 1906 р. в цьому місті зібралася конференція південного району Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Бунд». Завдяки зовнішньому спостереженню місце таємних зборів на квартирі Ф. Гольдберг в будинку Шрейдера на Єврейській вулиці стало відомим каральним органам, які поквапилися з арештом й обшуком «сіоністів-соціалістів». У результаті швидких дій поліції прямо під час засідання були заарештовані сім делегатів конференції, зокрема міщани С. М. Фіхман, С. В. Туруш, Х. Є. Аронов, І. Л.-М. Грайфер, Е.-Ш. І.-М. Ашбель, Є. Р. Геккер та вчитель казенного єврейського училища Г. З. Абрамович. У результаті обшуку поліції дісталася прокламація єврейською мовою, браунінг та 25 патронів, а також попіл від паперів, вірогідно протоколу засідання, який учасникам конференції вдалося спалити перед невідворотнім арештом. Утім зберігся уривок папірця з текстом: «Порядок дня Юж. Конфер.», який вказував на характер зібрання. Усім згаданим діячам інкримінували обговорення й вироблення заходів, спрямованих «проти громадського порядку і спокою», що стало підставою для відправлення їх до в'язниці терміном на три місяці кожного [5, арк. 2, 11, 45, 54, 54 зв., 90].

У першій половині 1907 р. в Катеринославі виникла єврейська організація «ЄСРП». Так називалася Соціалістична єврейська робітничка партія. Діячі «ЄСРПа» ставили на меті організувати єврейський робітничий клас і керувати ним у класовій боротьбі у відповідності до принципу «інтернаціонального соціалізму». Крім Катеринослава, партійні осередки «ЄСРПа» діяли у Житомирі та Вільно, хоча якихось видатних проявів своєї діяльності не виявили [9, арк. 132, 134].

У період революційного спаду політичною складовою суспільного руху Катеринослава ставали професійні спілки. Так, за негласними даними, отриманими Катеринославським ГЖУ від начальника Катеринославського відділення Катеринославського жандармського управління поліцейського управління залізниці при станції Катеринослав, там утворився комітет Всеросійської залізничної спілки. Жандарми встановили, що члени комітету, серед яких був Іван Іларіонович Марков, ведуть серед залізничних службовців агітацію на користь страйку. Тому 7 квітня 1907 р. серед усіх членів комітету зробили обшуки, хоча нічого злочинного не виявили [10, арк. 199–199 зв.].

Новим явищем суспільного життя Катеринослава періоду спаду революції стали передвиборні перегони і вибори до Державної думи, що відбулися в лютому – березні 1906 р. Під час виборчої кампанії

спостерігалось блокування близьких політичних сил. У Катеринославі досягли передвиборної згоди ліві, конституційні демократи і спілка рівноправних євреїв, які утворили спільне виборче бюро. Катеринославські кадети, до того ж, мали тісні контакти з членами Української демократично-радикальної партії. На спільних засіданнях партійних комітетів цих політичних сил обговорювався стан окремих місцевих політичних груп, було ухвалено угоду про об'єднання дій під час виборів до І Державної думи і т. ін. Ця співпраця сприяла поширенню серед місцевих кадетів ідеї автономії України та необхідності запровадження української мови в навчальних закладах та судових установах. Октябристи Катеринослава блокувалися з правими монархічними партіями [12, с. 170–171].

Передвиборна кампанія проходила у складній суспільно-політичній атмосфері, адже на території Катеринослава та його передмість продовжував діяти воєнний стан. Більшість членів конституційно-демократичної партії була заарештована, а значна частина соціал-демократів виїхала з міста, рятуючись від репресій царського режиму.

Не дивно, що вибори до І Державної думи вирізнялися численними зловживаннями й порушеннями. У Катеринославі представники партій, приймаючи вже заповнені виборні листки, під різними приводами прагнули відкрити їх у присутності виборця. Потім, акцентуючи на якихось помарках, доручали своїм писцям заповнити нові бланки, куди вписували вже інші імена. «Агітатори», приходячи до виборців, самі ж заповнювали виборні листки і часто проти волі виборців вносили імена «своїх» кандидатів. Отже, політичні партії вели активну боротьбу за голоси виборців, інколи не гребуючи жодними методами [12, с. 174].

Але незважаючи на всі труднощі, вибори думців все ж таки відбулися. По Катеринославській губернії виборці обрали депутатами П. Новгородцева, В. Родакова, С. Рижкова, М. Земцева, О. Возовика, М. Михайличенка, М. Шефтеля, Л. Бабенка, та І. Лисенка, а по м. Катеринославу – присяжного повіреного, октябриста І. В. Способного. За партійною належністю ці 10 депутатів розподілялося таким чином: 4 – кадети, 2 – трудовики, по 1 – соціал-демократу й октябристу, 2 – позапартійні [12, с. 176; 11, с. 116].

Однак діяльність депутатів тривала недовго. 8 липня 1906 р. І Державна дума, значною мірою кадетська, була розпущена. Нова передвиборна кампанія припала на січень – лютий 1907 р. У період передвиборної кампанії в Катеринославській губернії організація «Союз 17 октября», тісно пов'язана співпрацею із чорносотенцями, поступилася на користь правих трьома місцями з дев'яти. Тут обрали лідерів октябристів: М. Родзянка, Я. Гололобова, М. Алексеєнка,

Л. Каменського та «Союза русского народа»: К. Рознатовського та В. Образцова [12, с. 196].

У ІІ Державній думі, яка працювала з 20 лютого до 2 червня 1907 р., утворилася «Українська парламентська громада», куди увійшло 47 осіб. Хоча ця фракція і не встигла провести жодного закону, корисного для України, її депутати поставили на порядок денний питання про обласну автономію українців, про аграрну реформу в інтересах народу, про восьмигодинний робочий день тощо. До складу фракції увійшов авторитетний катеринославський депутат, колишній трудовик, лікар О. Л. Караваєв, який мав перспективи її очолити. Але 3 червня 1907 р. Микола ІІ припинив діяльність занадто «лівої» ІІ Державної думи. Відтак із революцією було покінчено [12, с. 191–192].

Таким чином, період 1906–1907 рр. характеризувався поступовим спадом революційної енергії в місті. Щоправда, осередки лівих партій, особливо більшовики, меншовики, есери та анархісти-комуністи прагнули діяти активно і посилити вплив на різні верстви населення, особливо на робітничий клас. Проте не можна не помітити, що навіть використовуючи різні форми і методи боротьби, ліворадикальні сили не змогли досягти нового революційного піднесення. Цьому сприяла низка чинників, зокрема втомленість мас суспільною напругою, конкурентна боротьба різних політичних сил, у тому числі серед соціал-демократів та анархістів-комуністів, а також досить гнучка політика царизму, яка поєднувала як силові заходи приборкання революції, так і поступки у вигляді виборів до Державної думи тощо.

На тлі революційного спаду активізується українське культурництво, головним репрезентантом якого стала Катеринославська «Прогресивна». З іншого боку, революційний спад характеризувався посиленням бойової діяльності радикалів, насамперед анархістів-комуністів, що виявлялася, насамперед, у формі індивідуального терору. Обгорнутий словесною героїзацією «експропріацій», він насправді часто нічим не відрізнявся від звичайної кримінальщини. Не вирішуючи жодної соціальної проблеми, революційний терор тільки затьмарював свідомість частини молоді й надавав царському режиму зайвий привід для посилення консервативно-охоронних заходів. Період відступу і спаду революції приніс у суспільне життя Катеринослава і такі нові явища, як профспілковий рух, виборчі перегони до І і ІІ Державної думи, в яких узяли участь різні політичні сили – від лівих до правоцентристських конституційних демократів і правих – октябристів і відвертих та послідовних монархістів «Союза русского народа». Попри всі недоліки, виборча кампанія (як і революція в цілому) стала школою боротьби за

демократію. Розгін II Державної думи царем ознаменував початок нового етапу – третьочервневої монархії.

Бібліографічні посилання

1. *Варгатюк, П. Л.* У борні загартована: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринослава / П. Л. Варгатюк. – Д., 1990.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 496.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 559.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 707.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1662.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1728.
7. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1894.
8. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1914.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 1946.
10. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 2658.
11. Дніпропетровськ: віхи історії / Голов. ред. С. А. Квітка. – Д., 2001.
12. *Донченко, С. П.* Ліберальні партії України / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ, 2004.
13. Екатеринославщина в революции 1905–1907 гг.: Докум. и матер. / Редкол.: А. Я. Пашенко (отв. ред.) и др. – Д., 1975.
14. *Залежский, В. Н.* Воспоминание профессионала / В. Н. Залежский // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904–1905–1906 гг. / Под ред. М. Рубача. – Екатеринослав, 1924. – С. 490–493.
15. *Павко, А. І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. І. Павко. – К., 2001.
16. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917): Справочник. – М., 1957.
17. Хроника революционного движения на Украине (1900–1917): Справочник / Редкол.: В. Г. Сарбей (отв. ред.) и др. – К., 1987.
18. *Чабан, М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліографічний словник. Близько 670 імен / М. Чабан. – Д., 2002.
19. *Щап, Ж.* 1906 год / Ж. Щап // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904–1905–1906 гг. / Под ред. М. Рубача. – Екатеринослав, 1924. – С. 465–490.
20. *Ярмиш, О. Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. / О. Н. Ярмиш. – Х., 2001.

Надійшла до редакції 27.11.08.

М. М. Сабов

Музей історії м. Дніпродзержинська

**ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У С. КАМ'ЯНСЬКОМУ
УПРОДОВЖ 1905–1907 рр.**

Розглянуто генезис органів місцевого самоврядування – Рад робітничих депутатів під час російської революції 1905–1907 рр.

Російська революція 1905–1907 рр. розхитала самодержавний лад, сприяла формуванню основ громадянського суспільства, викликавши до життя такі форми представницької організації як Ради робітничих депутатів, що згодом стали основною складовою політичної системи СРСР.

Цілком слушною є думка В. Литвина, що «тодішнє українське суспільство продемонструвало здатність до самоорганізації, проявом якої було утворення політичних партій, рад, профспілок» [10, с. 21]. На перший погляд здається, що проблема генези владних структур, насамперед, органів місцевого самоврядування, що виникали в ході революційного руху, знайшла в радянській історичній науці ґрунтовне й детальне висвітлення. Цей аспект розглядався переважно більшістю науковців у загальному контексті проблеми російської революції 1905–1907 рр. і нараховує величезний масив наукової літератури. Однак, звернення до теми першої російської революції, викликане 100-річчям від її початку, поставило під сумнів повноту освітлення проблеми.

Виникає низка запитань, на які ні радянська (з відомих причин), ні сучасна українська (де спостерігається певна тенденція до практичного згортання конкретно-історичного осмислення революції) історіографія не дає відповідей. Це стосується як самого визначення терміну «Рада робітничих депутатів», її статусу, ролі, функцій, генезису, так і кількісного складу створених Рад (кількість їх в Російській імперії коливалася в межах 50–62) [16, с. 246; 8, с. 123; 24, с. 63].

У цій розвідці здійснена спроба прослідкувати генезис органів місцевого самоврядування під час революції 1905–1907 рр. в с. Кам'янському (від 1936 р. – м. Дніпродзержинськ).

На початку ХХ ст. Кам'янське являло собою фактично робітниче селище, на чолі якого стояла сільська громада і в якому проживало

близько 30 тис. осіб. Крім великого металургійного заводу, де на той час працювало близько 7 тис. робітників, у селі діяли низка дрібних підприємств та залізнична станція. Населення Кам'янського складали місцеві селяни, робітники Дніпровського заводу, переважно вихідці з Росії, Білорусії та Польщі, а також різночинці. На Дніпровському заводі від 1897 р. діяла соціал-демократична організація, а робітники на той час вже мали певний досвід страйкової боротьби, початок якої сягав ще часів будівництва заводу (перший страйк відбувся у 1888 р.).

Січневе повстання 1905 р. у Петербурзі майже одразу знайшло відгук у Кам'янському. 12 січня припинили роботу деякі цехи Дніпровського заводу, а 1 лютого було складено «Адресу до петербурзьких робітників» – лист робітників Дніпровського заводу революційним робітникам столиці, який з передмовою В. І. Леніна був опублікований у газеті «Вперед»: «Ми вітаємо Вас, – говорилося там, – і приєднуємо наш голос до вашого могутнього поклику: Хай живе народна революція» [2].

Наростання страйкової боротьби та викликаний нею спад виробництва, що спричинило як зменшення прибутків підприємців, так і зниження матеріального становища робітників, змусило шукати нових підходів у розв'язанні суперечностей між працею і капіталом. Виникла потреба у посередниках між найманими працівниками та роботодавцями, які працювали б на постійній основі. Такими комунікаторами стали виборні заводські комісії, комісії уповноважених, депутатські збори – зародкові, як вважає ряд дослідників, форми профспілок [15, с. 8, 19, с. 93].

У березні 1905 р. за вимогою робітників та на підставі угоди з дирекцією розпочали свою роботу Депутатські збори Дніпровського заводу [20]. Порядок виборів уповноважених робітників, їхні повноваження, функції були викладені у «Тимчасових правилах про виборних від робітників у відділеннях Дніпровського заводу Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства», розроблених і затверджених керівництвом заводу [21]. Правила були складені на підставі закону від 10 липня 1903 р. про фабрично-заводських старост та «Тимчасових правил про виборних від робітників майстерень та паровозних депо на державній залізниці».

Депутатські збори налічували 82 виборних від усіх цехів та відділень заводу і мали досить широкі повноваження у справі вирішення трудових суперечок з адміністрацією заводу. До осені 1905 р. в Україні налічувалось близько 30 заводських комісій, делегатських і депутатських зборів. Створення депутатських зборів – приклад компромісу між роботодавцями та широкими пролетарськими масами, яких відля-

кували ультрарадикальні гасла та засоби, що їх використовували політичні партії лівої орієнтації. Більшість подібних утворень переросли у профспілки – органи повсякденної боротьби за інтереси пролетаріату. Щоправда, значна кількість дослідників, особливо представників радянського етапу української історіографії, вважали Депутатські збори перехідною ланкою до Ради робітничих депутатів – органу збройного повстання та революційної влади [16, с. 502; 13, с. 418; 12, с. 62; 7, с. 122]. Деякі дослідники ототожнюють Депутатські збори з Радами робітничих депутатів, зокрема І. Ф. Курас вважав такими Депутатські збори в Кам'янському [9, с. 6]. На його думку «виникали вони поза всякими нормами і законами виключно революційним шляхом як продукт самодіяльної народної творчості» [9, с. 6]. Висловлена теза дивним чином співпадає з думкою В. І. Леніна, який теж вважав, що «ці органи створювались виключно революційними верствами населення, вони створювались поза всякими законами і нормами, цілком революційним шляхом, як прояв самобутньої народної творчості, як прояв самодіяльності народу» [11, с. 295].

Істина відносно генези Ради робітничих депутатів як і завжди лежить посередині. Безперечно, Депутатські збори були тим підґрунтям, з якого за сприятливих умов могли вирости як радикально налаштовані організації, так і звичайні профспілкові комітети. У населених пунктах, де були зосереджені великі підприємства, де був чисельний робітничий клас, де існували соціал-демократичні організації та був певний досвід страйкової боротьби, Депутатські збори ставали органами цієї боротьби, з часом переростаючи у Ради робітничих депутатів – виборні органи, які репрезентували інтерес всіх робітничих колективів населеного пункту і брали на себе частину повноважень органів місцевого самоврядування. Більша ж частина Депутатських зборів цілком мирним шляхом перетворилася на профспілкові організації. Загалом з більш як тридцяти Депутатських зборів в Україні, тільки вісім оформилися в Ради робітничих депутатів.

У ході подальшого загострення страйкової боротьби, особливо під час грудневого повстання в Москві, у Кам'янському, за прикладом Катеринослава, був створений Бойовий страйковий комітет (далі БСК). Як рапортував Катеринославський повітовий ісправник губернатору «...серед страйкуючих робітників створився страйковий комітет, члени якого ввірвались до місцевої друкарні й силою заставили надрукувати свою постанову й оголошення» [6]. На відміну від катеринославського БСК, який виступав в якості виконавчого органу Ради робітничих депутатів, Бойовий страйковий комітет у Кам'янському був створений на коаліційній основі. До його складу ввійшли Депутатські збо-

ри робітників Дніпровського заводу, Кам'янська організація РСДРП та депутати-службовці Дніпровського заводу. Очолював його член РСДРП Сергій Яндовський. БСК узяв на себе функцію керівництва страйком та забезпечення умов його проведення. З цієї метою всі жителі Кам'янського були обкладені прогресивним податком на користь страйкуючих. Була організована матеріальна допомога сім'ям страйкарів, заборонено торгівцям підвищувати ціни на продукти та предмет першої необхідності. Для захисту від «поліцейсько-хуліганських замахів», – як вказувалось у постанові, – було організовано озброєний загін самооборони [5].

Як видно, вся діяльність БСК була підпорядкована страйковій боротьбі як формі конкретного силового тиску на адміністрацію заводу, управлінські функції звелися до суто розподільних, і тому розглядати БСК с. Кам'янського як орган самоврядування було б некоректно. Отже, можна констатувати, що в загальному руслі розвитку історичних досліджень, генеза Рад робітничих депутатів та їхня суспільно-громадська роль потребують подальшого дослідження як на концептуальному, так і на фактологічному рівнях.

Бібліографічні посилання

1. *Варгатюк, П. Л.* Екатеринославщина в революции 1905–1907 гг. / П. Л. Варгатюк. – Д., 1975.
2. Вперед. – 1905. – № 16 // Музей історії м. Дніпродзержинська. – КП 5542.
3. *Демочкин, Н. Н.* Советы 1905 года – органы революционной власти / Н. Н. Демочкин. – М., 1963.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 89, спр. 314, арк. 5. – Далі: ДАДО.
5. ДАДО. – Ф. 39, спр. 314, арх. 4
6. ДАДО. – Ф. 4, спр. 467, спр. 117
7. История городов и сел Украинской РСР. Днепропетровская обл. – К., 1977.
8. Історія Української РСР. – К., 1978.
9. *Курас, І. Ф.* Відповідь на запит адміністрації Дніпровського металургійного заводу / І. Ф. Курас // Знамя Дзержинки. – 2005. – № 23. – 4 липня.
10. *Литвин, В. М.* Роль революції в історичній долі України / В. М. Литвин // Зеркало недели. – 2007. – № 46. – 1 дек.
11. *Ленін, В. І.* Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – Т. 12. – М., 1967.
12. *Малюк, В. Е.* Борьба за установление Советской власти в Каменском / В. Е. Малюк. – Д., 1958.
13. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Д., 1979.
14. *Полонська-Василенко, Н.* Історія України: У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т.2. – К., 1992.

15. *Прийменко, А. И.* Легальные организации рабочих Юга Украины в период империализма / А. И. Прийменко. – К., 1977.
 16. Рабочий класс в первой Российской революции 1905–1907 гг. – М., 1982.
 17. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 1972.
 18. Революція 1905–1907 рр. на Україні // Наукові записки. – Т. 6. – К., 1955.
 19. *Реснт, О. П.* Революційні та соціальні рухи трудящих мас України / О. П. Реснт // Український іст. журн. – 2005. – № 4.
 20. Российский государственный исторический архив (м. Санкт-Петербург). – Ф. 37, оп. 58, д. 304, л. 10–30. – Далі: РГИА.
 21. РГИА. – Ф. 37, оп. 58, д. 304, л. 99.
 22. *Шаццло, К. Ф.* 1905 год / К. Ф. Шаццло. – М., 1980.
 23. *Шморгун, П. М.* Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. / П. М. Шморгун. – К., 1955.
 24. *Шморгун, П. М.* 1905 р. на Україні / П. М. Шморгун. – К., 1980.
- Надійшла до редколегії 07.12.07.*

УДК 908 (477.63)

О. О. Мащенко

Музей історії м. Дніпродзержинська

КАМ'ЯНСЬКЕ. РІК 1917-ИЙ

Висвітлено перебіг подій 1917 р. у Кам'янському (з 1936 р. – м. Дніпродзержинськ) на підставі аналізу наративної колекції Музею історії м. Дніпродзержинська.

7 січня 1918 р. кам'янчанин М. А. Морозов у своєму щоденнику записав: «Старый 1917 год, давший нам свободу, ушел в вечность... Он был особенным годом» [29, с. 58]. 1917-й, позначившись на історії міста та долі його мешканців, знайшов своє відображення і у їхніх спогадах, що зберігаються в Музеї історії м. Дніпродзержинська. Слід зауважити, що це перш за все спогади, написані в один час (друга половина 50-х рр. ХХ ст.), майже всі, за незначним винятком (спогади І. В. Васильєва, Л. З. Клименка, М. І. Начального, В. В. Тржасковського), невеликі за об'ємом, автобіографічні за формою, підтверджуючи участь у революції за своєю суттю, всі без винятку, відображають події з офіційної точки зору радянської держави, тобто показують керівну роль більшовицької партії. І все ж таки ці спогади дають можливість проаналізувати перебіг подій у Кам'янському у 1917 р., з'ясувавши наскільки вони відповідають реаліям часу.

На початок 1917 р. село Кам'янське – своєрідний населений пункт, де за даними 1913 р. лише 18 відсотків населення було пов'язане з сільськогосподарськими видами робіт [10], життя ж інших залежало від діяльності Дніпровського металургійного заводу ПРДМТ. 3 червня 1917 р. рішенням Тимчасового Уряду Кам'янське отримало статус міста [15], але ще й у грудні на вихідних даних місцевої газети зазначалося як село [9]. У липні сільський схід, вирішивши, що село з введенням городского стану позбавиться значних прибутків з базарів, оренди землі тощо, постановив делегувати селян А. Є. Семіча і С. І. Кучера до Петрограда з клопотанням про припинення його введення [31]. Але ця подія не пройшла поза увагою авторів наших спогадів, робітників заводу, зайнятих проблемами виживання: «Небывалая дороговизна» [29, с. 56], «еще больше уходило у нас времени в длинных очередях за хлебом» [27, с. 19], – за три тижні липня-серпня ціна на цукор (за пуд) зросла на 2 руб.; на хліб було введено картки [6; 7]; щоденними турботами, серед яких небувала повинь [29, с. 41], поглинутих революційною стихією: «Царило упоение революцией... период от марта до начала мая в Каменском был периодом, когда на все лады восхвалялись свободы, которых добился народ» [18, с. 19].

По отриманню повідомлення про Лютневу революцію у перших числах березня [18, с. 17], біля старих мартенівських печей на заводському багатолюдному мітингу виступили меншовики С. С. Андронов, Л. А. Алфьоров, В. Ф. Усанов [20, с. 4]. А 12 березня (дати наводяться за тогочасним календарем) за розпорядженням комісара Катеринославського ГВКГО святкували День свободи, День революції [29, с. 40]. Стару адміністративну владу в особі пристава та сільського старости було скасовано [11, с. 4; 13; 18, с. 18; 21], а наявність у суспільстві різнополярних ідеолого-політичних течій привела до утворення на початку весни 1917 р. в Кам'янському трьох основних політичних центрів, які відбивали три вектори суспільного і державного будівництва: національно-демократичного – у формі незалежної держави, буржуазно-демократичного – в рамках Російської імперії і більшовицького [30].

Після Лютневої революції замість старости був обраний Кам'янський сільський виконавчий комітет, який очолив місцевий селянин Прокоп Сафронович Ципа [21]. Волосне земство, представляючи інтереси Центральної Ради, опиралось на загін «Вільного козацтва» [21, с. 25], організованого працівниками заводської лікарні фармацевтом Логановським та фельдшером Грищенком [22, с. 82], членами Селянської спілки та «Просвіти», яка, за спогадами, хоч і діяла довго, але впливу серед робітників не мала [18, с. 24]. І в цьому немає нічого

дивного, бо з 40407 осіб, що мешкали в Кам'янському у 1913 р., тільки 7405 осіб були місцевими селянами, тобто етнічними українцями [30].

У цілому питання національного руху у спогадах обмежується загальними фразами, з обов'язковим підкресленням його реакційної суті [18, с. 25]. Тільки в докладних спогадах Л. З. Клименка згадується ще один орган місцевої влади, а саме Кам'янський Тимчасовий виконавчий комітет громадських і робітничих організацій, який представляв владу Тимчасового Уряду, і який почав діяти 9 березня 1917 р. [11, с. 3]. До нього входили директор заводу А. С. Макомаський, торговець М. С. Бакун, адвокат Я. М. Хіманов, меншовики П. К. Банний, В. В. Максимов та Мамоненко, есер Ф. О. Самсонов [22, с. 77], селяни П. В. Степаненко, А. Є. Сєміч, К. Г. Губа та М. А. Земляний [11, с. 4]. Очолюваний робітниками-меншовиками В. В. Максимовим [11, с. 3] та П. К. Банним [32], і з того ж березня директором заводу Адольфом Станіславовичем Макомаським [3], спираючись на міліцію, комітет підтримував громадський порядок у місті, займався питаннями його життєдіяльності, у деяких випадках координуючи свою діяльність ще з одним органом місцевої влади – Радою робітничих депутатів [24].

Для організації виборів до Ради 4 березня на першому засіданні Катеринославської Ради робітничих депутатів до Кам'янського були направлені А. К. Войцехович та Н. Карташов [19]. Перше засідання Ради відбулося в Народній аудиторії, де головою було обрано ливарника Сергія Васильовича Гречнева [12] і як стверджує учасник тих подій І. Н. Василенко: «В тот момент в Совете было всего три человека большевиков – Гречнев, Василенко, Усанов» [13], а І. В. Васильєв додає ще І. М. Бєсєдова [18, с. 18–19]. Насправді ж Бєсєдов, Гречнев [14] і Усанов, як і Банний, Алфьоров, Андронов були меншовиками, а до виконкому Ради увійшли ще есер Гречунас, адвокат Хіманов, торговець Бакун, директор заводу Макомаський [18, с. 18–19]. Незважаючи на багатопартійний склад, Рада діяла злагоджено, опираючись на робітничі дружини [1], серед робітників користувалася довірою, а всі принципи питання розглядалися в Народній аудиторії у присутності самих робітників [20], використовуючи різні засоби, в тому числі і суто популістські. Так, на початку квітня, запис у щоденнику Морозова від 5–7 числа, на заводі стали вводити 8-годинний робочий день [29, с. 41], санкціонований Кам'янською Радою [8, с. 17]. Але, що цікаво, діяльність Ради у спогадах майже не згадується, за винятком причетних безпосередньо до її діяльності осіб. Ближчими і зрозумілішими для основної маси робітників була робота Співки металістів та заводського комітету. Зокрема, завком ДМЗ проводив роботу з підвищення заробітної плати, яка з березня по жовтень зрос-

ла удвічі [16], крім того на заводі впроваджується робочий контроль [22, с. 82], а завком ще й до того втручається у виробничий процес [23, с. 5]. Завком, цехкоми та Спілка металістів займаються пропагандистською роботою та організацією страйків, демонстрацій та мітингів. За спогадами М. І. Начального, у 1917 р. робітника котельного цеху: «...почти ежедневно проходили собрания в Народной аудитории, на заводе. Выступали представители большевиков, меньшевиков, эсеров, анархистов. Выступления проходили бурно, отдельных ораторов стаскивали с трибуны» [2, с. 5], а Д. Р. Королік додає, що «в цехе устраивались дискуссии и диспуты, где каждый оратор выступал и защищал свое убеждение и свою точку зрения» [23, с. 2]. Крім місцевих промовців політичні пристрасті розпалювали представники з Катеринослава та Петрограда [18, с. 20, с. 22, с. 24]. І саме під час цих публічних виступів кожна партія прагнула привернути до себе більшість, але, як свідчать спогади, основні ідеї промовців були незрозумілими, і визначатися із своїми політичними поглядами вони почали вже після жовтня 1917 р. [28].

Всупереч радянській історіографії, яка однобоко висвітлювала розвиток у цей період, домінування більшовицької організації не спостерігалось. По-перше, за своєю чисельністю: якщо на початку березня більшовиків було 30–35 [18, с. 22], у квітні – 100 [22, с. 80], то на жовтень усього 200 осіб [14], а якщо взяти до уваги чисельність робітників тільки на Дніпровському заводі на жовтень 1917 р. – 17 тис. осіб [16], не кажучи про усе населення Кам'янського, то це складає зовсім мізерний відсоток, а саме 1,2%. По-друге, на початку березня це була слабка в організаційному відношенні група, яка майже не мала досвіду партійної роботи і не знала, як реагувати на поточні події [18, с. 19]. Але з квітня ситуація змінюється – ядро організації становлять молоді (М. Арсенічев – 23 роки, А. Лихоманов – 24 роки, А. Беспалов – 28 років, І. Василенко – 25 років, І. Васильєв – 25 років), але вже з певним досвідом партійної роботи, віддані ідеям більшовизму, безкомпромісні партійці, які без сумніву та хитань виконують директиви з центру у боротьбі за абсолютну владу [18, с. 20]. У цій боротьбі, використовуючи найактуальніші для того часу і суспільства гасла «Мир – хатам, війна – палацам» та «Заводи – робітникам, земля – селянам», проводячи агітаційну роботу не тільки на робочому місці, мітингу, засіданні Рад, а й на кожній вулиці, в кожному подвір'ї та квартирі, як це було під час виборів до волосного земства [18, с. 33], місцеві більшовики закріплюють свої позиції, у тому числі і в загоні Червоної гвардії – збройній силі Рад [18, с. 34], яка поступово оформлюється в автономну організацію в країні [2], і яка відіграла вирішальну роль у захопті влади Радами.

Після отримання повідомлення про жовтневі події у Петрограді в Кам'янському на мітингу єдиною владою проголошується Рада робітничих депутатів [18, с. 41], але у грудні у місті діє коаліційний революційний комітет, до якого увійшли представники Ради, завкому профспілки, волосного земства, Селянської спілки, Вільного козацтва та політичних партій. Так, до складу ревбюро увійшли меншовик С. Гречнев, більшовики М. Арсенічев та А. Лихоманов (військовий комісар), польський соціаліст Бенек, члени Селянської спілки Логановський та Грищенко.

Як бачимо, спогади досить тенденційно висвітлюють події 1917 р. у нашому місті, але вони яскраво свідчать про складну боротьбу за владу, яку вели представники різних політичних течій, висуваючи свої програми, не завжди зрозумілі пересічному робітникові і зовсім байдужі міщанинові та селянинові. Незважаючи на бурхливі мітинги та збори, яскраво вираженої конфронтації між основними політичними силами не спостерігалось, і навіть у грудні тут діяв коаліційний комітет. Але після проголошення І Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові Радянської влади в Україні та наступом червоних військ, ситуація різко змінилася. 28 грудня 1917 р. стало днем встановлення Радянської влади в Кам'янському.

Бібліографічні посилання

1. Буланова, Н. Перший голова Кам'янської Ради / Н. Буланова // Відомості. – 2007. – № 22 (664). – 30 трав. – С. 5.
2. Верт, Н. Історія радянської держави. 1900–1991 / Н. Верт. – Рівне, 2001.
3. Бюлетень Кам'янського Тимчасового виконавчого комітету громадських і робітничих організацій. – 1917. – 12 квіт.
4. Бюлетень Кам'янського селищного виконавчого комітету громадських і робітничих організацій. – 1917. – 26 квіт.
5. Бюлетень Кам'янського Тимчасового виконавчого комітету громадських і робітничих організацій. – 1917. – 8 трав.
6. Народне життя. – 1917. – 20 лип.
7. Народне життя. – 1917. – 9 серп.
8. Малюк, В. Боротьба за встановлення Радянської влади у Кам'янському / В. Малюк. – Д., 1958.
9. Бюлетень Ради робочих депутатів с. Кам'янського. – 1917. – № 14. – 19 груд. // Музей історії м. Дніпродзержинська. – НДФ-2011/2. – Далі: МІД.
10. Витяг з журналу Катеринославського губернського по земським і міським справам Присутствія від 1 листопада 1913 р. – С. 2 // МІД. – КВ-1003/2.
11. Отклики жизни. – 1917. – 12 берез. – С. 3, 4 // МІД. – КВ-3234.
12. Лист Василенка І. до Васильєва І. – К., 5 листопада 1968. С. 3. // МІД. – КВ-4375/20.

13. Лист Василенка І. до Васильєва І. – К., 20 квітня 1969. – С. 2 // МІД. – КВ-4375/18.
14. Лист Тржасковського В. до Васильєва І. – К., 25 березня 1955. – С. 1 // МІД. – КВ-511.
15. Журнал засідань Тимчасового Уряду, 3 червня 1917 // МІД. – НДФ-1875.
16. Зведення анкетних даних, зібраних на І-й обласній конференції з'їзду робітників-металістів Донецького і Криворізького басейну, 4 жовтня 1917. – 1 с. // МІД. – А-1331.
17. Список кандидатів волосного земства, поданих до виборчої комісії. – 9 с. // МІД. – КВ-657.
18. Спогади Васильєва І. З боротьби робітників Дніпровського заводу в період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Дніпродзержинськ, 1962 // МІД. – КВ-20365.
19. Спогади Войцеховича Н. С. – 8 с. // МІД. – КВ-500.
20. Спогади Гречнева С. – Дніпродзержинськ, 1956. – С. 4 // МІД. – КВ-502.
21. Автобіографія Загорулько В. // МІД. – КВ-600.
22. Спогади Клименка Л. Історія нашого міста Дніпродзержинська. – Дніпродзержинськ, 1957 // МІД. – КВ-616.
23. Спогади Короліка Д., 10 липня 1956 // МІД. – НДФ-8420.
24. Спогади Лісіцина І., 14 квітня 1957 // МІД. – КВ-615.
25. Спогади Начального М. В боях за радянську владу на Катеринославщині, 1964 // МІД. – КВ-499.
26. Спогади Нікешина Я., березень 1959 // МІД. – КВ-501.
27. Спогади Овчиннікова В. – К., 1965 // МІД. – КВ-10879.
28. Спогади Осади Я., 20 червня 1956 // МІД. – КВ-590.
29. Щоденник Морозова М. – Кам'янське, 1 січня 1916 // МІД. – КВ-3493.
30. *Сабов, М.* Кам'янське: 1917 рік. Причини та наслідки / М. Сабов // *Відомості*. – 2007. – № 45. – 7 лист. – С. 6.
31. *Самойленко, О.* Кам'янське в сімнадцятому... / О. Самойленко // *Дзержинець*. – 1997.
32. *Шапочкіна, І.* Науковий звіт про роботу в держархівах Києва і Дніпропетровська. На правах рукопису / І. Шапочкіна. – Дніпродзержинськ, 2007.
Надійшла до редколегії 26.12.07.

III. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94 (477.54) «1890/1907»

В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**М. Ф. ДІТМАР ТА ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО
СТАНОВИЩА РОБІТНИКІВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В КІНЦІ
XIX–НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Досліджено основні етапи життя та становлення М. Ф. Дітмара як промисловця, простежено його внесок у розробку робітничого законодавства Російської імперії на прикладі еволюції соціально-правового становища робітників Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст.

Як відомо, наприкінці XIX – на початку XX ст. Катеринославщина перетворюється на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії [7, с. 212]. Провідними й пріоритетними стають вугільна, металургійна та залізорудна галузі. Їх піднесенню, безперечно, сприяло як вигідне географічне становище, так і наявність численних запасів корисних копалин Придніпровського краю.

Спостерігається помітне зростання кількості робітників, частина яких прибула на Катеринославщину з інших регіонів. Загострюються протиріччя між капіталом і робітниками, особливо на початку XX ст., коли виникає гостра необхідність у перегляді нормативно-правової бази та обговоренні цієї проблеми в підприємницьких колах.

Серед представників буржуазії в розгляді робітничого питання важливу роль відігравав відомий промисловець, гірничий інженер, громадський діяч М. Ф. Дітмар (1865 – 1919). Про цю непересічну особистість побіжно згадували у своїх працях Ю. І. Кір'янов [10], В. Я. Лаверичев [11] та ін [12]. Важко уявити вивчення проблеми без внеску відомого українського дослідника В. В. Крутікова [8], який у своїй монографії ретельно дослідив процес формування гірничопро-

мислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону та її вплив на соціально-економічну політику царизму.

Не обійшла увагою постать М. Ф. Дітмара дослідниця М. Гринчак, яка у 2008 р. успішно захистила кандидатську дисертацію, присвячену вивченню історії промислової буржуазії та еволюції її соціально-економічних вимог у другій половині XIX – на початку XX ст. [2]. Вдалою є спроба дніпропетровських дослідників О. Г. Перетокіна та Ю. М. Чекушиної проаналізувати діяльність М. Ф. Дітмара під час перебування на посаді головного редактора «Горнозаводского листка» – друкованого органу Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії [16]. Змістовна інформація зосереджується в енциклопедичному виданні «Немцы России», де В. В. Крутіковим надається стисла характеристика життя і діяльності М. Ф. Дітмара [9].

Мета статті полягає в тому, щоб простежити внесок М. Ф. Дітмара в розробці робітничого законодавства на прикладі еволюції соціально-політичного становища робітників Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст. Для цього була залучена «Записка XXXI съезду горнопромышленников Юга России по 12-му вопросу программы. Обсуждение вопросов относящихся к рабочему законодательству» М. Ф. Дітмара, де аналізується стан робітничого законодавства на початку XX ст. та необхідність його модернізації у нових умовах першої російської революції 1905–1907 рр.

Основними завданнями є: простежити етапи життєвого шляху та становлення М. Ф. Дітмара як промисловця і розглянути зв'язок між наявними правовими нормами і їх впровадженням у життя робітників на прикладі Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст.

Микола Федорович Дітмар народився в 1865 р. у Харкові. Закінчив гірничий інститут та працював на Путилівському заводі в Петербурзі. Був засновником невеликого механічного заводу в Харкові по виробництву обладнання для гірничодобувної справи в 1880-х рр. Прикметно те, що М. Ф. Дітмар був учнем видатного російського хіміка Д. І. Менделєєва [9].

У 1890-х рр. М. Ф. Дітмар керував геологічними розвідками під час будівництва Рязансько-Казанської залізниці, а у 1893 – 1895 рр. – робіт по впорядкуванню свердловин і артезіанського водопостачання поблизу Харкова. Він займав важливі адміністративні і виборні посади в апараті Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (був секретарем Ради з середини 1890-х рр., а також керував Статистичним бюро з моменту його створення в 1897 р.) З 1903 р. очолював фаховий журнал Ради з'їздів – «Горнозаводской листок», а в 1906 р. обраний головою Ради з'їздів. У 1902–1918 рр. був гласним Харківської міської

думи, а в 1912 р. М. Ф. Дітмара було обрано членом Державної ради від промисловців.

Зазначимо, що одним з основних аспектів політики гірничопромислової буржуазії Півдня Росії, зокрема для М. Ф. Дітмара, при розгляді робітничого питання було врегулювання відносин між працею і капіталом [8, с. 113]. З цією метою в 1906 р. він опублікував «Записку XXXI съезду горнопромышленников Юга России по 12-му вопросу программы...». В її розділах розглядалися такі структурні елементи соціального становища робітників, як тривалість робочого часу, розмір заробітної плати, умови праці і побуту. Основні положення «Записки...» стали предметом обговорення на XXXI з'їзді гірничопромисловців, який проходив у Харкові в 1906 р.

Однією з важливих складових робітничого питання була тривалість робочого дня. М. Ф. Дітмар неодноразово піднімав це питання на засіданнях Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, брав активну участь в обговоренні питання нормування робочого часу і наднормових робіт. Так, в «Своде данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1891год» [18] відзначається, що на Катеринославщині в 1891 р. тривалість робочого дня у вугільній промисловості складала 10–12 годин і залишалася незмінною впродовж до 1904–1905 рр. В. В. Крутіков відзначав, що робота велася в дві зміни. Перша зміна розпочиналася о 8 годині ранку і закінчувалася о 6 годині вечора (10 год.), і друга зміна – з 6 години вечора і до 6 години ранку (12 год.). На тих шахтах, де була лише одна зміна робочий день складав від 13 до 15 год. [8, с. 114]. Часу для обідньої перерви не було, і тому шахтарі їли «в полутьме и при недостатке чистого воздуха в шахтах, что быстро подрывало их силы» [18]. Робочий день металурга на початку 90-х рр. XIX ст. становив, як правило, 12 годин з перервою на сніданок та обід і вирізнявся широким використанням наднормових робіт [8, с. 114].

На думку М. Ф. Дітмара, закон про нормування робочого часу був прийнятий 2 липня 1897 р. під впливом тривалих страйків робітників [5, с. 47]. Він передбачав встановлення робочого дня вдень в 11, 5 год., а для нічних робіт і напередодні свят – 10 год. та акцентує увагу на низці недоліків, серед яких те, що ці норми є універсальними і не враховують специфіки окремих галузей промисловості Південного промислового району.

Дані по обстеженню 25 копалень Кривого Рогу в 1898–1899 рр., де було зайнято 4 тис. осіб показують, що робочий день на 3–4 копальнях складав 12 годин. Становище на інших копальнях характеризувалося таким чином: «всі інші копальні робіт вночі не ведуть, а працюють

в одну денну зміну; при цьому весь район не звертає уваги на закон щодо тривалості робочого дня (02.07. 1897 р.), робітники продовжують працювати з 4 годин ранку до 8 годин вечора» [10, с. 127]. Тобто тут ми спостерігаємо пряме ігнорування підприємцями згаданого закону й життєво необхідного права робітників на відпочинок.

Як слушно зауважував М. Ф. Дітмар, після прийняття закону питання щодо нормування робочого часу не обговорювалося в урядових колах впродовж до 1904–1906 рр., тобто до того часу, коли було внесено на розгляд комісії Міністерства торгівлі і промисловості законопроект скорочення тривалості робочого дня з 11,5 год. по закону від 02.07.1897 р. до 10 год., а нічного – з 10 до 9 год. [5, с. 47]. Зазначимо, що в 1904 р. тривалість робочого дня на заводах Катеринославщини дещо знизилась у зв'язку з економічною кризою 1900–1903 рр. і становила для робітників по видобутку залізної руди – 10, 5 год., по видобутку з вугілля – 10, 8–11 год. (залежно від поверхні видобутку) [1, с. 286].

Таким чином, у перші роки ХХ ст. в порівнянні з попереднім століттям наведені дані відображають результати скорочення робочого дня в зв'язку з революційними подіями 1905 – 1907 рр. і радикальними настроями робітників з вимогами встановлення 8- годинного робочого дня, але тим не менш залишалась вище встановленою законом.

У «Записке...» М. Ф. Дітмар звертається й до такого важливого компоненту як харчування пролетаріату. Так, він зауважує, що робітники наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. харчувалися вдома, в артілях, в господарів квартир, трактирах і т.д. За даними «Сборника статистических сведений по Екатеринославской губернии» на початку 90-х рр. ХІХ ст. харчування шахтарів Бахмутського повіту було таким: а) сніданок о 6 годині ранку (куліш з хлібом); б) обід о 12 годині (борщ з 200 г. яловичини і каша); в) вечеря о 18 годині (залишки від обіду). Самостійне харчування шахтарів було значно гірше, ніж харчування в артілях [17, с. 174].

Дослідник Кір'янов використовує дані по дослідженню побуту 142 артільних робочих в районі Юзівки Бахмутського повіту Катеринославської губернії на початку ХХ ст. Так, типове триразове харчування шахтарів у 1909 р. було таким: а) сніданок (суп картопляний з м'ясом або жарена картопля з салом, хліб та чай); б) обід (борщ з м'ясом, каша з салом, хліб та чай); в) вечеря (борщ, жарена картопля, хліб та чай, тобто залишки від обіду) [10, с. 175]. За результатами цих даних ми спостерігаємо, що раціон робітників був з одного боку одноманітним і майже не містив продуктів рослинного походження, а з іншого боку – таке меню було набагато кращим, ніж овочево-хлібний раціон робітників інших галузей. Важливе місце у розгляді соціально-

правового становища робітників займає проблема професійного руху. Так, в «Записке...» М. Ф. Дітмара він наголошує на тому, що прагнення робочих до професійних об'єднань стають особливо відчутними в 1905–1906 рр. і наводить «Временные правила об обществах и союзах от 4 марта 1906 г.» [4, с. 63, 64]. Головними завданнями робітничих спілок згідно цих правил було покращення умов праці робітників, підвищення продуктивності виробництва і т.д.

М. Ф. Дітмар зазначає, що професійний рух розвивається й на Катеринославщині. Так, професійні союзи в червні 1905 р. діяли на Брянському, цяховиробному та деяких інших заводах. А в серпні того ж року їх було вже 17 [4, с. 60]. Загалом автор зауважує, що російське законодавство ще не було на той час досконалим щодо створення професійних союзів і потребувало значних корективів і доповнень. Зокрема, він наголошує на важливості вивчення нормативно-правової бази Англії та Німеччини з метою запозичення окремих її складових [4, с. 69].

Цікавою є точка зору М. Ф. Дітмара щодо страйків. Він стверджує, що тривалий час страйки були суворо заборонені в Російській імперії. Лише 4 серпня 1905 р. було прийняте «Положення про припинення кримінальних переслідувань проти учасників мирних страйків», а 2 грудня 1905 р. з'явився Указ щодо покарання участі в страйках на підприємствах [6, с. 72].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Катеринославі існували такі заводи-велетні, як Брянський завод (1890 р. – 7 тис. робітників), машинобудівний Дніпровський завод (1900 р. – 6 тис. робітників), Шодуар, Гантке, Езау та ін. Загалом, у 1900 р. в Катеринославській губернії було майже 10 тис. підприємств, де працювало 180 тис. робітників.

На початку XX ст. картина різко змінилася у зв'язку з промисловою кризою 1899–1903 рр. За газетними даними становище робітників Катеринослава в 1901 р. було таким: «Сотні і тисячі робітників було викинуто на вулицю, на холод і голод. Голодні, обідрані, в лахміттях, з відчаєм в душі вони вештаються юрбами, марно шукаючи хліба та роботи, оббиваючи пороги заводських контор, пішки чи в торгових вагонах, як худоба, переїжджаючи з міста до міста з надією де-небудь знайти хоч черствий шматок хліба...». На заводах Езау і Шодуар число звільнених перевищувало 200 чоловік [15, с. 3].

Спостерігалися й масові виступи гірників на Катеринославщині, які характеризувалися активним наступальним характером і високим рівнем свідомості учасників. У зв'язку з цим різко зростала роль поліції в розправі над демонстрантами [8, с. 139]. Ці причини привели до масових демонстрацій в 1901–1902 рр., коли робітники страйкували з гаслами: «Геть самодержавство!», а також «Хліба і свободи!» [15,

с. 3]. Розправою за участь в страйках було жорстоке побиття різками.

Микола Федорович Дітмар зауважує, що в 1905 р. з прийняттям Указу щодо покарання участі в страйках на підприємствах підбурювання до страйків каралося строком – від восьми місяців до одного року й чотирьох місяців [6, с. 73].

У цілому політика гірничопромислової буржуазії наприкінці XIX – на початку XX ст. була націлена на створення «спеціальної промислової поліції», яка утримувалась як за рахунок акціонерних товариств та індивідуальних підприємців, так і за розквартирування військових контингентів у промислових центрах регіону.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що Микола Федорович Дітмар був яскравим представником поглядів промисловців Півдня Росії, які намагалися врегулювати відносини між капіталом і робітниками на початку XX ст. Його «Записка...» засвідчила протиріччя під час першої російської революції 1905–1907 рр., які, на думку автора, треба було врегулювати шляхом скорочення робочого дня, надання робітникам права на професійні союзи та страйки, а також забезпечення гідного харчування.

На прикладі Катеринославщини можна простежити як позитивні, так і негативні зміни соціально-правового становища робітників гірничодобувної галузі промисловості, зокрема тривалість робочого дня шахтарів та металургів, харчування, надання права створення професійних союзів та участі в страйках і зробити висновок, що розгляд цих питань дає змогу зрозуміти, що рівень матеріального забезпечення й умов праці пролетаря тієї епохи був недостатнім для підтримання життєвого існування.

Бібліографічні посилання

1. Горнозаводский листок. – Х., 1900. – С. 286.
2. Гринчак, М. О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя.: Автореф. дис.... канд. іст. наук / М. О. Гринчак. – Д., 2008.
3. Записка Н. Ф. фон-Дитмара. О дешевых жилищах // Дитмар Н. Ф. Записка XXXI съезду горнопромышленников Юга России по 12-му вопросу программы. Обсуждение вопросов относящихся к рабочему законодательству / Н. Ф. Дитмар. – Х., 1906. – С. 78–83.
4. Записка Н. Ф. фон-Дитмара. О профессиональных союзах рабочих // Там же. – С. 59–69.
5. Записка Н. Ф. фон-Дитмара. О рабочем времени // Там же. – С. 46–58.
6. Записка Н. Ф. фон-Дитмара. О стачках рабочих // Там же. – С. 70–77.
7. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
8. Крутіков, В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в реформний період / В. В. Крутіков. – Д., 1992.

9. Крутиков, В. В. Дитмар Н. Ф. / В. В. Крутиков // Немцы России. Энциклопедия / Редкол. В. Карев (пред.) и др. – М., 1999. – Т. 1. А–И. С. 717.

10. Кирьянов, Ю. И. Жизненный уровень рабочих России / Ю. И. Кирьянов. – М., 1979.

11. Лаверычев, В. Я. Царизм и рабочий вопрос в России (1861–1917 гг.) / В. Я. Лаверычев. – М., 1972.

12. Нестеренко, А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX в. и начале XX в. / А. А. Нестеренко. – М., 1954.

13. Пажитнов, К. А. Положение рабочего класса в России / К. А. Пажитнов. – Л., 1924. – Т. 2. Период свободного договора в условиях самодержавного режима (1861–1905 гг.).

14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. – СПб., 1904. Т. XIII. Екатеринославская губерния.

15. Перельман, М. Катеринославський загальний страйк 1903 року: До тридцятиріччя загальних страйків 1903 р.: Матеріали та документи / М. Перельман / За ред М. Редіна. – Б.м., 1933.

16. Перетокин, А. Г. Н. Ф. фон Дитмар: попытка персонографии / А. Г. Перетокин, Ю. Н. Чекушина // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Редкол.: С. И. Бобылева (предс.) и др. – Д., 2006. – С. 56–65.

17. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1886. – Т. 2, 3.

18. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1891 год. – СПб., 1894.

19. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1905–1906 год. – Екатеринослав, 1907.

20. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1906–1907 год. – Екатеринослав, 1909.

Надійшла до редколегії 17.10.08.

УДК 94 (477.63) «1903/1905»

О. М. Каковкіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ В. І. ПІЧЕТИ

Розглянуто дворічне перебування у Катеринославі (1903–1905) видатного вченого-славіста В. І. Пічети та визначено значення цього періоду у науковій та педагогічній діяльності вченого.

Виповнюється 130 років з дня народження Володимира Івановича Пічети (1878–1947) – першого ректора Білоруського державного університету та засновника кафедри історії південних і західних слов'ян

Московського університету, одного із класиків радянської історичної славістики, тому є нагода звернутися до постаті вченого, життя та діяльність якого пов'язані з Катеринославом, де він учителював у 1903–1905 рр., став активним діячем Катеринославського наукового товариства, Вченої архівної комісії.

Катеринославський період життя В. І. Пічети знайшов певне висвітлення у публікаціях. Початковим узагальненням наукового доробку вченого можна вважати присвячений йому перший том Учених записок Інституту слов'янознавства, що вийшов 1949 р., через рік по його смерті [27]. Наступним етапом вивчення життя і творчості В. І. Пічети стали публікації 70-х рр., особливо до 100 – річчя з дня народження [12; 23; 26], з-поміж яких найбільш повними в розгляді катеринославського періоду вважаємо статтю Л. І. Уткіної [26] та спогади доньки – К. В. Пічети, які базуються на матеріалах особистого архіву вченого, що зберігається у Архіві Російської Академії наук [21]. Варто відзначити статтю Е. Г. Юффе [8] – певний підсумок попередніх досліджень, та Л. Г. Соколовського – племінника В. І. Пічети [26], які дозволяють зробити деякі уточнення до попередніх публікацій. Разом з дослідженнями українських вчених, насамперед Дніпропетровських, що долучились до вивчення наукової спадщини В. І. Пічети [1; 11], відтворити катеринославський період його життя дозволяють праці, присвячені діяльності Катеринославського наукового товариства, Вченої архівної комісії, окремим їх діячам, де ім'я майбутнього видатного вченого згадується в контексті досліджуваних подій та явищ місцевої історії [4; 6; 7; 22]. Варта уваги стаття І. І. Капотієнка, присвячена катеринославській сторінці життя В. І. Пічети, яка базується на біографічних статтях названих ювілейних видань Інституту слов'янознавства і цікава самим фактом появи [9].

Між тим, у власному життєписі вченого та у науковій літературі залишився поза увагою один епізод, а саме – його участь у підготовці та роботі XIII археологічного з'їзду (далі – АЗ). З невідомих причин, про цей факт не йдеться у жодній із згадуваних та відомих нам розвідок. Зазначимо, що прочитана на з'їзді доповідь В. І. Пічети, короткий переказ якої міститься у протоколах і яка фігурує у змісті «Трудов» АЗ [25], не увійшла в опубліковані бібліографії вченого [3; 5]. Тому вважаємо за необхідне заповнити певну прогалину у вивченні біографії та наукового доробку видатного славіста.

З Україною пов'язаний доволі тривалий період життя В. І. Пічети. Народився Володимир Іванович у Полтаві 9 (21) жовтня 1878 р. у родині серба з Герцеговини Івана (Йована) Христофоровича Пічети і Марії Григорівни Григоренко. Батько, отримавши духовну освіту, був ректором

Вітебської, а згодом Полтавської духовної семінарії. Всебічно обдарована людина, автор багатьох літературних творів І. Х. Пічета підтримував зв'язки з видатними діячами свого часу: сербським революційним демократом С. Марковичем, російським письменником В. Г. Короленком. У 1897 р. В. І. Пічета закінчив Полтавську класичну гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Московського університету. Він слухав лекції М. М. Богословського, П. Г. Виноградова, В. І. Герье, В. О. Ключевського, М. С. Кореліна, Р. Ю. Віппера, М. А. Рожкова. Свою дипломну (кандидатську) роботу – «Юрій Крижанич про Московську державу» В. І. Пічета виконав у семінарі приват-доцента М. В. Довнар-Запольського, у подальшому дослідника історії Великого Князівства Литовського, а оцінку отримав за підписом В. О. Ключевського [26, с. 77]. Саме під час навчання в університеті, під впливом М. В. Довнар-Запольського, і М. К. Любавського, який на той час також студював історію Великого Князівства Литовського, а також Польщі, України, формуються наукові уподобання Володимира Івановича. Ці заняття, за визнанням Пічета, допомогли йому «знайти самого себе» [26, с. 77]. Спілкування з цими вченими продовжиться і надалі. Вже напередодні свого переїзду з Москви до Коростишів, у листі до М. В. Довнар-Запольського, який отримав місце в Університеті св. Володимира, він вітає науковця з отриманням ступеня магістра російської історії – «як колишній Ваш учень, який багато зобов'язаний Вам своїм навчанням і науковими заняттями». В. І. Пічета також говорить, що «продовжує займатись Юрієм Крижаничем» і сумує від неможливості «дізнатись літературу про нього на іноземних мовах» [28, арк. 19–20].

Закінчивши навчання з дипломом першого ступеня, В. І. Пічета збирався повернутись в Україну та присвятити себе викладацькій діяльності [26, с. 80]. Та після одруження у 1902 р. на М. В. Зазикіній, рідній сестрі дружини М. К. Любавського, він залишається у Москві, де отримує місце викладача російської мови та вихователя підготовчого класу Ліцею пам'яті цесаревича Миколая. Казарменна дисципліна ліцею та непорозуміння з директором підготували рішення залишити Москву, і Пічета разом з дружиною перебирається до містечка Коростишів Житомирської губернії. Там отримує місце наставника Коростишівської учительської семінарії, викладача російської мови і теорії словесності, але після одного з інцидентів, коли він відмовився брати участь в обшуку квартири одного із семінаристів, стосунки з директором так загострились, що В. І. Пічета змушений був залишити Коростишів.

До Катеринослава В. І. Пічета переїжджає у серпні 1903 р., де з допомогою свого університетського друга І. М. Соловйова влашту-

ється штатним наглядачем у Катеринославське комерційне училище. Одночасно із службою в училищі він викладає історію на катеринославських приватних жіночих гімназіях і російську мову у чоловічій класичній гімназії. У Катеринославі удосконалювалась його педагогічна майстерність. Одним з доказів цього є публікації науково-методичного характеру про організацію позакласного читання учнів з рекомендаціями щодо облаштування шкільної бібліотеки [17], необхідності професійного зростання вчителів [20], відомості про участь у роботі сімейно-педагогічного гуртка [16].

В. Д. Королук у біографічному нарисі про В. І. Пічету, зберігаючи ідеологічні засади історичних студій 70-х рр., пише: «І в Коростишіві і в Катеринославі Володимир Іванович опинявся у дуже тяжкому становищі. Демократичні настрої, прогресивні погляди його зіткнулись з реакційними прагненнями шкільного начальства. Середовище викладачів – монархічне, тупе та обізлене – відторгувало його» [13, с. 5]. Звичайно, такі висновки певним чином можуть ґрунтуватися на спогадах самого В. І. Пічети, його дружини, але варто нагадати, що події власного життя корегувались ймовірно автором, зважаючи на небажаність будь-якого позитиву щодо висвітлення царської доби. Пошлемося на приклади, наведені С. І. Білоконом стосовно біографії А. С. Синявського, який був директором Комерційного училища, коли там влаштувався молодий педагог. На думку дослідника «...тридцять – сорокові роки, коли складались біографічні нариси, не сприяли науковій об'єктивності викладу. Часом свідомі, інколи несвідомі, суто технічними причинами викликані, перекручення виявляються тепер у вигляді виразних протиріч буквально шокроку...» [4, с. 5]. Вважаємо, що і В. І. Пічета у своїх спогадах та автобіографії, які активно вивчались науковцями, міг уникнути окремих характеристик. Так, ґрунтовне дослідження В. І. Заруби доводить значний внесок А. С. Синявського у розвиток освітньої справи Катеринослава, вивченні історичної спадщини регіону [7], завдяки діяльності якого Комерційне училище, ним очолюване з 1901 р., набуло рис доволі прогресивного навчального закладу. Пошлемося на наведені оцінки діяльності А. С. Синявського Л. М. Реформатським, який вчителював в училищі у 1901–1903 рр., зазначаючи, що «Катеринославське комерційне училище вважалося прогресивною школою й користувалося, як і його директор, великою популярністю серед громадського загалу, преміювалося на виставках» [7, с. 87]. Такі відгуки надали також М. Чехов, І. М. Соловійов, з яким В. І. Пічета товаришував з університетських років, а тому його думка має особливе значення: «Кероване досвідченим педагогом і видатним громадським діячем А. С. Синявським комерційне училище, безумов-

но, було однією з кращих шкіл того часу і стало центром науково-педагогічної думки Катеринослава. Директор всіляко заохочував ініціативу вчителів щодо кращого проведення занять, вивчення методів роботи і сам був прикладом зразкового педагога. Весь лад школи ішов назустріч кращим запитам учнів, особливо організацією самостійної роботи, позакласного читання, гуртків, екскурсій» [7, с. 87]. Поряд з В. І. Пічетою в училищі працювали Д. І. Яворницький, який викладав історію разом із А. С. Синявським (відзначимо, що ім'я або свідчення про перебування В. І. Пічети у Катеринославі жодного разу не згадується у виданому 4-томному листуванні Д. І. Яворницького, навіть опосередковано), В. І. Харцієв, учень О. Потебні, вже згадуваний І. М. Соловійов та Н. Л. Бродський, що стали у подальшому відомими вченими. Зокрема останній став хрещеним батьком доньки Пічети Ксенії, яка народилася у Катеринославі [23, с. 111]. Інспектором училища з 1902 р. був призначений І. Я. Акінфієв, наукова і педагогічна діяльність якого розкрита у монографії В. С. Савчука, де автор наголошує на численних новаторських педагогічних ідеях відомого вченого-природознавця, що знайшли місце і в практиці училища [24, с. 73]. Можна припустити, що створені директором умови сприяли реалізації творчих особистостей, серед яких безперечно був В. І. Пічета та деякі його колеги, хоча й ідеалізувати добу не варто.

Вважаємо, що саме А. С. Синявський відіграв визначальну роль у активній науково-педагогічній діяльності В. І. Пічети у Катеринославі, залучивши його до роботи у Катеринославському науковому товаристві, заснованому у травні 1901 р. при Гірничому училищі та Губернській вченій архівній комісії, створеній з ініціативи А. С. Синявського у 1903 р. Про наукову діяльність В. І. Пічети відомо насамперед завдяки виданням цих товариств, публікації у яких стали першими у біографії майбутнього видатного вченого. Плідну роботу Володимира Івановича в Комісії у царині архівознавства відзначили С. В. Абросимова та О. І. Журба, особливо в обстеженні архіву Катеринославського нижчого земського суду [6, с. 36]. До складу комісії Пічета був прийнятий 30 вересня 1903 р. одночасно із своїм товаришем І. М. Соловійовим [15, с. 186] і залишався її членом до 1916 р. За час перебування у Катеринославі вийшло 14 публікацій, до яких додамо вміщену в протоколах XIII АЗ доповідь. Відзначимо, що деякі з цих матеріалів є не статтями або власними текстами доповідей, а неавторизованим їх викладом, як, приміром, доповідь В. І. Пічети на засіданні Катеринославського наукового товариства «Юрій Крижанич – перший провозвісник ідеї панславізму», виклад якої у часописі містить фактичні помилки [14, с. 108].

Краєзнавча проблематика, яка переважала у наукових студіях В. І. Пічети, була ним презентована на XIII Всеросійському АЗ у Катеринославі у серпні 1905 р., визначній події у його житті напередодні від'їзду, який відбувся у вересні того ж року. Катеринославський з'їзд відбувся у «годину тяжких випробувань» [27, с. 265], попри різноманітні труднощі в його організації та проведенні. Як зазначено раніше, ще з студентських років у наукових зацікавленнях В. І. Пічети переважала слов'янознавча тема, зокрема вона була пов'язана з постаттю хорватського гуманіста XVII ст. Юрія Крижанича. Присвячена йому стаття була вміщена в одному з випусків Літопису Вченої комісії, виданому до XIII АЗ [17] разом з розвідкою «Справа про попа Феодора Чепельовського» на підставі дослідження архіву Катеринославського губернського правління [3, с. 35]. Відсутність у місті достатніх можливостей для дослідження, наукового спілкування з слов'янознавчої проблематики певним чином обмежували перспективи подальшого розвитку особистих зацікавлень В. І. Пічети. Програма з'їзду передбачала роботу відділення «Старожитності слов'янські», а серед учасників з'їзду, перелік яких опубліковано в «Трудах» АЗ, зазначений відомий київський славіст, професор Університету св. Володимира, Т. Д. Флоринський, призначений головою цього відділення [25, с. 16]. Та жодного засідання цього відділення не відбулося, у підсумковій доповіді П. С. Уварової про нього взагалі не згадується [25, с. 261–264], як і прізвище Т. Д. Флоринського у жодних протоколах з'їзду.

На з'їзді лунали виступи майбутніх видатних вчених-слов'янознавців – М. С. Державіна та В. І. Пічети. М. С. Державін, депутат від Кавказького відділення Московського товариства, за його дорученням влітку 1904 р. здійснив ознайомлювальну подорож губерніями Новоросії по болгарських колоніях, надавши про це звіт та невелику доповідь. В. І. Пічета виголосив доповідь, яка відповідала його краєзнавчим дослідженням, присвячену історії селянства та господарства Катеринославського повіту на початку XIX ст., на засіданні відділення «Археографія та архівознавство» [19]. Почесним головою засідання був В. Н. Поливанов – депутат від Сибірської Вченої архівної комісії, учасник десяти АЗ, – головував – А. С. Синявський [27, с. 233].

У обговоренні доповіді взяли участь М. В. Довнар-Запольський, Д. Я. Самоквасов, О. С. Раєвський, П. М. Добровольський, Л. М. Савелов. Зокрема М. В. Довнар-Запольський зазначив, що історія кріпосного права недостатньо досліджена та погано перевірена по документах; причина цього полягає у тому, що місцеві архіви мало розроблені, а роботи необхідні, оскільки вони розкривають історію кріпацтва цієї місцевості і слугують матеріалом для загальної історії кріпосного пра-

ва [27, с. 234]. Проблема збереження саме місцевих архівів викликала найбільше зацікавлення присутніх і «гарячий обмін думками». П. М. Добровольський, депутат Чернігівської Ученої Архівної Комісії, запропонував внести до Ради з'їзду клопотання про впровадження широких заходів щодо збирання та збереження архівних матеріалів до половини XIX ст. [27, с. 235].

В. І. Пічета брав участь і у вечірньому засіданні відділення «Побут господарський і домашній, юридичний, суспільний, військовий» під головуванням В. З. Завітневича 18 серпня, де разом з В. Б. Антоновичем, Л. В. Падалкою, Д. І. Яворницьким обговорював доповідь В. Г. Ляскоронського «Про похід князя Вітовта і його битву з татарами на р. Ворсклі у 1399 р.» [25, с. 210–211]. В. І. Пічета зазначив, що при пошуку місця битви необхідно взяти до уваги існування назви «Вітовтова могила» поблизу Опішні у Полтавській губернії, де співаються пісні, пов'язані з цією епохою та іменем Вітовта, крім того на лівому березі Дніпра існує багато назв татарського походження, приріом «Тахтаул» [27, с. 211].

Цікаво, що у підготовчих роботах і власне самому з'їзді взяв участь рідний брат В. І. Пічети – Григорій (1880–1928), який тоді навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира. У матеріалах Московського ПК у звітній частині відзначається, що одним із завдань попередньої діяльності АЗ стала розробка місцевих архівів і «цією справою зайнялись також під керівництвом М. В. Довнар-Запольського студенти: Паншин, Федоровський, Богуміл, Пічета» [27, с. 3]. Г. Пічета фігурує у протоколах з'їзду як учасник відділення «Побут господарський і домашній, юридичний, суспільний, військовий», зокрема в обговоренні доповіді О. Я. Єфименко [27, с. 197]. Після закінчення університету він працював судовим слідчим у Полтаві, під час громадянської війни емігрував до Югославії [21, с. 141].

Із спогадів дружини, аналізованих донькою, дізнаємося, що В. І. Пічета користувався великою популярністю серед молоді [21]. Вважаємо, насамперед, завдяки демократичним поглядам, а також педагогічним здібностям та і віковою близькістю до своїх вихованців. Саме у Катеринославі В. І. Пічета познайомився з марксистською літературою, але, як він сам писав, тоді «до марксизму він доторкнувся краєчком», ґрунтовне ж знайомство відбудеться вже у Москві, охоплений подіями революції 1905–1907 рр. [28, с. 81].

Від'їзд з Катеринослава був прискорений після того, як Володимир Іванович взяв участь у мітингу-протесті проти побиття студентської молоді у Курську. Було надіслано запит попечителя Одеського округу, а потім і рішення про переведення В. І. Пічети у Молдавію виклада-

чем російської мови. Та він на цей час був вже у Москві, куди йому допоміг перебраться знову ж таки І. М. Соловйов [28, с. 81]. У спогадах доньки з посиланням на спогади матері причиною від'їзду з міста став інший факт: «Коли до Катеринослава дійшла звістка про вбивство великого князя Сергія Олександровича, то педагоги-реакціонери... всіляко намагались спровокувати Володимира Івановича на різкі висловлювання» і врешті, збуджений провокативними розмовами відповів: «Собаці – собача смерть». Це спричинило донос, виклик до директора з поясненнями, подальші скарги попечителю Одеського округу. За словами дружини від'їзд був бурхливим: «Його супроводжували численні учні та їх батьки. Біля вокзалу був наряд кінної поліції. Так завершився великий етап життя Володимира Івановича. Один з не багатьох в провінції, він став одним з багатьох у Москві; прийшлося звикати до більш скромного становища, але він скоро підняв голову і вийшов на широку дорогу життя з усіма його мінливостями і незмінною боротьбою» [21, с. 111].

Отже, катеринославський період став продовженням наукового шляху В. І. Пічети, оскільки дослідницькі інтереси сформувалися ще у студентські роки. Безперечно, що апробація його студій, удосконалення, зростання професійності пов'язані з роботою у тільки-но створених наукових товариствах Катеринослава. Та крім наукового, серед катеринославського доробку В. І. Пічети – педагогічний, організаторський досвід, який став у нагоді і в керівництві Білоруським державним університетом, першим ректором якого він став, і створенні кафедри південних і західних слов'ян Московського державного університету. Можливо, на певному етапі провінційне у науковому сенсі місто стало затісним для подальшого розвитку вченого, а соціальне напруження, демократичні погляди ускладнювали його взаємини з місцевою інтелігенцією та владою. Так, ми не маємо відомостей про ставлення В. І. Пічети до прихильників українства, з представниками якого він працював поруч, що також залишає питання для подальшого дослідження постаті вченого, зважаючи на його значний інтерес до проблем історії України протягом усього життя.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова, С. В.* Вопросы освободительной борьбы украинского и белорусского народов в трудах В. И. Пичеты / С. В. Абросимова // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Историография освободительного движения и общественной мысли России и Украины: Межвузов. сб. науч. тр.* / Под ред. Н. П. Ковальского – Д., 1984. – С. 41–49.
2. Академик В. И. Пичета. Страницы жизни. – Минск, 1981.

3. Библиография трудов В. И. Пичета. Ученые записки Института славяноведения. – М.; Л., 1949. – Т. 1. – С. 35–42.
4. Білокінь, С. І. Антін Синявський і його доба / С. І. Білокінь // Синявський А. С. Вибрані праці. – К, 1993. – С. 3–31.
5. Владимир Иванович Пичета. Библиографический указатель / Состав. Е. Я. Дукор. – Минск, 1978.
6. Журба, О. І. Археографічна діяльність Катеринославської Ученої Архівної Комісії / О. І. Журба, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – Вип. І / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К., 1992. – С. 34–44.
7. Заруба, В. М. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951): Монографія / В. М. Заруба. – Д., 2003.
8. Иоффе, Э. Г. Академик В. И. Пичета (1878–1947) / Э. Г. Иоффе // Новая и новейшая история. – 1996. – № 5. – С. 217–229.
9. Капотієнко, І. Два года в Екатеринославе / И. Капотієнко // Спадщина. – 1993. – № 3. – С. 17–21.
10. Ковальський, Н. П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916 гг.) / Н. П. Ковальський, С. В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 год. – М., 1989. – С. 52–57.
11. Колос, В. М. До питання про оцінку світогляду та діяльності Юрія Крижанича (в працях академіка В. І. Пичети) / В. М. Колос // Велика Жовтнева Соціалістична революція і культура слов'янських народів: Тези доп. укр. славістичної конф. (Дніпропетровськ, 1966 р.) – Д., 1966.
12. Королюк, В. Д. В. И. Пичета / В. Д. Королюк // Вопросы истории. – 1970. – № 8. – С. 72–85.
13. Королюк, В. Д. Владимир Иванович Пичета / В. Д. Королюк // Славяне в эпоху феодализма: к 100-летию В. И. Пичеты. – М., 1978. – С. 5–25.
14. Наумов, Е. П. Юрий Крижанич в трудах академика В. И. Пичеты / Е. П. Наумов // Советское славяноведение. – № 5. – С. 107–115.
15. Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии (16 марта 1903 г. – 1 ноября 1904 г.) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / Под ред. А. Синявского. Год 1-й. – Екатеринослав, 1904. – С. 1–245.
16. Отчет о деятельности семейно-педагогического кружка в Екатеринославе за 1904–1905 год. – Екатеринослав, 1906.
17. Пичета, В. И. Внеклассное чтение в Екатеринославском коммерческом училище. [Организация внеклассного чтения учащихся] / В. И. Пичета. – Екатеринослав, 1904.
18. Пичета, В. И. Записка Юрия Крижанича о Малороссии / В. И. Пичета // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / Под ред. А. Синявского. Год 1-й. – Екатеринослав, 1904. – С. 1–17.
19. Пичета, В. И. Несколько данных по истории крестьянства и хозяйства в Екатеринославском уезде в начале XIX в. // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. 1905 / Под ред. Гр. П. С. Уваровой. – М., 1908. – Т. 2. – С. 234. Протоколы.
20. Пичета В. И. Несколько слов об учительских семинариях / В. И. Пичета // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 14–15. – С. 425–430.

21. *Пичета, В. И.* Политико-экономические взгляды Юрия Крижанича в связи с состоянием Московского государства во второй половине XVII века / В. И. Пичета // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* / Под ред. А. Синявского. Год 2-й. Ч. 1. – Екатеринослав, 1905. – С. 47–68.

22. *Пичета, В. И.* Юрий Крижанич – провозвестник идей панславизма / В. И. Пичета // *Екатеринославское научное общество. Труды.* 1903 г. – Екатеринослав, 1904.

23. *Пичета, К. В.* Владимир Иванович Пичета (из воспоминаний дочери) / К. В. Пичета // *Славяне в эпоху феодализма: к 100-летию В. И. Пичеты.* – М, 1978. – С. 106–119.

24. *Савчук, В. С.* Иван Яковлевич Акинфиев. 1851–1919 / В. С. Савчук. – М., 1996.

25. *Славяне в эпоху феодализма: к 100 – летию В. И. Пичеты.* – М, 1978.

26. *Соколовский, Л. Г.* История одной семьи: Йован Пичета и его потомки / Л. Г. Соколовский // *Вопросы истории.* – 1999. – № 9. – С. 136–142.

27. *Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе.* 1905 / Под ред. Гр. П. С. Уваровой. – М., 1908. – Т. 2.

28. *Уткина, Л. И.* В. И. Пичета в Московском университете (К столетию со дня рождения) / Л. И. Уткина // *Вестник Московского ун-та. Сер. История.* – № 5. – 1978. – С. 6–85.

29. *Ученые записки Института славяноведения.* – М.; Л., 1949. – Т. 1.

30. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві.* – Ф. 262, оп. 1, спр. 170.

Надійшла до редколегії 21.11.08.

УДК 94(477.63)«18–19»

О. О. Коник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕПУТАТ ДРУГОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ КАРАВАЄВ: МІЖ НАРОДНОЮ ЛЮБОВ'Ю І НЕНАВИСТЮ

Розглянуто обставини смерті депутата другої Державної думи Російської імперії від міста Катеринослава О. Л. Караваєва як нагоду для демонстрації позицій різних політичних і суспільних течій через призму ставлення до його особистості і загибелі.

Постать Олександра Львовича Караваєва є досить відомою в Дніпропетровську – його іменем названа одна з вулиць [1]. Відомий він також у політичній історії Росії початку XX ст. – передусім, як трудовик, депутат Державної думи другого скликання від міста Катеринослава [8]. Його непростий життєвий шлях і загадкове вбивство у 1908 р.

викликають сталий дослідницький інтерес: персоналізація історії в ході вивчення суспільно-політичних процесів в Україні перебуває в центрі уваги науковців. О. Л. Караваєву присвячена досить об'ємна як для енциклопедії публікація в останньому довіднику, присвяченому Державній думі Російської імперії [7, с. 236–237]. До того ж, у березні 2008 р. збігло сто років з дня загадкової смерті цієї непересічної людини, що є ще однією нагодою згадати про її добру пам'ять. Хоча це останнє – про добру пам'ять – і викликало свого часу заперечення.

Розглянемо контрверсії навколо особи Караваєва.

Безпосередньо після трагічної загибелі невелике коло катеринославських знайомих вже не депутата, а просто лікаря Караваєва заходилося видати свої спогади про життя і смерть товариша; силою обставин таке видання під назвою «Друг народа» буде здійснене тільки у 1910 р., і не в Катеринославі, а у Санкт-Петербурзі [4]. Це видання стане основою для подальших публікацій, зокрема, Н. Корневої, О. Бистрякова та В. Савчука.

Стаття Санкт-Петербурзької дослідниці Н. Корневої – завідуючої відділу публікацій РДІА – це одна з ґрунтовних наукових публікацій на пострадянському просторі (опублікована в збірнику Омського державного університету РФ «Исторические записки» за 1998 р.). Авторка, в руслі висвітлення історії карного судочинства в Російській імперії, значно розширила джерельні рамки, традиційні для вивчення думської депутатської діяльності, увівши в науковий обіг багато матеріалів, пов'язаних саме з убивством О. Л. Караваєва, його фігурантами та подальшим перебігом справи, аж до смертних вироків убивцям від радянського суду в 1926 р. [9]. Статті українських авторів О. Бистрякова і В. Савчука є газетними публікаціями і мають більш популярний характер. Стаття О. Бистрякова опублікована в Дніпропетровській єврейській газеті «Шабат Шалом» у 2004 р. Фактична сторона в зорована зі згаданої статті Н. Корневої, але матеріал викладено у відповідному контексті – в основі інтересу до О. Л. Караваєва лежить захист ним єврейських прав в імперії, що й призводить зрештою до його смерті [1]. У цілому викладене відповідає істині, але не висчерпує проблеми. Караваєв був «другом народу» не тільки єврейського. Значно ширшим є тло аналізу діяльності О. Л. Караваєва у В. Савчука – відомого вченого, який цього разу виступає як публіцист у Дніпропетровському культурологічному часописі «Експедиция-XXI». І в цій публікації особистість Караваєва висвітлена скоріше в загальногуманістичному ракурсі. Популярний формат статті В. Савчука не передбачає посилянь, які, втім, у важливих випадках усе ж робляться в тексті (ця газетна публікація 2008 р. побудована на вищезгаданому матеріалі з

залученням нових інформаційних блоків стосовно політичної ситуації на місці і авторських оцінок викладеним подіям). Вона може до певної міри розглядатися як застереження проявам радикалізму і шовінізму в мультинаціональному пострадянському просторі, але для нас важлива ще й тим, що позбавляє необхідності систематичного викладу *curriculum vitae* О. Л. Караваєва [10]. До того ж, усі три названі публікації розміщені в мережі Інтернет.

Отже, ми можемо сконцентруватися на питанні народної любові і ненависті до лікаря, громадського і політичного діяча Олександра Львовича Караваєва на підставі збірника «Друг народа» [4]. Спробувати відтворити, використовуючи поширені нині підходи широко окресленої антропологічної історії, моменти «тріумфу» і «мученицької смерті» особистості – речей у даному випадку взаємопов'язаних. Герой тріумфує – «смертю смерть поправши».

«Мученицький ряд» у життєписах видатних осіб має традицію не однієї тисячі років. Тим популярнішим був він у російському визвольному русі, де життєвий шлях захисника народу визначався наперед і передбачав, за Некрасовим, «...имя громкое народного заступника, чахотку и Сибирь». У руслі цієї ж традиції – героїзації або мучеництва – було вживання символу «вінок» – лавровий, чи терновий, чи – як у даному разі зі збірником в пам'ять про О. Л. Караваєва (серпень 1910 р.) – просто «вінок, сплетений дружною і любов'ю» [4, с. IV]. У випадку з іншим яскравим представником загальноросійського ліберально-конституційного руху, головою Першої Думи С. А. Муромцевим (помер у 1910 р.) вся книга спогадів також подана як «вінок», з винесенням цього слова-символу в заголовок [2]. Вінки могли символізувати й ієрархію пріоритетів, особливо в провінції. Так, при похованні дворянського маршалка Ананіївського повіту Херсонської губернії С. О. Гіжицького від губернатора і від депутації сільських старшин були вінки металеві, а від дворян повіту – «великий срібний вінок», що і було підкреслено пресою [12].

Як знакові речі для підтвердження всенародної любові до О. Л. Караваєва укладачі збірника (статті подані без підписів) приводять кількість вінків на похороні лікаря-депутата – сто вісім, які утворили справжню «гору» над могилою, і які потім спричинили певну проблему: для їх збереження довелося спорудити спеціальний дерев'яний павільйон. Його й спорудили тридцятьою теслярів-добровольців, обурених підлим вбивством «народного обранця». Спорудили у вигляді каплиці з решітчастими стінами, з невеличкою банею і сімома хрестами. Укладачі вміщують фото цієї каплички (на вклейках, без пагінації) як підтвердження всенародної любові. В об'єktiv попадає також

хрест жертвам визвольного руху 1905 р., а також якийсь добродій, що картинно оберся об цю каплицю – чи то демонструючи вірність праху «друга народу», чи власне бажання ввійти таким чином в історію або просто продемонструвати свою присутність на цьому світі, потрапивши «на карточку» біля могили знаменитої людини.

А чи був О. Л. Караваєв знаменитим? Сучасники згадують про колонки телеграм співчуття, які публікували день за днем газети т. зв. прогресивного напрямку [4, с. 11]. Як на ті часи, коли преса була головною складовою ЗМІ, це – слава. Але також засіб самореклами в більш широкому сенсі, ніж у випадку з вищезазначеним безіменним добродієм на світліні. Телеграми підписувалися, і таким чином автор телеграм міг заманіфестувати своє ставлення до резонансної події. Так само, як підписи під некрологами – чим більше поважних осіб їх підписує, тим поважніший був небіжчик. Отже, в цьому сенсі смерть О. Л. Караваєва продемонструвала його значимість – у променях його слави могли погрітися й інші політики, набуті популярності інші політичні сили. У Катеринослав прибув один з лідерів Трудової групи в I Думі Павло Анікін (був депутатом від Саратовської губернії), від Трудової фракції в чинній на той час III Думі – депутат Олексій Мягкий – з вінками з відповідними стрічками; мусульманська фракція також надіслала свої співчуття [4, с. 7–9]. Коло всенародної любові таким чином розширюється: Поволжя, Сибір, мусульмани. О. Мягкий прибув від імені думської фракції, але все ж не від усієї Думи – отже, в даному разі про загальноросійське виявлення любові і пошани не йдеться. Зате своєрідним виявом популярності стала поява в той час в Катеринославі якоїсь особи, що видавала себе за дочку О. Л. Караваєва «від першого шлюбу», і яка десь щезла, шойно нею зацікавилися [4, с. 11].

Що ж катеринославський загал? З розповідей авторів спогадів можна зробити висновок – катеринославський люд продемонстрував свою відданість обранцю повною мірою. Відразу після вбивства (смертельного поранення ввечері 4 березня, смерть настала на другий день увечері) – бюлетень про безнадійний стан пораненого читали вже при світлі сірника [4, с. 5]) – біля нього були слухачі лекцій в Народному домі і його дружина. На ранок лікарню оточив натовп – «похмурий і некрасивий натовп» – прикажчики по дорозі з якимись дорученнями, ремісники, що на хвилю відірвалися від справ, майстрові, капелюшниці, кравчині, вчителі і вчительки, студенти і учні. З натовпу постійно дзвонили в двері лікарні вимагаючи новин, аж поки не попросили не турбувати хворого, що й було негайно зроблено [4, с. 6]. Протягом дня натовп зростав – прибували делегати від заводів (робочий день, стояти під лікарнею було не з руки). На винос тіла зранку натовп «зріс

у 20 разів»; на відспівуванні в церкві тиснява. Увечері до вдови покійного прибувають делегації – від робітників залізничних майстерень і Брянського заводу з проханням, щоб похорон влаштували в суботу ввечері чи в неділю вранці; від учнів і студентів – щоб ховали після 15-ї години, після закінчення занять [4, с. 7]. Приватна в побутовому сенсі справа Ольги Григорівни перетворювалася на суспільну, ба навіть до певної міри на театральне дійство, яке було важливо не пропустити. Робітники мали за що дякувати Караваєву – він як депутат багато зробив для збереження їхніх робочих місць і навіть врятував життя декому [9]. Капелюшниці і прикажчики бажали, скоріш усього, як натовп у давньому Римі – не лише хліба, але також видовищ.

7 березня величезний простір між Свято-Троїцькою церквою і міським цвинтарем був заповнений людьми – автори спогадів оцінюють приблизну кількість людей у 50 тисяч (третина тодішнього населення міста, О. К.) [4, с. 15], світлини, вміщені в збірнику, підтверджують – народу було дуже багато. Об'єктив захопив також людей на стінах і парканах – чи то щоб їм було краще видно, чи то щоб їх було помітно на світліні. Поліція, козаки біля кладовища, деякі вінки без стрічок – цензура попрацювала і тут. Написи від виборщиків Катеринослава «Незабвенному депутату», від першодумських трудовиків – «Борцу за народное дело», від робітників «Борцу» і «Другу народа», «Любимому другу и защитнику» і т.п. На кладовище пустили лише невелику групу людей, червону стрічку, яку причепив було якийсь студент, зірвали, традиційне «Вы жертвою пали в борьбе роковой...» перервали самі учасники процесії: «Полно! О жизни покончен вопрос. Больше не надо ни песен, ни слез» [4, с. 13]. Про народний характер похорону свідчить демократичний склад його учасників: натовп розходився, і в ньому не видно було ні блискучих мундирів, ні нарядних суконь, не було також колясок і екіпажів.

Якщо до цього додати ще опис всенародних проводів депутата О. Л. Караваєва на катеринославському вокзалі 10 лютого 1907 р., коли робітники залізничних майстерень, закінчивши о шостій вечора роботу, «обліпили і вокзал, і вагони», велелюдні мітинги на всіх станціях в межах Катеринославської губернії, охорону від можливого замаху на депутата, організовану робітниками аж до вузлової станції Синельникове [4, с. 37] – вийде яскрава, але доволі типова (похорон соціал-демократа Миколи Баумана мав подібний сценарій, ліберала Сергія Трубецького також) – картина взаємного єднання «народу» і «захисників народу».

Зразками агіографічної, а почасти й апокрифічної літератури видаються сюжети в споминах, в яких підкреслюється народне походження і близькість до народу небіжчика. Народження в сім'ї селянина,

приписаного до казенного заводу на Уралі (за обережним припущенням Н. Корневої – можливо, якогось дрібного службовця заводського управління). Звідси – селянин «за паперами» на все життя в Росії. А оскільки в основу виборного законодавства було покладено станово-цензовий принцип, то в Думі випускник Медико-хірургічної академії, лікар у докторському званні О. Л. Караваєв теж проходив як депутат селянського походження. Це полегшувало спілкування з народом, якого рано осиротілий хлопець, що змалечку зазнав злигоднів, ніколи не цурався (на канікулах працював або фельдшером, або в полі з робітниками-селянами), та робило авторитетнішою позицію в середовищі трудовиків. Він публікує кілька брошур з аграрного питання, серію статей в катеринославській пресі.

Він – успішний, знаний, популярний думський діяч. Сирітство, злигодні, навчання на мідні гроші і з милості якогось родича – це усе майже необхідні елементи сакральних біографій. Але десь далеко бовваніють сумніви – чи не апокриф це народницького стибу: Олександр Львович – не найпоширеніше ймення як для питомого селянина? Злигодні й утримання на 5 рублів у місяць, але разом з тим гімназійна освіта – наскільки характерною є така ситуація для селянського нужденного сироти? Чому так по-самаритянському поставився О. Л. Караваєв, за словами авторів спогадів, до своїх вбивць («Я к ним не питаю злобы, прощаю их; если я поправлюсь, заявлю, что их преследовать не нужно. Пусть убивают меня» [4, с. 7]. Чи тут була лінія всепрощення, чи усвідомлення певного життєвого краху після передчасного розпуску II Думи і дарована смерть як вихід з глухого кута? Справді, народний депутат О. Л. Караваєв міг телефонувати пізно ввечері до прем'єр-міністра Столипіна, вимагати з'єднання в незвиклих до такої настійливості телефоністок, домагатися таки свого (відміни смертної кари для кількох земляків) і т. п. [9; 4, с. 39]. Після Думи – лікар О. Л. Караваєв з непевним становищем в лікарні для бідних на Чечелівці в Катеринославі, небагата приватна практика і загалом зовсім інше, ніж у залах і коридорах Таврійського палацу життя і можливості. Спроба знайти відряду в суспільному житті (остання фраза – «Дайте мені проект народного дому» [4, с. 6]) наражалася на жорсткий опір бюрократії – період реакції, владної і брутальної зловтихи. І нарешті – погрози і ненависть від того ж народу. Вірніше, іншого – того, хто називав себе «істинно-руським народом».

О. Л. Караваєв, природно, не міг знати тих двох, що двічі протягом дня приходили в його дім під приводом необхідності викликати лікаря до хворого брата і таки застали його ввечері та вбили. Але, будучи важко пораненим, ще у своїй квартирі скаже: «Мене вбили союзники за мої лекції на Амурі» (одному з робітничих селищ) [4, с. 5]. У лікар-

ні говоритиме подібне ж: вбили союзники за діяльність у Державній думі. Автори спогадів однозначно впишуть убивство О. Л. Караваєва в один ряд з убивствами думських депутатів М. Я. Герценштейна та Г. Б. Іоллоса, стверджуючи, що воно було спровоковане його діяльністю як громадського діяча і як думського депутата у сфері захисту інтересів селянства і єврейських прав [4, с. 82]. Селянські інтереси міських чорносотенців цікавили не надто, а от єврейські, як відомо, – дуже. Особливо у зв'язку з революційними подіями, оскільки в той час побутувала формула: головні вороги Росії – «студенти, жиди і поляки». Про революціонерів не говорилося, бо з точки зору урядових сфер усі вони були «відомої національності» [3, с. 67]. Та і в неурядових сферах у цьому плані доходило подекуди до шизофренічних явищ, коли, за спогадами К. Квітки, один з представників інтелігенції, приват-доцент Одеського університету Куриловський, висунув у 1908 р. до Лесі Українки своєрідні звинувачення. Що вона, «...очевидно, жидівка і всякими «Кассандрами» навмисне затуманює голови українцям і відволікає їх думку від рідної історії» [5, с. 558].

Дещо зверхньо-зневажливе ставлення ліберальної інтелігенції до загрози, яка йшла від крила правих радикалів із замашками карних злочинців, було не завжди виправданим. Твердження О. О. Кізеветтера восени 1906 р. про те, що «чорносотенна реакція більше галаслива, ніж небезпечна» [13] буде правильним не для всіх. А грайливий віршик, що депутата, відданого інтересам народу, знайти важко, бо «...Те – отмечены коморрой, / Тем – попы грозят гоморрой / Подняли содом» [14] у світлі майбутніх політичних вбивств, може розглядатися тепер як паралель з віщуваннями Кассандри.

Справді, за свідченнями авторів спогадів, вже взимку 1906 р. після обрання О. Л. Караваєва депутатом II Думи від м. Катеринослава він отримав смертний вирок за підписом «Коморри Народної розправи» з терміном виконання у два роки, і вже в Петербурзі отримував з Катеринослава листи з погрозами [4, с. 5]. Під час похорону, за тими ж свідченнями, на вулиці Скаковій поширювалися «безграмотні гектографовані прокламації» із запевненнями публіки, що «виконавці вироку» є в безпеці, а от «жиди» й «товариші» нехай стережуться [4, с. 11]. Наразі нічого невідомо про подальшу долю сім'ї О. Л. Караваєва у цьому зв'язку, а от у випадку з Герценштейном моральний терор продовжувався – після картки з черепом у траурній облямівці сім'я професора (власне, приват-доцента) ще й отримувала листи з вимогою внесення грошей (3000 руб. і 1000 руб.) на виплату допомоги сім'ям чинів поліції, що загинули під час безчинств 1905 р. та сім'ї вбитого в Одесі донського козака [4, с. 83].

Мало що можна сказати про О. Л. Караваєва й у зв'язку з українським національним рухом. І в спогадах, і в його думських промовах (зокрема, з аграрного питання – він говорить про ситуацію з землею в Україні, але також і в Сибіру, і в Європейській Росії в цілому) загалом не йдеться про те, що називають національними ідентитетами [11, с. 6]. Єдина його справа у цій царині в Катеринославі, що пережила засновника, це «малоросійська любительська трупа» в місті, що теж може бути віднесене до певних маркерів етнокультурної ситуації, чи символічної презентації української ідентичності в мультикультурному Катеринославі [4, с. 24; 6, с. 101]. Проте цей сюжет, очевидно, потребує додаткового вивчення, у тому числі на місцевому матеріалі.

А проблема в цілому – народної любові і народної ненависті, активів визнання і пошанування й терористичних актів стосовно відомих свого часу діячів, тим більше думських депутатів, їхнього дійсного впливу на суспільно-політичні і соціокультурні процеси на місцях, способів легітимації певних політичних сил або політичних чи якихось корисливих спекуляцій на їхньому імені і надалі залишається актуальною.

Бібліографічні посилання

1. *Быстряков, Александр*. Друг народа / Александр Быстряков // Шабат Шалом. Днепропетровская еврейская газета. – 2004. – № 1. – Доступна також: <http://jew.dp.ua/ssarch/arch2004/01/sh7.htm>
2. Венок на могилу Сергея Андреевича Муромцева. – М., 1910.
3. *Гелий Рябов*. Конь бледный еврея Бейлиса / Гелий Рябов // Родина. – 2000. – № 3. – С. 61–68.
4. Друг народа: Александр Львович Караваев, родился 3 июня 1855 г., умер 5 марта 1908 г. – СПб., 1910.
5. *Забужко, Оксана*. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – 3-е вид., виправл. – К., 2007.
6. *Кавун, М. Е.* Дмитро Яворницький у вирі мультикультурного Катеринослава: топонімічний проект 1906 р. як персонально-світоглядна та культурно-символічна презентація / М. Е. Кавун // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 83–103.
7. Караваев Александр Львович // Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия. – М., 2008. – С. 236–237.
8. *Колесниченко, Д. А.* Состав Трудовой группы в I и II Государственных думах: сводная таблица членов фракции / Д. А. Колесниченко. – М., 1988.
9. *Корнева, Н. М.* Александр Львович Караваев / Н. М. Корнева // Исторический ежегодник. 1998 год. – С. 40–51. – Доступна також: <http://www.omsu.omsckreg.ru/histbook/articles/y1998/a040/article.shtml>
10. *Савчук, Варфоломій*. Горе від добра, або життя і смерть доктора Караваєва / Варфоломій Савчук // Експедиція XXI. – 2008. – № 8 (75). – Доступна також: <http://www.exp21.com.ua/ukr/ikids/71–8.htm>

11. *Світленко, С. І.* Д. І. Яворницький і українська національна ідентичність / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 5–19.

12. Юг. – 1905. – 26 янв.

13. Юг. – 1906. – 2 нояб.

14. Юг. – 1906. – 4 нояб.

Надійшла до редколегії 27.11.08.

УДК 908(477.63)

О. С. Кучерук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**УЧАСТЬ Д. П. ПОЙДИ У РОБОТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР»**

На основі архівних джерел розкрито основні моменти формування та діяльності Дніпропетровської обласної редакційної колегії «Історія міст і сіл Української РСР», а також участь відомого науковця Дніпропетровщини професора Д. П. Пойди у роботі редколегії, його внесок у видання тому, присвяченому Дніпропетровській області.

На початку 1960-х рр. не тільки в історичній літературі, а й у суспільстві в цілому значно зростає інтерес до історії рідного краю. Саме в цей час розпочинається робота над підготовкою і виданням 26-томної колективної праці «Історія міст і сіл Української РСР», що побачила світ завдяки величезним зусиллям широких кіл громадськості, науковців та краєзнавців за сприяння ЦК КП України, що своєю постановою від 29 травня 1962 р. ухвалив створення цього багатотомного видання, поява якого приурочувалося до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і мало на меті показати найважливіші події та факти величезних перетворень в економічному, політичному та культурному житті міст і сіл Української РСР, що сталися за роки панування радянської влади.

Новизна «Історії міст і сіл Української РСР» полягала перш за все у виборі об'єкта дослідження – історія всіх міст і багатьох найбільших сіл України. Ще ніколи дослідниками не ставилося таке завдання та не робилися спроби дати систематичні нариси з історії такої великої кількості населених пунктів. Завдяки цьому виданню тисячі міст і

сіл України, цілі області отримали свою науково розроблену історію. Разом із тим це була до певної міри і нова форма дослідницької роботи у сенсі самої її організації. Справа у тому, що створення історії міст і сіл республіки здійснювалося силами громадськості, людьми різних професій та на громадських засадах [24, с. 69].

Протягом 1967–1974 рр. вийшло 25 томів, присвячених всім областям республіки, і окремих томів про Київ. У кожному томі з історії області подаються нариси про область, районні центри, всі міста, селища міського типу, а також невеличкі довідки про села – центри сільських Рад. У кожному томі є карти-схеми області та районів, численні ілюстрації, іменний та географічний покажчики [19, с.28]. Том, присвячений Дніпропетровській області, побачив світ у 1969 р. [3].

Враховуючи незаперечно велике значення і роль виходу тому «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» у розвитку краєзнавства, в приверненні уваги широкої громадськості до історії свого краю, автор даної статті ставить за мету показати в основних рисах функції та напрями діяльності Дніпропетровської обласної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», умови її створення та діяльності, організаційні рівні, еволюцію формування її складу, а також на основі існуючих джерел відобразити діяльність Д. П. Пойди як члена обласної редакційної колегії і його участь у роботі редколегії як одного з провідних науковців Дніпропетровщини, визначити, яким був його внесок у видання тому, присвяченому Дніпропетровській області.

Дана стаття головним чином ґрунтується на архівних матеріалах справ фонду «Дніпропетровська обласна редакційна колегія «Історія міст і сіл Української РСР» м. Дніпропетровськ, Дніпропетровської області» Державного архіву Дніпропетровської області.

Зважаючи на неприкрите ідеологічне забарвлення науково-популярного видання, безпосереднє керівництво написанням історії міст і сіл в областях ЦК КПУ доручив обласним комітетам партії. Загальне ж організаційне та науково-методичне керівництво підготовкою всього видання було покладено на його Головну редколегію, склад якої був затверджений ЦК КП України, а саме: П. Т. Тронько (голова), Н. П. Бажан, Н. К. Білогуров, І. К. Білодід, П. П. Гудзенко, А. К. Касименко (заступник голови), Ю. Ю. Кондуфор, А. К. Кошик, І. Д. Назаренко, П. М. Овчаренко, І. С. Слабеев (відповідальний секретар), К. К. Цілуйко та інші [24, с. 70]. В областях цією роботою керували редколегії томів, затверджені обласними комітетами партії, які контролювали їхню діяльність. У районах і великих містах республіки місцеві партійні органи створили міські та районні комісії, завданням

яких було безпосередньо сприяти авторам під час збору матеріалів для нарисів. Очолювали обласні редколегії, як правило, секретарі обкомів партії, які займалися питаннями ідеології. Такий же принцип зберігався і у створенні міських та районних комісій [5, арк. 15].

Згідно з постановою Президії ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» бюро обкому КП України 24 липня 1962 р. постановило створити окремих том по Дніпропетровській області [11, арк. 1–1зв.]. Цією ж постановою для керівництва підготовкою цього видання було створено Дніпропетровську обласну редакційну колегію «Історії міст і сіл Української РСР» на громадських засадах у такому складі: Л. К. Шпаковський (голова), А. Ф. Стеценко (заступник голови), Г. Г. Олексієнко, І. Г. Будний, П. М. Рашев, А. Ф. Ватченко, В. Ф. Приходько, О. Г. Яременко, Д. П. Пойда, К. О. Козуліна (секретар), І. О. Голод, Т. Т. Коцюбинський, А. Г. Латишев, Н. І. Ковальов [11, арк. 1]. Проте ця редколегія проіснувала недовго, тому що вже в лютому–березні 1963 р. у зв'язку з утворенням в області двох обкомів КП України і двох обласних (промислової і сільської) Рад депутатів трудящих, було створено також і дві обласні редакційні колегії по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» по Дніпропетровській області, а також міські і районні редакційні комісії [2, арк. 2]. Така ситуація негативно впливала на підготовку тому, оскільки не давала можливості зосередити організаційне і методичне керівництво в єдиному центрі. Згідно постанови ЦК КП України від 5 лютого 1964 р. «Про доповідну записку т.т. Скаби А. Д., Тронька П. Т., Касименка О. К. про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» за спільними постановами бюро промислового і сільського обкомів партії у квітні 1964 р. створено об'єднану Дніпропетровську обласну редколегію у складі 21 особи [10, арк. 3]. Головою об'єднаної редколегії було затверджено А. Я. Пашенка – секретаря обкому КП України, заступником голови – С. П. Хвостенка (заступника голови облвиконкому), відповідальним секретарем – Л. П. Ушаткіна (інструктора обкому КП України), членами редколегії: Г. Ф. Ватченка – директора Дніпропетровського історичного музею, В. Я. Воробйова – редактора обласної газети «Днепровская правда», Н. Я. Гаєвську – секретаря Дніпропетровського міськкому КП України, К. О. Козуліну – старшого наукового співробітника Дніпропетровського обласного державного архіву, Г. Г. Олексієнка – секретаря облвиконкому, П. Є. Орлика – редактора обласної газети «Зоря», Ф. С. Павлова – завідувача кафедри історії КПРС Дніпропетровського державного університету, Д. П. Пойду – завідувача кафедри історії СРСР і УРСР Дніпропетровського державного університету (до 1965 р. – завідувача кафедри історії КПРС Дніпропетровського гірничого інституту

ім Артема), П. М. Рашева – завідувача партархіву Дніпропетровського обкому КП України, О. Г. Яременка – директора Дніпропетровського обласного державного архіву та ін. [10, арк. 3; 23].

До кінця роботи редколегії її склад дещо змінився. Вона була поповнена науковцями вищих навчальних закладів, що було викликано, перш за все, потребою у покращенні наукового рівня нарисів, що входили до редакційного тому. Така ситуація спостерігалася не лише у Дніпропетровській області, а й у інших областях Української РСР і первісно була спровокована неправильним підбором кадрів у складі обласних редколегій у гонитві за ідеологічним контролем над написанням «Історії міст і сіл Української РСР». Цю парадоксальну ситуацію Головна редколегія почала виправляти лише коли стикнулася з реальними результатами діяльності таких «некомпетентних» обласних редколегій, основу яких, як правило, складали партійні працівники, які за фахом були далекі від історичної науки, а саме, коли до неї почали надходити перші нариси з історії міст і сіл, що були написані на досить низькому науковому рівні, а іноді й зовсім не витримували критики. Крім того, над таким грандіозним проектом постала реальна загроза зриву всіх визначених термінів підготовки матеріалу до друку.

Отже, Дніпропетровська обласна редколегія поступово оновилася справді кваліфікованими науковими кадрами. Серед них – І. В. Васильєв – завідувач відділу пропаганди і обкому КП України, кандидат економічних наук, П. Л. Варгатюк – завідувач кафедри історії КІРС Криворізького педагогічного інституту, кандидат історичних наук, Г. А. Кардашов – завідувач кафедри історії КІРС медичного інституту, кандидат історичних наук, І. А. Мороз – завідувач кафедри історії КІРС інженерно-будівельного інституту, кандидат історичних наук, К. І. Позняков – завідувач кафедри історії КІРС металургійного інституту, кандидат історичних наук, В. С. Подворчанський – завідувач кафедри історії КІРС інституту інженерів залізничного транспорту, кандидат історичних наук, В. Г. Поставной – завідувач кафедри історії КІРС гірничого інституту, кандидат історичних наук [2, арк. 4–5]. Оскільки наукове та науково-методичне керівництво роботою з написання силами громадськості 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» здійснювалось Інститутом історії АН УРСР (у вересні 1963 р. згідно Постанови Президії АН УРСР від 5 вересня в інституті був створений спеціальний відділ історії міст і сіл Української РСР, керівник О. А. Парасунько) [18, с. 109], то цілком природно, що до складу Дніпропетровської обласної редколегії був залучений старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат іс-

торичних наук Л. В. Олійник [12]. Показово, що професор Д. П. Пойда входив до складу усіх трьох редколегій.

На редколегію тому, присвяченому Дніпропетровській області, було покладено певні обов'язки. Вона мала спільно з районними комісіями скласти списки населених пунктів, нариси про які вміщувалися в томі, а також сформувати авторський колектив та науково-редакційну групу при редколегії; забезпечити повсякденне керівництво роботою авторського колективу, підготовку нарисів, довідок, ілюстративного матеріалу та рукописів томів у цілому в строки, встановлені Головною редколегією видання. Для цього обласна редколегія мала скласти графіки роботи зі збору матеріалів для нарисів та довідок, їх підготовки, рецензування та доопрацювання [5, арк. 16–17].

Для надання методичної допомоги авторам обласна редколегія активно залучала окремих викладачів і кафедри суспільних наук вищих навчальних закладів, що працювали в області, та інших спеціалістів високої кваліфікації. Такій безмежній можливості використання наукових кадрів вищих навчальних закладів посприяв Наказ міністра вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР № 678 від 26 грудня 1963 р. «Про закріплення кафедр суспільних наук за областями по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» [6]. Цим наказом міністр Ю. Даденков зобов'язав ректорів вищих навчальних закладів за погодженням з відповідними обласними редколегіями «Історії міст і сіл Української РСР» закріпити провідних викладачів кафедр суспільних наук за окремими районами і авторськими колективами в межах своєї області для надання практичної допомоги районним і міським комісіям, а також авторським колективам у роботі над нарисами з історії міст і сіл.

Зауважимо, що у роботі над підготовкою тому по Дніпропетровській області взяли участь 18 кафедр історії КППС та політекономії вищих навчальних закладів, 75 викладачів були авторами нарисів, 8 – завідувачі кафедр – членами обласної редакційної колегії. 40 викладачів брали участь у рецензуванні нарисів [7, арк. 104–105; 20, арк. 1–3; 21, арк. 4–6]. Робота кафедр суспільних наук над «Історією міст і сіл Української РСР» була включена до кафедральних планів наукових досліджень. Крім того, з метою використання студентських робіт при написанні нарисів з історії міст і сіл студентам історичних та економічних факультетів та відділень при визначенні тематики дипломних та курсових робіт передбачалися теми, пов'язані з історією міст і сіл Дніпропетровської області [6, арк. 1–2].

Серед кафедр, залучених до написання історії міст і сіл Української РСР по Дніпропетровській області, була і кафедра історії КППС

Дніпропетровського гірничого інституту ім Артема, завідувачем якої на той час був доктор історичних наук, професор Дмитро Павлович Пойда, визнаний фахівець з історії селянського руху пореформеної доби. Як відомо, будучи членом обласної редколегії, Д. П. Пойда мав певні обов'язки, що були розподілені між членами цієї редколегії. Так, Д. П. Пойда входив до списку тих, за ким були закріплені населені пункти області і був науковим консультантом з історії м. Павлограда, а також рецензував рукописи з історії міст Дніпропетровська та Нікополя [8; 22]. За Дніпропетровським гірничим інститутом обласною редколегією був закріплений Павлоградський район, тобто члени кафедри історії КІРС мали надати наукову допомогу комісіям, які працювали над написанням нарисів таких міст і сіл: м. Павлоград, керівник – професор Д. П. Пойда, с. Юр'ївка – кандидат історичних наук П. П. Петрашова, с. Троїцьке – кандидат історичних наук А. І. Гуров, с. Вербки – викладач Д. І. Мирончук, с. Межиріч – викладач Л. А. Львов, с. Булахівка – кандидат історичних наук В. Г. Поставной [16, арк. 89].

На засіданнях кафедри неодноразово обговорювалися питання про хід виконання написання нарисів з історії м. Павлограда та сіл Павлоградського району, а також самі нариси та рецензії на них. Першими в обком КП України були здані нариси з історії м. Павлограда та с. Юр'ївки Павлоградського району. Д. П. Пойда рецензував нарис історії с. Межиріч, а рецензентом нарису історії м. Павлограда був Л. А. Львов. У нарисі м. Павлограда на щедрому фактичному матеріалі було показано економічний розвиток міста до Великої Жовтневої соціалістичної революції, появу перших соціал-демократичних організацій, хід громадянської війни. В основу викладу матеріалу було покладено хронологічний принцип, причому, цілком зрозуміло, що відповідаючи поставленим ідеологічним завданням, основне місце у нарисах приділялося післяжовтневому періоду, а особлива увага при висвітленні історії міст і сіл зверталася на останню «велику» десятирічку (1953–1963 рр.). 8 січня 1964 р. на засіданні кафедри історії КІРС після обговорення нарис історії м. Павлограда було вирішено передати до обласної редколегії [15, арк. 36]. За надану методичну допомогу у написанні нарису історії м. Павлограда автори – завідувач відділу пропаганди і агітації Павлоградського горкому КП України М. Г. Єфименко та старший викладач Дніпропетровського гірничого інституту ім Артема М. П. Теселько – висловили глибоку вдячність професору Д. П. Пойді, який вже на той час (1966 р.) працював у Дніпропетровському державному університеті [9, арк. 262]. Характеристику Павлоградського району, нариси історії сіл Вербки, Троїцьке, Межиріч, Булахівки, Юр'ївки та довідки сільських Рад Павлоградського району було за-

тверджено постановою бюро Павлоградського райкому КП України 12 січня 1969 р. [13].

Окрім вищезгаданого, професор Д. П. Пойда як фахівець з історії України періоду другої половини XIX ст. брав активну участь у створенні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» і як співавтор історико-економічного нарису по Дніпропетровській області. Його перу належить нарис історії області «Катеринославська губернія періоду домонополістичного капіталізму (1861–1900 рр.)», який був підготовлений у числі перших [1, арк.7; 17, арк.32–46]. У нарисі Д. П. Пойда подає загальну характеристику Катеринославської губернії напередодні реформи 1961 р.: розвиток господарства, кількість землі, склад населення тощо; аналізує причини невдоволення селян реформою 1861 р., наводить приклади селянських виступів та інших проявів селянської непокори в губернії у пореформений період та методи їх придушення; характеризує діяльність окремих представників революційно-демократичного та народницького руху; звертає увагу на стрімкий розвиток промисловості в губернії наприкінці XIX ст., зростання кількості населення, формування робітничого класу та початок його боротьби за свої права, появу в Катеринославі та інших промислових центрах губернії мережі революційних гуртків і груп протягом 1896–1897 рр. [3, с. 16–19].

Том «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область», в якому було вміщено 69 нарисів, 20 характеристик по районах, 203 довідки і 1310 фотоілюстрацій, в тому числі 250 фотоілюстрацій резерву, був затверджений і рекомендований до друку обласною редколегією 17 жовтня 1967 р. [14]. У зв'язку з тим, що обсяг тому перевищував запланований об'єм, з нього в процесі редагування були вилучені і перероблені в довідки три нариси.

Том «Дніпропетровська область» вийшов у світ у червні 1969 р. накладом 25 тисяч примірників. Над створенням тому працювало близько 2 тисяч осіб, 29 міських і районних редакційних комісій, понад 350 робочих груп, які провели значну науково-дослідну роботу [2, арк. 21–22]. Вихід у світ цього тому було відзначено опублікуванням багатьох позитивних рецензій [4].

Отже, діяльність Дніпропетровської обласної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» була досить плідною та багатогранною, особливо після оновлення її складу кращими науковцями Дніпропетровщини, що дало їй можливість працювати на новому, високому науковому рівні. Значний внесок, якщо враховувати внесок окремої людини у появу цього видання, зробив і доктор історичних наук, професор Д. П. Пойда, сумлінно виконуючи обов'язки члена об-

ласної редколегії, вкладаючи у цю роботу всі свої наукові знання та набутий за роки науково-педагогічної діяльності досвід. І хоча, з точки зору достовірності, повноти включеної до тому інформації, а також об'єктивності трактовки подій, явищ і осіб праця викликає багато зауважень, проте значення і роль цієї праці у приверненні уваги до історії рідного краю є незаперечними.

Бібліографічні посилання

1. Годовой отчёт о научно-исследовательской работе кафедры истории СССР и УССР Днепропетровского государственного университета за 1969 год // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р–2307, оп. 1, спр. 3223, арк. 3–11. – Далі: ДАДО.
2. Звіт обласної редакційної колегії про роботу по підготовці до видання тому «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» (1962–1969) // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 11, арк. 1–25.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.
4. *Лещенко, М.* Народний літопис індустріального краю / М. Лещенко // Радянська Україна. – 1969. – 14 лист.
5. Методические указания авторским коллективам, редакционным коллегиям, членам рабочих групп, рецензентам и редакторам томов «Истории городов и сёл Украинской ССР» // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 2, спр. 1, арк. 1–51.
6. Наказ Міністра вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР № 678 від 26 грудня 1963 р. «Про закріплення кафедр суспільних наук за областями по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2.
7. О работе Днепропетровской областной редакционной коллегии по написанию истории городов и сёл // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 14, арк. 102–108.
8. Обязанности членов областной редакционной коллегии по написанию истории городов и сёл Днепропетровской области // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 24, арк. 5.
9. Очерк истории города Павлограда (май 1966 г.) // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 416, арк. 195–262.
10. Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП України від 4 квітня 1964 р. // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 3, арк. 3–4.
11. Постанова бюро обкому КП України від 24 липня 1964 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Протокол № 36, пункт 8 // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 3, арк. 1–1зв.
12. Постановление бюро Днепропетровского обкома КП Украины от 18 июля 1967 г. «О тов. Олейнике Л. В.» // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 3, арк. 6.
13. Постановление бюро Павлоградского райкома КП Украины от 12 января 1969 г. «Об утверждении характеристики района, очерков истории сел: Вербки, Троецкого, Межиречи, Булаховки, Юрьевки и справок сельских Советов» // ДАДО. – Ф. Р–4540, оп. 1, спр. 4, арк. 25.

14. Протокол засідання редакційної колегії тома «Історія міст і сіл Української РСР» по Дніпропетровській області від 17 жовтня 1967 р. // ДАДО. – Ф. Р-4540, оп. 1, спр. 7, арк. 10.

15. Протокол № 7 засідання кафедри історії КПСС Дніпропетровського горного інститута ім. Артёма от 8 января 1964 г. // ДАДО. – Ф. Р-319, оп. 1, спр. 1291, арк. 34–36.

16. Протокол № 16 засідання кафедри історії КПСС Дніпропетровського горного інститута ім. Артёма от 11 мая 1964 г. // ДАДО. – Ф. Р-319, оп. 1, спр. 1226, арк. 87–89.

17. Рукопись очерка по истории Днепропетровской области с редакторскими и авторскими правками, подготовленная в 1968 г. 1-й вариант // ДАДО. – Ф. Р-4540, оп. 1, спр. 36, арк. 1–228.

18. *Санцевич, А. В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / А. В. Санцевич, Н. В. Комаренко. – К., 1986.

19. *Санцевич, А. В.* Українська радянська історіографія (1945–1982) / А. В. Санцевич. – К., 1984.

20. Список авторів тому «Дніпропетровська область» 1966 р. // ДАДО. – Ф. Р-4540, оп. 1, спр. 25, арк. 1–3.

21. Список преподавателей кафедр общественных наук вузов, работающих над очерками по истории городов и сёл Днепропетровской области // ДАДО. – Ф. Р-4540, оп. 1, спр. 25, арк. 4–6.

22. Список членов областной редакционной коллегии, за которыми закреплены населенные пункты // ДАДО. – Ф. Р-4540, оп. 1, спр. 24, арк. 7.

23. Справка на товарищей, рекомендованных в состав областной редакционной коллегии «Истории городов и сел Украинской ССР» (Днепропетровская область) // ДАДО. – Ф. Р-4540, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

24. *Тронько, П. Т.* Прошлое и настоящее Украины в истории её городов и сёл / П. Т. Тронько // Вопросы истории. – 1971. – № 1. – С. 69–80.

Надійшла до редколегії 27.11.08.

IV. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, НАУКА

УДК 94 (477.7)

А. В. Тарасов

Криворізький державний педагогічний університет

ФОРМУВАННЯ ВІРНОПІДДАНСТВА ЯК ОСНОВА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ (НА ПРИКЛАДІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ 80 – початку 90-х рр. XIX ст.)

Розглянуто питання інструментів впливу держави на становлення суспільно-політичних поглядів учнівства Катеринославщини у 80-ті рр. XIX ст.

Друга половина XIX ст. в історії України та Катеринославщини характеризувалася зростанням суспільної активності. У 80-х роках XIX ст. в регіоні розгорнувся народовольський рух. Намагаючись протистояти цьому явищу, уряд використовував широкий арсенал засобів: від карного переслідування «політичних злочинців» до державної політики, спрямованої на формування вірнопідданських почуттів, що передовсім стосувалась учнівської молоді. З іншого боку, й народовольці, намагаючись поповнити власні ряди, вели активну агітацію своїх ідей серед учнівства. Останнє важливе з огляду на те, що, на нашу думку, одним з критеріїв ефективності виховного процесу в середній школі може бути питання участі (чи відсутності такої) учнівства в антиурядовій діяльності.

Варто відзначити, що в історіографії народовольського руху учнівська молодь представлена доволі широко. Питання участі катеринославської молоді в народовольському русі детально висвітлено у монографії С. І. Світленка «Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX ст.» [9], фрагментарно досліджувалось це питання в праці А. М. Катренка [3] та інших. Разом з тим, питання формування вірнопідданських почуттів у середовищі учнівської молоді залишається переважно відкритим.

В означеному дослідженні зроблено спробу в загальних рисах окреслити інструментарій впливу держави на учнівство регіону та проаналізувати його ефективність.

Протягом усієї другої половини XIX ст. в середніх навчальних закладах Катеринославщини, як і усієї України, у виховному процесі впроваджувалось запропоноване ще в першій половині XIX ст. міністром народної освіти графом С. С. Уваровим виховання підданих імперії за формулою «православ'я, самодержавство, народність».

У рамках цієї концепції широко впроваджувалася практика проведення шкільних навчально-виховних заходів, що присвячувалися вшануванню знаменних і трагічних подій в житті імператора та його родини. Такі позашкільні заходи мали формувати в учнів почуття вірнопідданого. Проведення згаданих заходів «пропонувалось», як правило, Міністерством Народної Освіти та визначалось як загальнообов'язкове для усіх середніх навчальних закладів. Приводом для таких заходів були переважно річниці та ювілеї життя, смерті, коронування, царювання, врятування імператора та його сім'ї.

Не була винятком і Катеринославщина. Відповідні заходи катеринославські середні навчальні заклади супроводжували надсиланням «всеподданнейших телеграмм». Нам вдалося зафіксувати й відповідь на такі телеграми катеринославських учнів від монарших осіб. Так, у 1892 р. «учні Катеринославського реального училища мали щастя вислухати 30 листопада відповідь на всепідданійшу телеграму з вираженням вірнопідданських почуттів та вітання учнів губернії в день народження Государині Імператриці» [4, с. 307].

Непересічними для життя провінційних міст, в цьому контексті, були приїзди царюючих осіб. Зокрема в 1885–1888 рр. середні навчальні заклади Севастополя, Миколаєва, Єлисаветграда та Катеринослава приймали високоповажних гостей.

Зокрема, «...на долю Катеринославського реального училища випало щастя брати участь у зустрічі Їх Імператорських Величностей Государя Імператора та Государині Імператриці» [4, с. 305–306].

Не менш важливою складовою у вихованні вірнопідданства та протистоянні опозиційним настроям серед учнівства було намагання контролювати позашкільне життя молоді. Задля цього в Міністерстві Народної Освіти було розроблено «Правила для учнів гімназій та прогімназій відомства Міністерства Народної Освіти», які були затверджені 1874 р.

Зокрема, публічне дозвілля учнів визначали §§ 35–36 «Правил»: «§ 35. Відвідання театрів, в яких зазвичай грають п'єси сумнівного морального змісту, і взагалі театру в ті дні, коли граються подібні п'єси,

безумовно забороняється; взагалі відвідання театру в навчальний час має бути щонайменш частим, заради зосередження уваги учнів на навчанні, як найважливішій справі дитячого та юнацького віку. § 36. Учня гімназій та прогімназій безумовно та найсуворіше забороняється відвідувати маскаради, клуби, трактири, кав'ярні, кондитерські, більярдні та інші подібні місця, відвідання яких визнано небезпечним та непристойним з боку найближчого керівництва» [7, с. 600].

Про практичне втілення у життя цих норм в Катеринославі свідчить витяг з рапорта Катеринославського поліцмейстера від 8 січня 1884 р. Посилаючись на вищенаведені пункти правил, він стверджує, що деякі з вихованців гімназій не дотримуються їх. Саме через ці обставини поліцмейстер з Катеринослава апелював до шкільного начальства [2, арк. 203].

Формування вірогідного мало здійснюватись й засобами навчання. Так, виховний аспект мала й навчальна література, передусім гуманітарного циклу й особливо історична. Ідеями монархізму, російського патріотизму та релігійності пронизані підручники із всесвітньої історії та історії Росії для середніх навчальних закладів. Доповнені поясненнями вчителя, підручники з історії мали донести до учнів усвідомлення того, що монархічний лад є найкращим, а зрівняння усіх станів неможливе.

Так, у підручнику із всесвітньої історії П. Віноградова незважаючи на те, що основний акцент зроблено на подачу фактичного матеріалу, автор вдається до особливого засудження життя Французької республіки кінця XVIII ст. «В цей важкий час виявились найбільш благородні та найбільш низькі сторони людської натури: патріотизм дав французам сили для боротьби з усією Європою, а організація, необхідна для боротьби, була створена терором, нелюдською ліквідацією та знищенням усіх незручних елементів суспільства. Поряд з патріотичним захопленням виявились й інші почуття: підозра до усіх, хто потерпів від революції, ненависть нижчих класів до вищих, спрага помсти та жага наживи» [11, с. 156–157]. Падіння республіки названо автором «кінцем терору» [11, с. 164].

Ще більш категоричним у своїх висновках про «соціалізм» виступає й автор іншого підручника всесвітньої історії для середньої школи – Д. Іловайський. Так, при огляді розділу «Література і наука першої половини XIX ст.» Д. Іловайський засуджує появу у французькій літературі «легковажного соціального напрямку». «Деякі письменники, вказуючи на становище бідних класів або пролетарів порівняно з багатими людьми, повстали проти такої нерівності та, пропонуючи більш менш прийнятні для суспільства заходи, дійшли до того, що по-

чали спростовувати найперші основи суспільства: шлюб та власність. (Ідеї, що їх розповсюджували соціалісти немало сприяли революції 1848 року і викликали повстання в Парижі робочого класу, приборканого потоками крові. Згодом соціалізм призвів до мерзотного анархізму)» [5, с. 455–456].

Революційні події 1848–1849 рр. у Європі охарактеризовано Д. Іловайським не інакше як заколоти. Більше того, автор наголошує на важливій та позитивній ролі російського імператора у приборканні угорського повстання в Австрійській імперії. Так, Д. Іловайський зазначає, що «...коли угорці після низки битв взяли гору над військами Франца Йосипа, останній звернувся з приниженим проханням про допомогу до Російського імператора. Микола I прихильно відгукнувся на це прохання та відправив свої війська проти угорців, під керівництвом князя Паскевича. Завдяки благодущній допомозі російського государя, угорське повстання було швидко придушене» [6, с. 470].

Особливий наголос робився на ролі православної церкви в історії Росії. При вивченні історії Росії мало формуватись почуття гордості за власну країну, щоправда, такий патріотизм в багатонаціональній Російській імперії стосувався лише росіян.

Своєрідним запобіжником участі учнівства в опозиційному русі було також і те, що протягом другої половини XIX ст. Катеринославщина, як і весь Південь України, переживала прискорений промисловоторговельний розвиток. У згадках члена Південноросійського робітничого союзу Н. Л. Геккера, колишнього учня Бердянської чоловічої гімназії та керівника опозиційного учнівського гуртка, знаходимо повідомлення про те, що «...більшість учнів знаходилась під впливом директора та старанно займались науками, передчуваючи близький вступ до університету» [1, с. 108]. Саме таке спрямування, поряд з вірно-підданством, у вихованні молоді й намагався запровадити імперський уряд. Освіта була необхідною умовою для матеріального та кар'єрного зростання молоді людини. Натомість участь у революційному русі могла раз і назавжди поставити хрест на такій перспективі.

Попри те, на початку 80-х рр. XIX ст. учнівська молодь активно включається в народовольський рух. Навесні 1881 р. у Катеринославі було засновано перший народовольський гурток. Його організаторами й учасниками стали три особи, й серед них – два представники місцевих навчальних закладів [8, с. 10]. Аналіз архівних документів доводить, що згадані учні були активними діячами цього гуртка. Так, текст відозви від партії «Народної волі» в Катеринославі було складено В. Саком. На допиті В. Сак засвідчив, що «...захопившись чутками про діяльність соціалістів, вирішив створити сам злочинну партію з

метою створити який-небудь переворот...» [14, арк. 46 зв.]. У червні 1881 р. гурток припинив своє існування у зв'язку з арештами.

За даними С. І. Світленка, на початку 80-х рр. XIX ст. Катеринослав перетворився на один із центрів для заслання діячів соціал-революційної партії «Народна воля» [9, с. 192]. Саме піднаглядні народовольці, заслані до Катеринослава, змогли поширити свою пропаганду на учнівську молодь міста.

Особливий вплив на молодь Катеринослава мав О. Я. Енгель. Варто відзначити, що О. Я. Енгель, наймовірніше, ще під час свого навчання в Бердянську брав участь в опозиційному гуртку учнів цієї гімназії. Так, проти нього було порушено справу, проте доказів антиурядової діяльності слідству знайти не вдалося [12, арк. 3]. Лише у 1881 р. його приналежність до народовольського руху була доведена, а 1883 р. – відправлено до Катеринослава.

Саме з його допомогою було організовано добродієвечори серед учнівства для збору коштів політично засланим учасникам «Народної волі».

Архівні матеріали дозволяють стверджувати про популярність згаданих вечорів серед учнівства. Так, на допиті у якості свідків добродієвечора від 15 січня 1884 р. взяли: учнів Катеринославської духовної семінарії – 7 осіб, класичної гімназії – 9 осіб, Катеринославського реального училища – 7 осіб, вихованок Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії – 6 осіб [13, арк. 198].

Протягом 1883–1885 рр. у Катеринославі діяв гурток учнівської молоді місцевої духовної семінарії, члени якого в своїй діяльності в рамках самоосвіти спочатку знайомились, а згодом – й пропагували ідеї «Народної волі» [10, с. 55–56].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. у середовищі учнівської молоді шириться перехід від народницької ідеології до марксисту. Приклад такої практики засвідчує існування учнівських гуртків низки міст Півдня України, зокрема катеринославський «гурток Заславських». Переважна більшість членів гуртка була учнівством у віці 13–15 років, що активно перераховувала як народовольську, так і соціал-демократичну літературу [9, с. 218–219].

Таким чином, учнівство Катеринославщини брало активну участь у збиранні коштів для народовольців, поширенні народовольської літератури і, нарешті, заснуванні народовольських гуртків. Характеризуючи питання про участь учнівства в народовольському русі, варто погодитись з думкою А. М. Катренка про те, що досить часто все зроблене ними було, здебільшого, не результатом свідомого вибору, а наслідком захоплення боротьбою народовольців, зацікавленістю таємною

діяльністю, зовнішніх ідейно-моральних впливів та ін. [3, с. 86–87]. Значне поширення ідей народовольців у 80-х рр. XIX ст. серед учнівської молоді Катеринослава варто пов'язати з наявністю безпосередніх контактів молоді із засудженими революціонерами. Проте, переважна більшість учнів як Катеринославщини, так і всього Півдня України якщо і не засуджувала таку діяльність, то, принаймні, не брала у ній участі.

Урядовці використовували широкий інструментарій впливу на становлення вірнопідданства та запобіганні проявам опозиційності серед молоді: організація навчально-виховних заходів, спрямування виховного змісту навчального процесу, посилення правового регулювання позашкільного життя учнівства тощо. Разом з тим, наявність серед засновників першого у Катеринославі народовольського гуртка представників учнівства ставить питання не про кількісні характеристики проведених заходів, а про їх дієвість та адекватність застосування. Таким чином, поширення народовольських ідей серед учнівства Катеринослава засвідчило вади державної політики Російської імперії 80 – початку 90-х рр. XIX ст. загалом та виховного процесу в школі зокрема.

Бібліографічні посилання

1. Геккер, Н. Революционные кружки в Бердянске (1878–1879 гг.) / Н. Геккер // Категория и ссылка. – 1924. – Кн. 11. – С. 100–111.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, од. зб. 50, арк. 203.
3. Катренко, А. М. У пошуках побудови справедливого суспільства. (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.) / А. М. Катренко. – К., 2001.
4. Обзор деятельности ведомства Министерства Народного Просвещения за время царствования императора Александра III. (Со 2 Марта 1881 г. по 20 Октября 1894 г.). – СПб., 1901.
5. Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс / Сост. Д. Иловайский. Изд. тридцатое. – М., 1900.
6. Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс / Сост. Д. Иловайский. Изд. двадцатое. – М., 1886.
7. Сборник постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям Московского учебного округа за 1871–1895 годы / Сост. В. Исаенков. Изд. 2-е, доп. – М., 1895.
8. Світленко, С. І. Народовольські гуртки у Катеринославі / С. І. Світленко // Грані. – 2003. – № 1. – С. 10–15.
9. Світленко, С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття: Моногр. / С. І. Світленко. – Д., 2006.
10. Титлинов, Б. В. Молодежь и революция. 1860–1905 гг. Изд. 2-е / Б. В. Титлинов. – Ленинград, 1925.

11. Учебник Всеобщей истории / Сост. П. Виноградов. Часть II. Новое время. 4-е изд. – М., 1899.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 419, оп. 1, од. зб. 264, арк. 3. Далі: ЦДІАК.

13. ЦДІАК. – Ф. 419, оп. 1, од. зб. 1197, арк. 198.

14. ЦДІАК. – Ф. 1439, оп. 1, од. зб. 7, арк. 46 зв.

Надійшла до редколегії 21.11.08.

УДК 94 (477.63) «18–19»

Г. В. Утешева

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені акад. В. Лазаряна*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ НАРОДНІ ГУЛЯННЯ НА МЕЖІ XIX–XX ст.

З'ясовано як проходили народні гуляння, хто брав участь у організації масових заходів у Катеринославі на межі XIX–XX ст., проведено класифікацію міських гулянь.

Історія народних гулянь у Катеринославі на зламі XIX–XX ст. одна з найцікавіших та найяскравіших сторінок минулого міста. Певні кроки у вивченні проблеми міських гулянь зробили радянські вчені: А. М. Конечний вивчав картину петербурзьких народних гулянь на масленому та пасхальному тижні; А. Г. Левінсон розглядав діяльність «Общества изучения, популяризации и художественной охраны Старого Петербурга» по реконструкції балаганних гулянь у непівській Росії [9, с. 38; 12, с. 137–159]. А. Ф. Некрилова присвятила ґрунтовну монографію руським народним святам, веселошам та видовищам кінця XVIII – початку XX ст., де описала основні розваги, якими заповнювався святковий майдан під час ярмарок та народних гулянь у містах Російської імперії [24, с. 6]. Але розвиток жанру розглядався вченими в переважній більшості на прикладах російських міст. Дніпропетровські краєзнавці також майже не досліджували цю тему. В. Лазебник описала церемонію Водохреща у 1914 р.; М. Шатров згадував про святкування городянами столітнього ювілею Катеринослава [10, с. 463; 40, с. 105–106]. У загальних роботах з історії міста подано лише інформацію щодо масових заходів у Міському і Потьомкінському садах [5, с. 240; 8, с. 254]. Але як проходили народні гуляння у Катеринославі на межі XIX–XX ст., які були основні розваги городян та вра-

ження від побаченого, класифікацію міських гулянь зазначеного періоду ніхто не проводив та не вивчав. Найважчим у написанні статті був пошук та відбір матеріалів. Більшість інформації з цієї теми зосереджена у місцевій періодиці кінця XIX – початку XX ст. Автором використано конкретні факти, відомості, які є у джерелах. Але навіть докладні звіти кореспондентів про Катеринославські гуляння не передають зразки народного красномовства та балагурства. На щастя залишилися спогади В. Винниченка, які вдало доповнюють атмосферу свята під час міського ярмарку [3].

Хоча багатолюдні гуляння та свята завжди входили до міського побуту, але довгий час вони повністю копіювали селянську традицію. Із XIX ст. в атмосфері промислового міста порушуються такі суттєві риси селянського свята, як його сувора регламентація та обрядовість, перестає відчуватися магічний бік дій та слів, відходить з пам'яті язичницьке призначення свят [24, с. 6]. У великих містах Російської імперії народні гуляння до кінця XIX ст. були головною формою комерційної розваги, найбільш доступною для робітників [34, с. 300–315]. Антрепренери балаганів змагались тепер з новим конкурентом – загальнодоступними садами. У катеринославців найулюбленішими місцями відпочинку на межі XIX–XX ст. були Міський та Потьомкінський сади. Із 1869 р. Катеринослав отримав у своє розпорядження Міський сад і з цього часу в ньому стали проводитися народні гуляння [5, с. 244]. У 1897 р. Англійський клуб орендував цей сад за умови, щоб у літні часи щорічно влаштовувати три безкоштовні народні гуляння з музикою та феєрверком [8, с. 254]. Для цього під горою було облаштовано майданчик з цілим рядом лавок [15, с. 50].

На громадських гуляннях грав, як правило, військовий оркестр [8, с. 256]. У 1914 р. Катеринославська управа підписала контракт із оркестром залізниці під керівництвом А. І. Калла, який повинен був грати у Міському саду на безкоштовних гуляннях, та два рази на тиждень по вівторках і п'ятницях з 1 травня по 15 вересня [7, с. 5]. Для відвідувачів було побудовано буфет та павільйони для продажу прохолодних напоїв [15, с. 50]. Як згадував В. Машуков: «...местная интеллигенция и поклонники светских гуляний направлялись, почти исключительно в городской сад, где вся масса публики толпилась, обыкновенно, только на одной довольно широкой, излюбленной аллее, шедшей от летнего деревянного театра параллельно проспекту в направлении к техническому саду. Остальные дорожки были пустынные, и ходить по ним считалось неприличным» [15, с. 49].

Тривалий час місцева інтелігенція відвідувала Потьомкінський сад всього двічі весною, оскільки в саду не було ніяких зручностей. Лавок

для сидіння було замало, увечері ще не освітлювався та і далеко знаходився [15, с. 50]. Олена Пчілка, відвідуючи Катеринослав у 1908 р., згадувала: «Мені ще раніш доводилось бути в парку, що за тим порожнім царственным «Потьомкінським дворцем». Той парк здавався мені якимсь закинутим: дерева корчаві, не пильновані, немов борються з смертю, стоячи на каменястій кручі; ні стежок, ні квітів; скрізь, особливо у верхній частині парку, біля будинку, біля того «двора», – парк страшенно засмічений якимись папірцями і всякою всячиною» [30, с. 13].

У 1910 р. за розпорядженням губерньського предводителя дворянства князя Урусова Потьомкінський сад було поділено на дві частини. Ліва – для народних гулянь – була передана в оренду на 20 років за 2500 руб. річних і 10% валового прибутку приватному товариству і стала для відвідувачів платною (7 копійок вдень і 15 – увечері) [5, с. 240]. Для розваги публіки у Потьомкінському саду були обладнані майданчики для крокету, кеглів, лаун-тенісу, скейтинг-рингу (катання на ковзанах). У їхньому розпорядженні були також гігантські гойдалки, ресторан тощо. Вечорами на гарно прикрашеній естраді грав духовий оркестр, а також влаштовувалися сеанси сінематографа. Російський співак Ф. Шаляпін, перебуваючи на гастролях у Катеринославі, писав своїм рідним у квітні 1910 р.: «Сад розміщується на високому березі Дніпра, а оскільки Дніпро зараз в повному розпалі, цвіте бузок і навколо багато, багато зелені» [5, с. 240]. Видовища та розваги у садах, з їх орієнтацією на широкий склад публіки й створення святкової атмосфери, були споріднені із майданними, а їх організатори використовували величезний досвід народних гулянь [9, с. 38]. Подібні заходи, які влаштовували у садах Катеринослава можна поділити на декілька груп: офіційні державні та приватні, безкоштовні та платні, для дітей та дорослих, тематичні, благодійні.

З офіційних свят особливо запам'яталося городянам велике народне гуляння 9 травня 1877 р. з нагоди столітнього ювілею Катеринослава [5, с. 240]. Різноманітна розважальна програма була на Ярмарковій площі, де організатори проводили народні змагання з розподілом призів. Найшвидше бігав десятирічний Петро Грачов, який отримав три з половиною аршини червоного кашеміру на сорочку. Чавунну «кулю» у двадцять фунтів кинув на десять кроків селянин Калузької губернії Микита Гаврюков та заробив чемерку (різновид верхнього одягу). Гумовий м'ячик отримав син міщанина дванадцятирічний Прокопій Передеренко за те, що вміло проніс яйце на лопатці. Бажаючих гнути підкови серед публіки не знайшлося. У той же час у Потьомкінському саду грав оркестр, який кликав катеринославців на «безкоштовне на-

родне гуляння». Увечері на західному мисі Богомолівського острова спалахнув феєрверк, який запалила уродженка Катеринослава Е. Г. Гегелло [40, с. 105]. Феєрверки мали великий видовищний ефект та були доступні широкому колу глядачів. З початком темряви на Соборній площі за допомогою «чарівного ліхтаря» було продемонстровано 37 картин [40, с. 106].

У містах Російської імперії святкувалися дні народження правлячих монархів. Катеринослав, як центр губернії, не був винятком. Наприклад, 26 лютого 1892 р. у день народження імператора Олександра Олександровича місто з раннього ранку було прикрашено прапорами. У кафедральному соборі єпископом Катеринославським та Таганрозьким Августином з допомогою соборного духовенства після Божественної літургії відслужена була молебна. Співав хор архієрейських півчих. Увечері в Катеринославі спалахнула святкова ілюмінація [21, с. 2].

Народні гуляння влаштовувалися і під час святкування важливих історичних дат в історії Російської держави. Федір Матушевський влітку 1909 р. був свідком приготування в Катеринославі до святкування 200-річчя Полтавської битви: «Ми наблизилися до воріт садових і помітили, що в саду одразу якось стало багато народу, а з проспекту неслися різкі звуки військової музики. Коло арки, що перекинуто через найширшу доріжку, вешталися якісь люди і щось прилаштовували. «Що це буде робити й для чого?» – спитали ми в одного майстра. «А гулянка буде увечері для публіки... Над шведом при Полтаві перемогу одержали... Так праздник нонче» – одказав майстер. Ми вийшли з саду на проспект і побачили тільки вже вслід солдатів з рушницями, офіцерів на конях, а за ними слідком ватагу хлопчаків, що підсвистували москалям і вигукували...» [14, с. 41]. У 1911 р. Росія відмічала 50 річчя визволення селян. Міністерство народної освіти визначило необхідним, щоб навчальні заклади взяли участь у заходах. Була розроблена загальна програма святкування, яку також повинні були виконати навчальні заклади Катеринослава. До неї входили спів кантат або ювілейних пісень, виконання національного гімну [42, с. 3].

«И во всём уже повеяло духом педагогики, попечительства о нравственности, желанием заменить примитивное искреннее народное веселье чем-то, что претендовало на большую «культурность» и изысканность» [9, с. 40]. Так писав О. Н. Бенуа про Російську імперію 80-х рр. XIX ст. Але для Катеринослава це явище було характерне й на початку XX ст. На межі XIX–XX ст. народні гуляння у місті часто влаштовували різноманітні благодійні товариства, які претендували на «культурность» и изысканность». Так, Катеринославський гур-

ток дам-благодійниць 25 квітня 1910 р. організував гуляння на острові «Старуха» на користь пологового притулку. Організатори обіцяли феєрверки, конфетті, оркестри [16]. 24 квітня 1911 р. гурток дам влаштував на бульварах Катерининського проспекту велике безкоштовне гуляння під назвою «Весенние цветы». Під час заходу продавалися живі квіти за ціною не менше 5 коп. Кошти від продажу квітів організатори планували віддати на користь Всеросійського товариства боротьби із туберкульозом. Почалося гуляння о 2 годині дня та закінчилося о 8 годині вечора. Весь цей час грали три військових оркестри [31].

«Общества вспомоществования» при навчальних закладах Катеринослава також влаштовували й брали участь у гуляннях з метою зібрати кошти. Правління товариства «Помощи бедным ученицам женской гимназии Иоффе» звернулося у 1908 р. до управи із проханням влаштувати гуляння і продаж лотереї протягом трьох днів для того, щоб поповнити бюджет Товариства. Але певний відсоток вилучався на користь міста [4, с. 110]. 8 травня 1911 р. у міському саду на користь «Попечительства о недостаточных учениках железнодорожного училища» відбулося гуляння, у програму якого входили хоровий спів на відкритій сцені та змагання відомих у місті борців [41].

Гуляння у Катеринославі проводилися як для дорослих, так і для дітей 1 травня 1910 р. «Общество вспомоществования нуждающимся учащимся коммерческого училища им. Государя Императора Николая II» для того, щоб зібрати кошти для навчання найбідніших учнів закладу, організувало такий захід у Міському саду. Гуляння для дітей розпочалися о другій годині дня із ігор, гімнастичних вправ під керівництвом спортивного товариства «Сокіл». О шостій годині вечора гуляння продовжили дорослі. Для них грав вокальний ансамбль М. І. Кобрини. Програма передбачала також виступ Фламенго Ілент із дресированими собаками та мавпами і виступ фігуриста на велосипеді Жака Наузета. Ціну на квитки було встановлено в розмірі 20 коп. [18, с. 3].

Інші культурно-просвітницькі заклади також використовували народні гуляння для того, щоб поповнити свій кошторис. Так, наприклад, Катеринославська комісія народних читань (далі: КНЧ) під час проведення такого заходу 6 липня 1892 р. отримала чистого прибутку 102 руб. 68 коп. Пожертвування поступили від В. І. Закревського 70 коп., П. М. Авдєєва – 1 руб., П. В. Кулабухова – 1 руб., Р. Ю. Вебера – 80 коп., Л. А. Бродницького – 70 коп., Ф. Т. Горляньського – 1 руб 30 коп., В. Ф. Чернявської – 50 коп., А. Е. Сакс – 1 руб. [25, с. 2]. На гулянні 21 серпня 1893 р. грав військовий оркестр [36, с. 1]. Організатори продали 1059 квитків та мали прибутку 54 руб. 58 коп. [38, с. 2].

Катеринославська міська громадська бібліотека також проводила гуляння [39, с. 1]. У її «Правилах» навіть говорилося, що одним із засобів отримання коштів на розвиток закладу є влаштування гулянь та публічних розваг із дозволу влади [28, с. 6–7]. Адміністрація бібліотеки у своїх звітах публікувала скільки коштів було зібрано від проведення масових заходів. Так, у 1889–1890 рр. інституція отримала 328 руб. 65 коп.; у 1893 р. – 264 руб. 57 коп. [27, с. 6; 26, с. 7].

На межі XIX–XX ст. ще популярними на гуляннях були народні ігри-змагання, під час яких розігрувалися призи. Завжди заходилися спритні молодці, які залізали по стовпу і тяглися до дзвоника задля винагороди. 9 квітня 1892 р. на такому гулянні, яке привернуло багато публіки, чоловіки отримали годинник та чоботи [20, с. 2].

Але справжній колорит народних гулянь можна було відчутися на ярмарках. 80–90-ті рр. XIX ст. характеризуються скороченням середніх і великих ярмарків, створенням окремих центрів ярмаркової торгівлі, більш виразною спеціалізацією великих ярмарків. Так, наприклад, Петропавлівський ярмарок у Катеринославі займав третє місце в Росії за обсягом торгівлі тонкорунною вовною [23, с. 164]. На початку XX ст. ярмарки ставали предметом художнього переживання, викликали зрушення у світі естетичних правил та змінювали соціальну орієнтацію культури. Відбувалася демократизація смаків та норм [13, с. 9]. Володимир Винниченко, який нелегально жив у Катеринославі у травні – жовтні 1914 р., у своєму щоденнику чудово передав атмосферу народних гулянь під час проведення міського ярмарку: «Каруселі, як великі сірі парасолі, до яких на дротяних нитках попричеплювано коней, колиски. Декілька театрів, перекидних качелів...» [3, с. 122]. Тут же закликають глядачів, що: «–Только здесь настоящая труппа артистов! Не поддавайтесь, господа, обману всяких жуликов, не теряйте дорогого времени, торопитесь смотреть знаменитую труппу престидожитаторов, аматоров, огнеглотателей, авиаторов и прочих замечательных укротителей кровожадных акул и зверей. – Фунті поднимають! Фунті поднимають! – і рукою жест угору, показуючий, як піднімаються. – А фунті пустой в середині! – Ничего, што пустой, ти подними, хоч і пустой. Хоч пустой, а подними-ка! Китайская сволоч! Кулаки у борця в страшних ранках – і з свіжим м'ясом, і з гноєм, і з струпами. Стукіт від бубнів здається канонадою, яка десь за грою іде в цей момент. Високе, тривожне й одчаєне іржання жереб'ят, рев корів і телят, скрип возів, оркестріонів, чмокання губами продавців, дзвінки театрів і карусель, мекання овець, гармонії старців. – Три звонок! Сейчас наново буде начинатся. Подвиг маленького китаеняти» [3, с. 123].

На ярмарках завжди можна було послухати лірників, які грали переважно пісні духовно-морального змісту – «Лазаря», «Алексея чоловіка Божия» та ін. [1]. Вони отримували від слухачів добровільні подання.

На межі XIX– XX ст. у діяльності деяких орендаторів садів з'являється тенденція трансформувати професійне мистецтво у масову культуру. Характерним стає явище, коли на гуляння катеринославські антрепренери запрошували професійних артистів. На відкритій сцені у Міському саду під час великого гуляння «Екатеринославские губернские ведомости» у вересні 1893 р. обіцяли, що публіку будуть розважали актори пантомімою на варіації: витівки сатани та пригоди П'єра. Алеями повинна була пройти костюмована процесія, яка мала назву «Народи Росії». Організатори обіцяли відвідувачам повну ілюмінацію та насолоду від гри російського військового оркестру. Таке задоволення коштувало для відвідувачів 12 коп. [35, с. 4]. Під час катеринославських гулянь можна було побачити костюмовані маскарадні процесії. 5 червня 1893 р. у саду «Фантазія» публіка могла побачити алегоричну феєрію під назвою «Среди небесных миров», у якій брали участь більше 100 осіб у костюмах, спеціально для цього замовлених. У цей день зі своїми найкращими номерами також виступали артисти. Наприкінці вечора публіка була зачарована блискучим феєрверком під назвою «Игра цветов». Кошти було перераховано на користь Катеринославської школи садівництва [37, с. 2]. Прохідний квиток коштував 30 коп. [29, с. 2].

15 травня 1911 р. у Потьомкінському парку відбулося велике гуляння, під час якого було проведено великий концерт за участю тенора Малласа і баритона Мілованова. Увечері демонстрували картини новомодного сінематографа [33]. «Изобретение Люмьера стало достоянием улицы, – повідомляли газети. – Невзыскательные посетители «Электрического мира» были в большом восторге от кашляющего, чихающего и шипящего аппарата «живой фотографии» [9, с. 44].

У бенефіс капельмейстера залізничного оркестру А. І. Калла 6 серпня 1914 р. у Міському саду відбулося гуляння [17, с. 3]. Як повідомляла місцева преса, під керівництвом бенефіціанта оркестр чудово грав, посилений добрими солістами, а його чисельність була доведена до 40 осіб [7, с. 5]. 10% із прибутку було перераховано на користь сімей нижчих чинів, призваних на війну.

2 серпня 1914 р. «Общество помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям» влаштовувало у Міському саду гуляння, на яке запросило мандоліністів та гітаристів. Для них у зимовому приміщенні Комерційного зібрання проводилася репетиція під управлінням А. Т. Слученко [43, с. 1].

Народні гуляння приваблювали й «темний» люд: крадіїв, шахраїв, жебраків та ін. Городян обурювало, що: «...какие то мальчики бегают по саду и выбивают из рук дам и барышень букеты и цветы, подбивают зонтики, выбивают веера и прочее» [6, с. 2–3]. Аргументуючи свої претензії тим, що адміністрація саду отримувала платню за вхід, катеринославці через місцеву пресу вимагали: «...оградить посещающую публику от нахалов, а в особенности во время гуляний сад следует очистить от уличных оборвышей» [6, с. 3].

Саме розташування Катеринослава сприяло проведенню народних свят на Дніпрі як взимку, так і літом. У церемонії Водохреща, незважаючи на сильні морози, що, як правило, стояли у цей день, брали участь усі жителі міста. Проходило свято урочисто й красиво; церковний обряд тісно переплітався з народним. Напередодні за розпорядженням адміністрації закривалися всі місця розваг і видовищ міста. Преса оповіщала, що о 9 годині ранку 6 січня в Успенській церкві відправлятиметься літургія, а потім – хресний хід на Дніпро для освячення води [10, с. 463]. На березі ріки, у спеціально збудованому наметі, прикрашеному національними прапорами та ялинками, задрапированому білою тканиною, владика у сослуженні супроводжувачого його духовенства відправив освячення води. Під час занурення святого хреста у воду був проведений трикратний салют із гармат. Кожен учасник ходу намагався набрати воду з ріки одразу після опускання хреста – тоді, за повір'ям, вода має сильніші цілющі властивості. На богослужінні 6 січня 1914 р. були присутні: губернатор В. Колобов, віце-губернатор Н. Татищев, радник губернського правління В. О. Лещенко, гласні міської думи та багато інших посадових осіб. Після закінчення церемонії на площі відбувся парад військ місцевого гарнізону [10, с. 464].

У січні масові заходи у Катеринославі також часто влаштовувалися на катку. Так, як повідомляла місцева газета, 2 січня 1888 р. відбулось гуляння на користь безкоштовної жіночої школи, яке зібрало багато відвідувачів, незважаючи на те, що в цей день танув лід [22, с. 2]. 19 січня 1914 р. на катку товариства «Сокіл», який знаходився на території Південно-Російської промислової, сільськогосподарської і кустарної виставки, пройшло гуляння, під час якого грав оркестр Сімферопольського полку [19, с. 5].

Влітку городян вразили гуляння під назвою «Ночь в Венеции», які були проведені на території виставки 10 та 11 липня 1910 р. Адміністрація влаштувала катання на човнах по ставу. Грав оркестр гітаристів-мандолистів під керівництвом І. М. Розова. Спеціально для цих заходів було запрошено оперну співачку Гедду Гумані, яка вико-

нала декілька італійських арій. Виступала також виконавиця циганських романсів Н. С. Комблень [2]. Традицію влаштовувати гуляння, присвячені італійській тематиці, продовжив Катеринославський яхт-клуб, дерев'яне приміщення якого було споруджене на березі Дніпра у 1910 р. на території Потьомкінського парку [5, с. 240]. 26 червня 1911 р. під час заходу, який також мав романтичну назву «Ночь в Венеции», грали два оркестри, демонструвалися картини сінематографа, та було влаштовано феєричне шоу. Всі бажаючі могли взяти участь у конкурсі та отримати цінні призи за найкращий човен. Вхідний квиток коштував 20 коп. [32].

На межі XIX–XX ст. головною ознакою катеринославського громадського і світського життя була різка відокремленість і замкненість соціальних груп. Кожна з них жила особливим життям, не схожим на життя іншої – мала свої розваги і задоволення. Але під час народних гулянь ця відокремленість на деякий час зникала. Народні гуляння, особливо ті, які проходили на Святки, Масляницю, Великдень були святами, які привертали увагу всіх городян на льодові гірки, гойдалки, каруселі, тири, лялькові вистави та балагани. Робітники, домашня прислуга, офіцери, купці, дворяни – всі зустрічалися на гуляннях, які були одним з небагатьох суспільних місць у великих містах Росії. Міські свята «не только собирали ... «весь город», но и показывали ему собранные воедино традицию и новации, искусство «свое» и «чужое», простонародное и барское, народное и казенное, словом, резюмировали и художественно синтезировали всю городскую культуру» [11, с. 42]. Треба зауважити також, що організаторам народних гулянь місто зобов'язано появою цирку, становленням естради та вуличної реклами.

Народні розваги, як і взагалі мистецтво мас, переживали наприкінці XIX ст. важкі часи. Це – зіткнення традиційних форм культури із професійним мистецтвом, поєднання різноманітних жанрів під час проведення одного масового заходу. На думку автора, на матеріалі міських гулянь можна успішно вивчати такі явища та процеси, як трансформації, проміжні моменти становлення жанрів, взаємодію різних національних традицій, вплив на фольклор професійного мистецтва. Святковий проспект, сади Катеринослава на межі XIX–XX ст. цікаві тим, що їхні видовищні форми та розваги утворювалися на стику двох культур – аграрної та індустріальної. Пошук і залучення нового джерельного матеріалу надасть можливість більш ґрунтовно апробувати цю тезу.

Бібліографічні посилання

1. *Бабенко, В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. К XIII Археологическому съезду / В. А. Бабенко. – Екатеринослав, 1905.
2. Вестник Южно-Русской областной выставки в Екатеринославе. – 1910. – 8–10 июля.
3. *Винниченко, В. Зі «Щоденника»* // Чабан М. У старому Катеринославі. (1905–1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. – Д., 2001.
4. *Двуреченська, О. С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
5. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. / А. Фоменко, М. Чабан, В. Лазерник та ін. – Д., 2001.
6. *Ефимов.* Гражданин грода Екатеринослава. Письмо в редакцию / Ефимов // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 24 июня.
7. Железнодорожный оркестр // Южная заря. – 1914. – 26 апр.
8. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
9. *Конечный, А. М.* Петербургские народные гулянья на масляной и пасхальной неделях // Петербург и губерния: Историко-этнографические исследования. АН СССР Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая / Сост. и отв. ред. Н. В. Юхнёва / А. М. Конечный. – Л., 1989.
10. *Лазебник, В.* Хресний хід у Катеринославі / В. Лазебник // Дніпропетровськ: минуле і сучасне. / В. Лазебник, А. Фоменко, М. Чабан. – Д., 2001.
11. *Левинсон, А.* Новый этап в изучении городских гуляний / А. Левинсон // Декоративное искусство СССР. – 1986. – № 1.
12. *Левинсон, А. Г.* Попытка реставрации балаганных гуляний в нэповской России (К социологии культурных форм) / А. Г. Левинсон // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М., 1991.
13. *Лотман, Ю. М.* Блок и народная культура города / Ю. М. Лотман // Наследие А. Блока и актуальные проблемы поэтики: Блоковский сборник IV. – Тарту, 1981.
14. *Матушевський, Ф.* Листи з дороги / Ф. Матушевський // Чабан М. У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. – Д., 2001.
15. *Машуков, В.* Об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования / В. Машуков. – Екатеринослав, 1910.
16. Местная жизнь. Гулянье // Южная заря. – 1910. – 25 апр.
17. Местная жизнь // Южная заря. – 1914. – 6 авг.
18. Местная жизнь // Южная заря. – 1910. – 1 мая.
19. Местная жизнь // Южная заря. – 1914. – 19 янв.
20. Местная хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1892. – 11 апр.
21. Местная хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1892. – 29 февр.

22. Местная хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – 6 янв.
23. *Надибська, С. Б.* Роль міст Півдня України у розвитку Всеросійського ринку в пореформений період / С. Б. Надибська // Записки історичного факультету. Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10.
24. *Некрылова, А. Ф.* Русские народные праздники, увеселения и зрелища: конец XVIII – начало XX века / А. Ф. Некрылова. – 2-е изд., доп. – Л., 1998.
25. Отчёт о гуляньи, бывшем 6-го июня 1892 г., в городском саду в пользу Комиссии по устройству народных чтений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1892. – 18 июня.
26. Отчёт Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1893 год. – Екатеринослав, 1894.
27. Отчёт о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1891 год. – Екатеринослав, 1893.
28. Правила Екатеринославской городской общественной библиотеки // Отчёт о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1890 год. – Екатеринослав, 1891.
29. Прибавление к № 58 Екатеринославских губернских ведомостей. – 1893. – 5 июня.
30. *Пчілка, Олена.* В гостях у Катеринослава / Олена Пчілка // Чабан М. У старому Катеринославі. (1905–1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. – Д., 2001.
31. Русская правда. – 1911. – 23 апр.
32. Русская правда. – 1911. – 21 июня.
33. Русская правда. – 1911. – 15 мая.
34. *Свифт, Э.* Развлекательная культура городских рабочих конца XIX – начала XX века / Э. Свифт // Развлекательная культура России XVIII–XIX веков. Очерки истории и теории. – СПб., 1998.
35. Театр и зрелище // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 4 сент.
36. Хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 21 авг.
37. Хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 3 июня.
38. Хроника. Отчёт о гулянии в городском саду 21 августа 1893 г. в пользу Комиссии народных чтений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 23 сент.
39. Часть неофициальная // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 19 июня.
40. *Шатров, М.* Город на трёх холмах. Книга о старом Катеринославе / М. Шатров. – Д., 1966.
41. Школьная жизнь // Русская правда. – 1911. – 3 мая.
42. Школьная жизнь // Русская правда. – 1911. – 27 янв.
43. Южная заря. – 1914. – 30 июля.

Надійшла до редколегії 07.12.07.

О. О. Поплавський

Дніпропетровський державний аграрний університет

**ПЕРШІ КРОКИ УРЯДУ ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ
РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ
БУДІВНИЦТВІ**

Розглянуто проблему діяльності органів влади Донецько-Криворізької республіки в культурно-освітньому будівництві.

У період національно-демократичної революції в духовному житті України відбувалися складні й дуже суперечливі процеси. Культурне будівництво, незважаючи на величезні труднощі в економічній, політичній, соціальній сферах здійснювалося під знаком відродження національної самобутності, століттями витруєваної царатом. У всіх регіонах України революційні процеси наповнили культурну діяльність відчуттям новизни, усвідомленням необхідності звільнення від старого світу та його обмежень. Одним з таких регіонів був Донецько-Криворізький басейн, де на початку 1918 р. з'явилося штучне територіальне утворення – Донецько-Криворізька радянська республіка. Метою статті є висвітлення перших «культурницьких» рішень Раднаркому республіки, місцевих органів влади, коли саме існування системи освіти, здійснення невідкладних заходів у галузі культурного будівництва опинилося під загрозою.

Нагадаємо, що уряду новоствореної республіки на початку 1918 р. залишилася дуже складна освітня спадщина. До революції 75 % населення України не вміло ні читати, ні писати. Особливо тяжке становище було на шахтах та рудниках. У Катеринославській губернії освічене населення складало лише 29 %, а в Кривбасі ще менше – 15–20 % [22, с. 135].

Відразу після створення Донецько-Криворізької республіки в газеті «Известия Юга» була надрукована декларація Ради народних комісарів ДКР, в якій підкреслювалося, що Раднарком має намір негайно «...приступити до заснування Рад народної освіти, широкої постановки позашкільної освіти та дошкільного виховання, і в першу чергу до створення численних колоній для дітей трудової бідноти, до введення загального безкоштовного навчання та перебудови школи на основі однотипності трудового принципу, самоуправління учнів і по-

літехнічної освіти» [17, 19 лют.]¹. У структурі Раднаркому був створений народний комісаріат у справах освіти на чолі з М. П. Жаковим. Програма його діяльності була затверджена на спільному засіданні обласного виконавчого комітету Рад та Раднаркому ДКР 18 лютого 1918 р. Структура самого народного комісаріату, який працював у тісному контакті з обласною Радою з питань народної освіти, складалася з п'яти відділів: шкільного, позашкільного, ліквідаційного, фінансового та статистики [7, 3 бер.].

У лютому – березні 1918 р. на всій території республіки було створено комісії (комісаріати) або відділи народної освіти при виконавчих комітетах Рад. До їх складу входили представники радянських і громадських організацій, які мали відношення до освіти, вчителі, працівники культурно-освітніх установ. 19 лютого 1918 р. комісаріат освіти ДКР повідомляв, що він приступив «до організації обласної комісії в справі народної освіти на засадах залучення до її діяльності робітничих організацій, громадських установ, кращих педагогічних сил і учнів» [4, 19 лют.]. У виробленій освітнім наркоматом інструкції місцевим комісарам народної освіти говорилося, що вони призначаються або затверджуються місцевими Радами. Їх діяльність полягала в керівництві навчальними закладами, організації дошкільного виховання та позашкільної освіти.

Одночасно проходив процес ліквідації старої системи освіти в регіоні. 19 лютого 1918 р. Раднарком ДКР звільнив від виконання обов'язків попечителя Харківського навчального округу професора Красуського. Справи округу були передані Народному комісаріатові у справах освіти, а його діловодство – в особливу комісію з ліквідації справ попечительства [5, 21 лют.]. Із 1 квітня 1918 р. звільнялися всі окружні інспектори Харківського навчального округу та виконувачі їхніх обов'язків. У середніх школах замість директорів, інспекторів, класних наставників рішенням педагогічних рад обиралися голови рад, їх помічники та секретарі [23, с. 505].

26 лютого 1918 р. Народний комісаріат у справах освіти видав декрет Раднаркому РСФРР від 20 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», за яким викладання релігійного віровчення в державних і приватних навчальних закладах не допускалось, а всі його вчителі звільнялися від роботи [26, с. 14]. Якщо до революції школи були провідниками релігійних поглядів, то в нових умовах, на погляд керівництва уряду республіки, вони повинні були

¹ Дати до 1 лютого 1918 р. вказані за старим стилем, а після 1 лютого 1918 р. – за новим

стати джерелом революційного виховання молоді. 22 лютого 1918 р. культурно-освітня комісія Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів ухвалила: «...ввести в останніх класах чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів політичні співбесіди по 1 годині на тиждень» [16, 27 лют.]. У Харкові також з цією метою 24 лютого 1918 р. була створена спілка учнів-інтернаціоналістів, одним із завдань якої було «поширення ідей наукового соціалізму серед учнів» [19, 27 лют.].

У заходах з перебудови освіти та культури на нових засадах Раднарком ДКР спирався на широку підтримку місцевих Рад. 20 березня 1918 р. з ініціативи Олександро-Грушевської Ради відбулися загальні збори педагогічних рад, батьківських комітетів і учнів старших класів за участю представника Раднаркому Андрєєва, які вирішили продовжити свою роботу на ниві народної освіти згідно з «положенням комісаріату освіти разом з представниками Радянської влади» [9, 26 бер.]. При Радах створювались спеціальні агітаційні комісії. Наприклад, при Харківській Раді існувала агіткомісія на чолі з членом уряду В. І. Межлауком, яка нараховувала більше 100 чоловік. Члени комісії їздили по селах і шахтах регіону, організовували політичні вечори в громадських місцях. З лекціями, доповідями на таких заходах виступали й інші члени уряду – Ф. А. Сергєєв (Артем), М. Л. Рухимович та ін. [22, с. 139]. Місцеві органи влади опікувалися розвитком мистецтва, роботою театрів та самодіяльних колективів.

Одним з напрямів перетворень у системі освіти було розширення мережі шкіл, збільшення кількості учнів та вчителів, створення нової системи позашкільної освіти. Відкривались нові школи, трансформувалася робота гімназій та училищ, було введено обов'язкове безкоштовне початкове навчання. Однією з перших шкіл, створених у Донбасі, була школа на Сорокинському руднику, яка спочатку розташовувалася в бараці. У м. Кам'янському Катеринославської губернії місцева Рада робітничих і солдатських депутатів відкрила вечірнє сільськогосподарське училище, а при управлінні Північно-Донецької залізниці – гімназію для дорослих і вечірні загальноосвітні курси. Такі ж курси для робітників були відкриті в Олександрівському районі Катеринославської губернії [22, с. 148–149]. На кінець лютого в Харкові існувало вже більше 20 гімназій та реальних училищ для дорослих, де навчалось близько 2000 осіб [6, 23 лют.]. Створюючи сприятливі умови для навчання трудящих, Раднарком республіки заборонив виключати з навчальних закладів за невнесення плати. Також комісаріат в справах освіти заборонив закривати такі заклади без відома органів радянської влади і самовільно залишати вчителям свою роботу [20, 18 бер.].

25 лютого 1918 р. губернський виконавчий комітет Катеринославщини прийняв постанову, в якій попереджав, що закриття шкіл «вважатиметься за саботаж» і наказав негайно винних за це «притягти до суду революційного трибуналу і карати з усією суворістю законів революційного часу» [25, с. 307–308]. Своїм спеціальним циркуляром Народний комісаріат освіти роз'яснив, що виключення зі школи незможних учнів за несплату за навчання неприпустиме. З метою допомогти дітям незможних у Харкові був створений спеціальний фонд допомоги в забезпеченні навчання дітям бідноти [22, с. 148].

Основним у роботі наркомату в справах освіти було питання про вчителя. Відомо, що адміністрація середніх шкіл та більшість старих викладачів вороже ставилися до революції. Тільки незначна частина вчителства середніх шкіл одразу підтримала радянську владу [23, с. 505]. Тому з перших днів існування уряд ДКР намагався покращити матеріальні умови роботи вчителів. «Учителі, – говорилося в інструкції, яку затвердив нарком освіти М. П. Жаков, – повинні бути так само забезпечені, як і інші інтелігентні працівники. Їхній вільний час слід використовувати для культурної роботи серед широких мас, а не для розтрачання останніх сил на приватні уроки за шматок хліба» [8, 9 бер.]. З метою залучення вчителів у радянське культурне будівництво у січні–лютому 1918 р. були проведені міські і губернські учительські конференції та з'їзди. 25 лютого з'їзд учительських спілок у Харкові закликав вчителів активно працювати у галузі народної освіти та демократизації школи. 28–29 січня на Харківській міській конференції було обговорено питання про негайні потреби шкіл та учительства, створення загальноміського комітету народної освіти. 15 березня 1918 р. у Катеринославі відбувся перший губернський з'їзд учителів та представників культурно-просвітницьких установ, який обговорив питання про загальне обов'язкове і безкоштовне навчання, поліпшення роботи шкіл [22, с. 149].

Задля підвищення загальноосвітнього рівня трудящих у регіоні було створено народні університети, робітничі клуби та ін. Ці заклади були відкриті в Краматорську, Луганську, Юзівці, Дружівці, Ахтирці та інших містах. Наприклад, у Харківському народному університеті читалися лекції з природничо-історичного, суспільно-економічного та спеціального циклів (гігієна, кооперація, відвідування заводів, музеїв тощо). Викладачі цього університету також читали лекції з основ природничих наук на робітничих курсах [13, 10 бер.]. У Луганську, у приміщенні комерційного клубу, відкрився робітничий клуб з бібліотекою, читальнею та гуртками художньої самодіяльності. Юзівський, так званий англійський клуб, де раніше розважалася буржуазія, був реорганізований в робітничий клуб [21, с. 307].

Активну допомогу органам народної освіти на місцях надавали профспілки та інші робітничі організації. При місцевих радах профспілок створювалися культурно-освітні комісії або відділи, які займалися ліквідацією неписьменності, професійною підготовкою робітників. Так, культурно-освітнім центром при Харківській губернській раді профспілок були відкриті школи грамоти при багатьох підприємствах Харкова [24, 23 лют.]. Водночас на них створювалися колективи художньої самодіяльності. Завком профспілки Харківського паровозобудівельного заводу, приміром навесні 1918 р. організував самодіяльний симфонічний оркестр і драматичний гурток, які виступали в робітничих клубах міста [22, с. 150]. Для розгортання системи позашкільної освіти в Харкові 28 лютого 1918 р. було відкрито двомісячні курси з організації позашкільного навчання з дорослими, на яких готувалися кадри фахівців-організаторів. У справі розгортання системи позашкільної освіти профільний відділ комісаріату орієнтувався на російський досвід, поширюючи відповідні декрети і постанови Раднаркому РСФРР. У газеті «Донецкий пролетарій» постійно друкувалися нормативні акти російського уряду, статті відомих російських діячів у галузі освіти. 23 лютого 1918 р., зокрема, була надрукована стаття Н. К. Крупської «Как организовать дело внешкольного образования», 24 березня – її ж стаття «Задачи внешкольного образования». Беручи приклад з більшовицької Росії, в республіці посилюється наступ на вільну пресу, свободу друку. 16 лютого 1918 р. виконком Катеринославської губернської Ради робітничих і солдатських депутатів конфіскував губернську друкарню, закryw видання «Губернских ведомостей», газет «Южный край», «Речь», «Жало», «Земля и воля» [22, с. 143].

Складовою частиною політики народного комісаріату в справах освіти було дошкільне виховання дітей. З перших днів існування республіки в містах і робітничих селищах почали створювати різноманітні дитячі заклади – дитбудинки, садки, літні колонії для сиріт, дітей трудящих і безпритульних. У кінці лютого 1918 р. нарком у справах освіти республіки звернувся до населення з проханням надати допомогу у боротьбі з дитячою безпритульністю [3, с. 207]. На ці потреби віддавалися особняки, дачі, приміщення монастирів. Постановою Раднаркому республіки від 26 березня 1918 р. був закритий Покровський чоловічий монастир у Харкові, а все його майно і приміщення передавалися Народному комісаріату в справах освіти для створення там дитячого будинку [10, 28 бер.]. У січні 1918 р. у Харкові урочисто відкрився перший пролетарський дитячий садок [1, 17 січ.]. У Маріуполі було відкрито 4 дитячих садки. Народним комісаром освіти ДКР була ство-

рена спеціальна програма організації літніх колоній для дітей робітників. Місцеві Ради зобов'язувались провести облік дітей, приміщень, підшукати відповідних керівників і співробітників для організації виробничого навчання, організувати постачання літніх колоній продуктами харчування та виявити можливі розміри колоній відповідно до фінансових можливостей [18, 26 лют.].

У ході налагодження культурно-освітньої справи органам влади республіки доводилося переборювати величезні труднощі, викликані, насамперед, нестачею фінансових ресурсів. Джерела їх мобілізації були обмежені. Значні кошти виділяв безпосередньо Раднарком ДКР. Так, 15 березня 1918 р. РНК перерахував народному комісаріатові освіти 200 тис. крб., які пішли для потреб розвитку освіти республіки. Частково витрати на освіту покривалися за рахунок місцевих Рад та профспілок. Крім цього на місцях існували певні джерела фінансування цієї сфери життя. У Катеринославі, наприклад, для створення спеціального освітнього фонду президія виконкому міськради ухвалила обкласти всі ресторани міста постійним 20 % податком з кожного рахунку клієнтів [11, 22 лют.]. Досить поширеним явищем стало добровільне відрахування на ці цілі пожертвування робітників і селян із свого заробітку. Так, робітники Юмашівського рудника для культурно-освітніх потреб відраховували виконавчому комітету місцевої Ради 1% від своєї зарплати [15, 27 бер.]. Для відкриття середньої школи в селі Кабанське Куп'янського повіту селянами навколишніх сіл було зібрано 7 тис. крб., а для народної бібліотеки – 500 томів художньої літератури [14, 15 бер.].

Розвиваючи народну освіту, уряд республіки вживав заходи щодо збереження культурних цінностей, недопущення розграбування пам'ятників мистецтва та старовини. У Харкові була створена Рада по охороні пам'ятників і творів мистецтва, яка своєю постановою зобов'язувала всіх громадян-власників історичних і художніх цінностей зареєструвати їх з метою збереження в інтересах народу. 25 лютого 1918 р. в місцевій пресі було надруковано розпорядження Катеринославського губвиконкому про заходи з охорони архітектурних пам'ятників, творів мистецтва та науки [12, 25 лют.]. Після того, як у Куп'янському повіті був розгромлений хутір відомого українського драматурга М. Кропивницького, начальник місцевого гарнізону наказав 18 лютого 1918 р. терміново знайти грабіжників та повернути викрадені цінності [23, с. 508].

Гострі суперечки точилися протягом нетривалого періоду існування Донецько-Криворізької республіки навколо використання української мови в державному будівництві. Незважаючи на поодинокі

випадки введення в школах басейну вивчення української мови, відкриття окремих шкільних закладів з викладанням українською мовою, про що доповідалося на Харківському губернському вчительському з'їзді у лютому 1918 р., більшовицька верхівка республіки, багатьох партійних організацій регіону загалом негативно ставилась до українського національного руху, національних інтересів місцевого населення, розвитку української мови. Позицію більшовицького керівництва щодо розвитку української мови відверто виразив народний комісар у справах освіти радянської Української народної республіки В. П. Затонський. «В Украинской республике, которая действительно стала народной, – заявив він, – все национальности имеют одинаковые права. Государственный язык уничтожается. Каждый имеет право пользоваться тем языком, который он считает лучшим» [2, 17 лют.]. Кращою мовою для більшовиків завжди була російська.

Аналізуючи перші кроки уряду республіки в культурно-освітньому будівництві, треба підкреслити головне – за короткий час її існування була проведена значна робота в цьому напрямі. Незважаючи на величезні труднощі, урядом ДКР було ліквідовано стару і розпочато створення нової системи освіти, відкрито доступ трудящим регіону до неплінних здобутків культури і науки.

Бібліографічні посилання

1. Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – 17 січ.
2. Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – 17 лют.
3. *Гамрецький, Ю. М.* Триумфальное шествие Советской власти на Украине / Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. – К., 1987.
4. Донецкий пролетарий. – 1918. – 19 фев.
5. Донецкий пролетарий. – 1918. – 21 фев.
6. Донецкий пролетарий. – 1918. – 23 фев.
7. Донецкий пролетарий. – 1918. – 3 мар.
8. Донецкий пролетарий. – 1918. – 9 мар.
9. Донецкий пролетарий. – 1918. – 26 мар.
10. Донецкий пролетарий. – 1918. – 28 мар.
11. Звезда. – 1918. – 22 фев.
12. Звезда. – 1918. – 25 фев.
13. Земля и воля. – 1918. – 10 мар.
14. Земля и воля. – 1918. – 15 мар.
15. Земля и воля. – 1918. – 27 мар.
16. Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов. – 1918. – 27 фев.
17. Известия Юга. – 1918. – 19 фев.
18. Известия Юга. – 1918. – 26 фев.
19. Известия Юга. – 1918. – 27 фев.

20. Известия Юга. – 1918. – 18 мар.
21. История Украинской ССР: В 8-т. 10-ти книгах. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – К., 1984.
22. Кихтев, С. П. Октябрьская революция и первые социалистические преобразования в Донецко – Криворожском бассейне / С. П. Кихтев. – К., 1969.
23. Короливский, С. Победа советской власти на Украине / С. Короливский, М. Рубач, Н. Супруненко. – М., 1967.
24. Наш Юг. – 1918. – 23 фев.
25. Октябрь в Екатеринославе: Сб. документов и материалов. – Д., 1957.
26. Ревегук, В. Я. Соціалістичне будівництво в Донецько-Криворізькій республіці / В. Я. Ревегук // Вісник Харк. ун-ту. Серія Історія. – 1974. – № 10. – Вип. 8. – С. 10–16.
- Надійшла до редколегії 27.11.08.*

УДК 94 (470) «1920/1939»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ОБРАЗ ДВОРЯНСЬКОЇ САДИБИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ
В МЕМУАРАХ РОСІЙСЬКИХ ЕМІГРАНТОК 1920-х – 1930-х рр.
(НА ПРИКЛАДІ СПОГАДІВ А. О. ШИРИНСЬКОЇ)**

Висвітлено проблему рефлексій щодо «малої батьківщини» через створення образу дворянської садиби Катеринослащини у мемуарах російських білоемігранток на прикладі спогадів А. О. Ширинської «Бизерта. Последняя стоянка».

Історії еміграції присвячений такий масив робіт, що власне з приводу історіографії цієї проблематики можна захищати дисертації. До розпаду Радянського Союзу паралельно існували два історіографічні потоки у вивченні цієї теми: радянський та власне емігрантський. З доробку нового періоду досліджень (після 1991 р.) варто відзначити роботи В. Д. Козлітіна [5], А. Н. Горяїнова [3], [4], О. Г. Гончаренка [2], В. І. Косика [6], а також колективні праці «Россия в изгнании: судьбы российских эмигрантов за рубежом» [9], «Российская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Центральной Европе» [8] та інші.

Але, незважаючи на таке плідне опрацювання проблеми еміграції, залишається чимало практично не висвітлених тем, велика кількість джерел, що недостатньо залучаються до досліджень. До таких джерел варто віднести і мемуари жінок, які виїхали в буремні роки

Громадянської війни за кордон. Ці мемуари містять як інформацію з приводу життя «у вигнанні», так і дані з приводу життя в Росії до «исхода». Особливий інтерес у рамках нашої розвідки становить бачення їх авторками історії своєї «малої батьківщини». Ми спробуємо дослідити цінність жіночих мемуарів російських емігранток 1920–1930-х р. для вивчення регіональної історії на прикладі спогадів Анастасії Олександрівни Ширинської «Бизерта. Последняя стоянка» [11]. Тому метою нашої розвідки є вивчення мемуарів А. О. Ширинської як джерела з історичного краєзнавства.

А. О. Ширинська народилася 23 серпня 1912 р. Її батько, Олександр Олександрович Майнштейн, був старшим лейтенантом Балтійського флоту, мати Зоя Миколаївна Дроніна-Майнштейн, за звичаями того часу займалася домашнім господарством, маючи гімназичну освіту. Сім'я часто переїжджала (з Кронштадту, де народилася Анастасія, до Ревеля на нове місце служби батька, щоліта – до Петрограда, до бабусі по батьковій лінії, до Севастополя перед евакуацією). Але своїм домом, своєю милою Росією, Анастасія вважала село Рубежное поблизу Лисичанська, в якому розташовувався родовий маєток Майнштейнів («Рубежное навсегда останется для меня Россией – той, которую я люблю») [11, с. 18]. У жовтні 1920 р. сім'я евакуювалася до міста Бізерта в Тунісі разом з російським флотом. Тут авторка мемуарів і прожила більшу частину свого життя за винятком двох років, які вона працювала в Німеччині гувернанткою.

Зупинимось на деяких особливостях жіночої мемуаристики, яка як самостійний об'єкт дослідження нещодавно потрапила до поля зору вчених. У цьому контексті варто відзначити статтю Н. Н. Борисенко «Два пола – два текста: гендерный поход к мемуаристике первой половины XX века» [1]. Серед інших дослідників мемуарних джерел необхідно згадати М. Н. Черноморського [10] та С. Макаруча [7].

Жінки, зазвичай, більш емоційні, ніж чоловіки, тому мова їхніх мемуарів насичена, яскрава, образна [1, с. 384]. Вони подають більше деталей описуваного явища чи події. Разом із тим, жінкам в їхніх мемуарах, що часто нагадують літературні твори та з легкістю сприймаються під час читання, властивий більший суб'єктивізм в оціночних судженнях в порівнянні з чоловічими спогадами. Довгий час жінки не брали участі в подіях державного масштабу, і тому їхні спогади замикалися рамками сім'ї та близьких людей. Взяті нами за об'єкт дослідження спогади належать до доби, коли розпочалась так звана фемінізація суспільства (варто згадати участь жінок у Першій світовій і Громадянській війні у якості сестер милосердя та вояків батальйонів смерті), але більшість жінок все ще залишались надзвичайно прив'язаними до вузького родин-

ного кола. До жінок цієї категорії, які не могли залишитись осторонь революційних подій і разом з тим існували у традиційній системі цінностей, належала і А. О. Ширинська. Чоловіки сприймають політичні події, осягаючи їх загальноісторичне значення, жінки ж сприймають їх, як правило, лише тією мірою, якою ці події стосуються їх та їхніх рідних. Тому жіночі мемуари стосуються більшою мірою не епохальних подій, а їх відбиття на регіональному рівні (на рівні місцевості, в якій проживає авторка мемуарів та рівні родинному). Чоловіки пишуть мемуари, ніби звертаючись до усього людства, метою написання чоловічих мемуарів в тій чи іншій мірі виступає бажання вписати себе в аннали історії. Жінки пишуть мемуари для своїх нащадків, тому і подають інформацію, як правило, про родину, свою рідну місцевість, деталі зі свого власного життя. До того ж жінки доволі значне місце у своїх спогадах відводять дитячим рокам та місцевості, в якій проходило їхнє дитинство. Чоловічі мемуари можна умовно назвати «моє бачення подій», а жіночі – «я в подієвій канві». Іншими словами, чоловічим мемуарам у більшій мірі властивий універсалізм, тому вони є більше придатними до вивчення подій загальноісторичного масштабу, а жіночі мемуари зосереджують увагу переважно на подіях регіонального масштабу, тому їх доцільніше використовувати в історичному краєзнавстві.

А. О. Ширинська емігрувала у віці восьми років, тобто в основу її спогадів про Росію лягли, в першу чергу, її дитячі враження. А особливістю дитячої свідомості є так званий регіональний патріотизм, тобто поняття Батьківщини для дитини не є глобальним, це поняття обмежується тією місцевістю, яку вона вважає своїм домом. До того ж, у середовищі російської еміграції спостерігався такий феномен: з одного боку, жителі як власне російських теренів, так і України і інших земель колишньої Російської імперії, включаючи калмиків, які відрізнялись своїми зовнішніми рисами, вважались за кордоном «руськими», з іншого боку, практично у всіх емігрантів загострилося почуття рідної домівки, а з ним і інтерес до історії, культури, побуту, звичаїв і особливостей свого краю. Це пояснюється тим, що живучи в іноземному середовищі, людина природно прагне до «своїх». «Свої» краще зрозуміють, допоможуть, підтримають. У «руських» за кордоном була спільна мова, спільне минуле, спільні проблеми, а останнє згуртовує якнайкраще. Але «свої» різнилися. І живучи у безпосередній близькості, жителі різних регіонів колишньої Російської імперії мали змогу наочно бачити свої особливості в рамках російського осередку [2].

З усього вищезазначеного можна зробити висновок про непересічний інтерес А. О. Ширинської до минулого села Рубежное, з яким вона асоціювала свою Батьківщину в цілому.

До створення мемуарів А. О. Ширинська залучила окрім своїх спогадів інші джерела, зокрема розповіді близьких та знайомих, твори з історії Півдня Російської імперії науково-популярного характеру, фотографії з позначеннями дат, які сім'я Майнштейнів вивезла за кордон, але втратила під час окупації Бізerti німцями архівні документи, які надсилались авторці мемуарів з Росії і стосувались історії її сім'ї та її рідного села [11, с. 27–45].

Історії Рубежного в тій чи іншій мірі стосуються такі глави спогадів Анастасії Олександрівни: «Уголок Украины Рубежное» (глава 3), «Семейная хроника» (глава 4), «Раннее детство» (глава 5), «Последний год в Рубежном» (глава 9). Твір нараховує в цілому 20 глав. Уже з простих математичних підрахунків видно, що краєзнавчої тематики стосується 1/5 мемуарів, що свідчить про репрезентативність цього джерела. Умовно інформацію краєзнавчого характеру в мемуарах можна розділити на особисті спогади авторки та відомості, які вона отримала з вищезазначених джерел. Особисті спогади А. О. Ширинської стосуються переважно революційних років у краї.

Авторка відзначає, що ХХ ст. в Рубежному почалося у 1917 р. І йдеться аж ніяк не про винятковість хронології в маєтку Майнштейнів. 1917 р. став доленосним для усієї Росії, що дозволило авторці мемуарів запропонувати своєрідну періодизацію історії села: до 1917 р. і після.

Авторка каже про те, що місцевість, в якій розташовувався родинний маєток, почала активно заселятись в другій половині ХVІІІ ст. Навколо Рубежного розташовувалися поселення з дивними, на перший погляд, назвами: Перша Рота, Друга Рота. Ці назви поселення отримали завдяки розквартируванню Бахмутського гусарського полку. У 1755 р. майор Рашкович заснував село Рубежное в розташуванні Третьої Роти. Пояснюється і походження нової назви села: від слова «рубєж», котрим була балка, яка розділяла селища козаків Боровське та Краснянка. Про заснування рідного села авторка розповідає в рамках історії колонізації Новоросії. Рашкович виявився людиною з підприємницькою жилкою і ініціював пошуки корисних копалин. У 1795 р. він був присутній на відкритті першої в Донбасі шахти, а згодом промислова розробка вугілля почалась і навколо Рубежного. Перші три покоління спадкували село по жіночій лінії. Авторка називає прізвища першого господаря дому, в якому вона провела дитинство – Богданович. Його могила знаходилася в парку вже в часи, коли А. О. Ширинська була дитиною. Відоме було авторці спогадів і ім'я архітектора будинку – Сергій Фадейович Адамович. За походженням він був поляком, проте після будівництва будинку залишився в Рубежному. Один з потомків С. Ф. Адамовича одружився з циганкою, яку за родинною легендою знайшли ще дити-

ною в степу біля померлої матері. До речі, авторка приводить не одну таку легенду. Наявність таких сюжетів є винятковою рисою жіночих мемуарів, адже, жінки є більш сентиментальними, ніж чоловіки (нехай мене пробачать войовничі феміністки), і в цьому випадку сентиментальність на руку історичу, оскільки такого роду інформація є надзвичайно цінною для краєзнавця [11, с. 14–18].

Розповідається також, що в роки правління Олександра III до Рубежного були проведені залізниця, електрика, телефон. Чималий внесок у розбудову села зробив прадід авторки мемуарів Олександр Насветевич. На його честь було названо залізничну станцію поблизу села. Ця людина користувалась певним впливом при дворі, адже він був учителем государя з фехтування. Він використовував свої зв'язки на благо рідного краю. Будівництво залізниці наприкінці XIX ст. було дійсно епохальною подією для регіону. Цікаво, як відреагував батько А. О. Ширинської на будівництво залізниці. У віці десяти років він планував зробити свій локомотив. Що стосується телефона, то до нього не могла довго звикнути служниця Шура. Коли вона проходила повз кімнату, де був розташований телефон, їй чулись дивні голоси і вона втікала з будинку щодуху. Як бачимо, мемуари подають і доволі оригінальну інформацію з приводу реакції жителів краю на поступ прогресу [11, с. 11–46].

Відомості про село подаються в контексті тих процесів, що відбувалися на Півдні Росії. Очевидно, що джерелом знань авторки про ці процеси слугували роботи фахівців, проте цікаво те, що жінка, яка виросла у Тунісі, колонізованому французами, в італійському кварталі та в середовищі, для якого Росія так і залишилась єдиною і неподільною, а історія Батьківщини подавалась в загальноімперському плані, так добре знала історію України.

Більш інформативними, некомпільованими є спогади про Рубежное в 1915–1919 рр. Власників маєтку від смерті після Жовтневого перевороту врятувало те, що на момент приходу більшовиків у будинку залишалися лише жінки. Курйозним є той випадок, що у конфіскованому маєтку сім'я прожила ще рік. Маєток оспорювали Рада робітників та Рада селян. Коли якийсь з органів радянської влади намагався вигнати з маєтку його мешканців, Манштейни телефонували в інший орган, приїжджали повноважні представники, розпочиналась демагогія, а поміщики залишалися у своєму будинку до наступного візиту, а згодом історія повторювалась.

Батько організував у маєтку миловарний завод. Це дозволило сім'ї протриматись певний час. Слід зазначити, що наявність трудових навичок стала батькові в пригоді вже в еміграції. Цей факт розвіює міф ра-

дянської влади про поміщиків як експлуататорів-кровопивць. Значною була допомога сім'ї з боку селян. Яскраво відображає ставлення селян до нової, «народної» влади фраза старшини, який в маєток привіз сіно, знаючи, що не отримає за нього плату «лучше вам отдать, чем эти свиньи все отберут».

Інтерес викликає історія, що сталася під час одного з обшуків «контреволюційних елементів». Шукачі знайшли фото генерала Насветівча в орденах – ознаку злочину. Але старшина селян підтвердив, що це колишній господар, який вже давно помер. Наступною знахідкою було фото Олександра III, але більшовики вилаялись і заявили: «Опять этот дед». Таким був рівень освіченості майбутніх керівників.

Вражаючо жорстокою була розправа більшовиків над священником Рубежного. Під час обшуку в нього знайшли «Протоколи сіонських мудреців», не вдаючись у зміст книги, його звинуватили в антисемітизмі і перед тим як розстріляти, таскали з виколотими очима по селу.

А. О. Ширинська пише про те, що з приходом більшовиків життя в маєтку вмирало, але маєток назавжди залишиться жити в її спогадах та на старих фотографіях. Тому з від'їздом сім'ї з Рубежного вона ставить крапку в його історії, навіть не намагаючись дізнатись, що очікувало на її «малу Батьківщину» за радянських часів [11, с. 82–89].

Таким чином, є перспективним залучення до краєзнавчих досліджень мемуарів жінок, які виїхали за кордон після 1917 р., зокрема їхніх згадок про свій «родной уголок России», що ми і спробували продемонструвати на прикладі спогадів А. О. Ширинської. Зазначене джерело містило інформацію, що стосується двох блоків питань: історія рідного краю до революції та революційних подій і Громадянської війни на регіональному рівні. Перший блок питань був висвітлений на основі вивчення авторкою низки джерел, зокрема спогадів своєї бабусі та прабабусі, своїх батьків, фотокарток та архівних матеріалів. Другий блок питань висвітлений на основі власних вражень авторки, і є, по суті, її власною візією епохальних перетворень. Саме ця візія являє собою унікальні свідчення, відрізняється високим ступенем автентичності і становить інтерес для подальшого дослідження та залучення до джерельної бази робіт краєзнавчого характеру.

Бібліографічні посилання

1. *Борисенко, Н. Н.* Два пола – два текста: гендерный подход к мемуаристике первой половины XIX века / Н. Н. Борисенко // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 2. – Д., 2001.

2. Гончаренко, О. Г. Белоэмигранты между звездой и свастикой (судьбы белогвардейцев) / О. Г. Гончаренко. – М., 2005.
3. Горяинов, А. Н. Русская эмигрантская школа в Болгарии (1920-е годы) / А. Н. Горяинов // Педагогика. – 1995. – № 1.
4. Горяинов, А. Н. Культурно-просветительские организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-х годов XX века) / А. Н. Горяинов // Славяноведение. – 1994. – № 1.
5. Козлитин, В. Д. Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов, словенцев / В. Д. Козлитин // Славяноведение. – 1992. – № 4.
6. Косик, В. И. Русская Югославия: фрагменты истории (1919–1944) / В. И. Косик // Славяноведение. – 1992. – № 4.
7. Макаручук, С. Писемні джерела з історії України / С. Макаручук. – Л., 1999.
8. Российская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Центральной Европе / под ред. Пивоварова. – М., 1994.
9. Россия в изгнании: судьбы российских эмигрантов за рубежом. – М., 1999.
10. Черноморский, М. Н. Мемуары как исторический источник / М. Н. Черноморский. – М., 1959.
11. Ширинская, А. А. Бизерта. Последняя стоянка / А. А. Ширинская. – М., 1999.

Надійшла до редколегії 25.10.08.

УДК 94 (477) «1941–1945»

В. В. Ленська

Криворізький технічний університет

ОСВІТА НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В ДОБУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано стан і розвиток шкільництва у центральному промисловому регіоні України – Дніпропетровщині – в добу Великої Вітчизняної війни.

У роки Другої світової війни школа стала осередком ідеологічного протистояння воюючих сторін. Первинна соціалізація особистості відбувалася під впливом різних ідеологій одночасно: комуністичної, фашистської, націоналістичної.

На регіональному рівні ця проблема системно не досліджувалася. Окремі приклади і фрагментарні розвідки з історії шкільництва в контексті інших тем війни лише окреслюють проблему і створюють відчуття незавершеності [10–14; 28].

Автор ставить собі за мету на підставі різноманітних джерел проаналізувати стан і розвиток шкільної справи в центральному промисловому регіоні України – Дніпропетровщині – за часів Великої Вітчизняної війни.

Дніпропетровщина посідала чільне місце у завойовницьких планах фашистської Німеччини. Окупантів цікавив не тільки економічний, але й людський потенціал. У новій державі за планами керівництва «третього рейху» автохтонному населенню відводилася роль не господарів рідної землі, а підсобного людського матеріалу, спроможного збільшити міць і багатство німецької нації.

У досягненні злочинних стратегічних цілей німецьке командування важливу роль відводило освіті. «Шкільна політика вирішує найважливішу задачу в кожній країні, – вважав гауляйтер Вільгельм Кубе. – Шкільне управління для нас, німців, річ сама собою зрозуміла. Державний муж Адольф Гітлер бачить в управлінні народом найбільш важливу задачу. І воно починається в школі. До цього ми й звернемося» [20, с. 81].

У вересні 1941 р. усі чиновники німецької окупаційної влади отримали директивний документ «Основні вказівки про поведінку з українським населенням», в якому наголошувалося: «Вживання усної та письмової української мови не треба обмежувати... Нічого не слід чинити проти найнижчого шкільництва» [15, с. 550]. Маються на увазі чотирикласні, так звані «народні школи». А далі «міри будуть прийняті згідно з розвитком ситуації» [16, с. 354].

Втілюючи в життя педагогічну доктрину фюрера, окупаційна влада відкрила початкові школи. У Дніпропетровську почали працювати 12 шкіл, куди прийшли вчитися півтори тисячі дітей, хоча до війни тут працювали 97 шкіл різних ступенів і навчалося 63467 учнів [17, с. 79]. При відборі педагогічних кадрів перевага надавалася особам, відомим своїми антирадянськими поглядами. У місцевих газетах запровадили рубрику «Сторінка для школяра», яку використовували замість знищених радянських підручників.

Уся робота шкіл в окупованих районах спрямовувалася на придушення будь-якої дитячої ініціативи, усунення учнів від суспільного життя. «Ніяких дитячих зборів і організацій. У класі – тільки черговий. Ніяких старост. Газет не потрібно. В класі повинен бути портрет фюрера і один-два плакати», – записано в інструкції для директорів шкіл [22].

Самодіяльні дитячі організації, які існували за радянської влади, категорично заборонялися. Дітей страчували за те, що таємно носили піонерський галстук, за зберігання тексту урочистої обіцянки юного піонера тощо.

Але ні витончені методи фашистського виховання, ні насильство не могли придушити в українських дітей почуття національної гідності. Вони чинили посильний опір ворогу. На стінах фашистських шкіл з'являлися написи: «Геть німців!», «Хай живе радянська школа!». Учні свідомо порушували дисципліну, зривали навчальний процес, стріляли з рогаток у портрет Гітлера, писали на ньому лайливі слова [24].

У жовтні 1942 р. рейхскомісар України Кох видав наказ про закриття шкіл, в яких навчалася молодь старше 15 років і відправку її на примусову роботу до Німеччини.

«Гвоздями к сердцу прибили «OST» –

Номер на шею – нет больше имени,

«OST» написали – белым по синему...» [1, с. 145]

Ю. М. Тихомиров з м. Дніпропетровська згадує: «В кінці 1942 р., ледь мені виповнилося 16 років, з поліції прийшла повістка: зібрати речі і їхати до Німеччини, інакше родичів візьмуть в заручники». Така ж доля спіткала В. М. Полторанова з Дніпропетровська, І. П. Рубана з Кривого Рогу і багатьох інших. Тільки з Юр'євського району Дніпропетровської області всі учні колишніх 8–10 класів були вивезені до Німеччини [14, с. 598]

Уже після війни став відомим меморандум Розенберга: «Група армій «Центр» має намір захопити 40–50 тисяч підлітків у віці від 10 до 14 років... і направити їх до Рейху... Ця міра спрямована не тільки на попередження прямого поповнення чисельності армій противника, але й на скорочення його біологічного потенціалу» [1, с. 46–47, 56, 83].

Відтак, відпала необхідність робити вигляд «цивілізованої» окупації, і почався неприхований процес руйнування матеріальної бази шкіл, який став складовою загальної нацистської політики тотального руйнування і пограбунку. Школи були перетворені в казарми, стайні, гестапо, гуртожитки тощо. На дверях повісили таблички: «Реквізовано для німецької армії. Вхід заборонений. За порушення – розстріл!»

Часто-густо школи ставали братською могилою для радянських громадян. На подвір'ї середньої школи № 9 м. Дніпропетровська, наприклад, проводилися розстріли і поховання мирних жителів. На підставі даних, зібраних міською Надзвичайною комісією по розслідуванню злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками, тут розстріляно 500 осіб [11, с. 295].

Руйнування матеріальної бази загальноосвітньої школи набуло масового характеру, про що свідчать такі дані: по Дніпропетровській області було знищено 1390 шкіл з 1660, що існували до війни. У грошовому еквіваленті матеріальні витрати становили 125 млн крб. [10, с. 209]; Нікопольському міськвкно нанесено збитків на суму 668 500 крб. [2].

У Дніпропетровську було знищено 159 080 парт, 10 941 класних дошок [3]. У Новомосковському районі з 48 шкіл лишилося лише три, а в Юр'євському районі збереглася одна парта [4].

Переможний наступ Червоної Армії поклав край безчинствам. Почалося відновлення загальноосвітньої школи, план якого був накреслений в постанові ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів». Розбудова шкільної мережі розглядалася керівними органами республіки як одне з найважливіших політичних завдань. На VI сесії Верховної Ради УРСР питання про відбудову матеріальної бази народної освіти було одним з головних. З державного бюджету 1944 р. на ці цілі виділяється 580 400 тис. крб. [19].

Важливе значення мав також патріотичних рух громадськості за відбудову шкіл методом «народної будови». Мобілізуюча роль тут належала активам Рад депутатів трудящих: квартальним, домовим, вуличним комітетам, радам дружин фронтовиків тощо. Так, голова вуличного комітету вулиці Глинка в Кривому Розі Г. К. Самойлова організувала домогосподарок на ремонт школи № 25, де кожна з них відробила по 30 годин [27].

Комсомольці заводу ім Г. І. Петровського у Дніпропетровську в позаурочний час відбудували підшефну школу і виготовили 200 парт [18]. Робітники Кіровського і Ленінського рудоуправлінь м. Кривого Рогу повністю відновили і обладнали будинки двох шкіл [25], трудовий колектив рудника «Інгулець» прийняв рішення всебічно укріпляти матеріальну базу підшефної школи та зобов'язав голову рудкому забезпечити контроль за роботою школи [5].

Патріотичний рух різних верств населення Дніпропетровщини матеріалізувався в конкретні справи і сприяв відбудові загальноосвітньої школи в області в досить короткий термін, про що свідчить табл. 1 [26].

Таблиця 1

**Темпи росту мережі шкіл і кількості у них учнів
у Дніпропетровській області**

Дата	Кількість шкіл	Кількість учнів
Листопад 1943	367	52400
Грудень 1943	793	115987
Січень 1944	999	134641
Квітень 1944	1368	185162
Липень 1944	1371	190301
Вересень 1944	1467	267046
Вересень 1945	1541	272558

Але заради правди треба сказати, що господарські керівники на місцях часто-густо використовували шкільні будинки не за призначенням. Через це школи вимушені були працювати не тільки у дві, а й у три, а подекуди навіть у чотири зміни або в пристосованих приміщеннях [6].

Після постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про порядок повернення шкільних будинків, що використовуються не за призначенням» у березні 1944 р. ситуація потроху почала змінюватися на краще.

Боротьба місцевих органів влади за відновлення шкільної мережі супроводжувалася реалізацією широкої програми відновлення й зміцнення її навчально-методичної бази. У цьому процесі перетиналися дві складові – інтернаціональна допомога тилкових республік Радянського Союзу і діаспори далекого зарубіжжя та використання місцевої ініціативи, можливостей шефських організацій, відновлення роботи власної мережі підприємств, що виготовляли шкільне обладнання й канцелярські товари. Завдяки цьому відбулися позитивні зрушення, що підтверджує наступний приклад. У 1944/1945 н. р. забезпеченість школярів області підручниками складала лише 50%, у наступному – вже 60%, а по деяких дисциплінах навіть усі 100% [7].

Окупаційна політика знищення радянської інтелігенції призвела до величезного дефіциту педагогічних кадрів, зниженню їхнього професійного рівня, про що свідчать дані табл. 2 [23].

Таблиця 2

Кількісний і якісний склад учителів Дніпропетровської області

Освіта	Кількість учителів
Всього вчителів	6966
З вищою освітою	1394
Незакінченою вищою освітою	523
Середньою, в т.ч. педагогічною освітою	4466
Незакінченою середньою освітою	583

Ліквідації гострого дефіциту педагогічних кадрів сприяли реєвакуація вчителів, демобілізація з лав радянської армії колишніх студентів і педагогів, а головне – відновлення роботи педагогічних навчальних закладів усіх рівнів, курсів перепідготовки та підвищення кваліфікації наявних педагогічних працівників. У Дніпропетровську щорічно проводилися багатоденні семінари вчителів хімії в обладнаних кабінетах і лабораторіях хіміко-технологічного інституту, а вчителів фізики – у фізичних лабораторіях університету із залученням висококваліфікованих фахівців [8].

Відновлені школи знову ставали осередками пропаганди комуністичної ідеології та її впливу не тільки на учнів, але й на їхню родину. Найбільше педагоги використовували величезний виховний потенціал гуманітарних дисциплін. Так, на уроках з літератури вчителі давали школярам теми творів, які були співзвучні сучасності. Серед них: «Любов до Батьківщини і ненависть до ворогів у творі М. В. Гоголя «Тарас Бульба»», «Тарас Григорович Шевченко – співець дружби українського і російського народу» та їм подібні.

Великий виховний ефект мала підготовка до 130-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Були проведені тематичні виставки, шевченківські вікторини, вечори старшокласників з інсценізаціями творів поета. Прапраонука Т. Г. Шевченка учениця 22 Дніпропетровської середньої школи Тетяна Красицька привезла на республіканську конференцію по фольклору два великих збірника приказок та прислів'їв про Велику Вітчизняну війну і збірник народних пісень. Центральний будинок народної творчості відзначив її працю грошовою премією, а Наркомат освіти заохотив стипендією [21].

Як відгукувалося слово, що несли вчителі, в душах дітей, бачимо зі шкільного твору Люди Лебедевої. «Майбутнє світле і прекрасне, – написала вона. – Працювати в ім'я цього майбутнього, в ім'я щастя народу, в ім'я процвітання любимі Батьківщини – ось моя заповітна мрія. Ми любимо свою країну. Ми зробимо її найзаможнішою, квітучою, наймогутнішою в усьому світі» [9].

Таким чином, плани нацистської Німеччини в галузі освіти на окупованих українських землях як складові широкомасштабної акції завоювання та уярмлювання української нації потерпіли нищівний крах, а радянська влада вдруге почала утверджуватися на звільненій території.

Бібліографічні посилання

1. Андріянов, В. И. Архипелаг «ОСТ»: Судьба рабов «Третьего рейха» в их свидетельствах, письмах и документах / В. И. Андріянов. – М., 2005.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 4073, оп. 2, спр. 3, арк. 131. – Далі: ДАДО.
3. ДАДО. – Ф. 22, оп. 2, спр. 59, арк. 9, спр. 106, арк. 49.
4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 355, арк. 24; ф. 22, оп. 2, спр. 20, арк. 7.
5. ДАДО. – Ф. 39, оп. 1, спр. 33, арк. 10.
6. ДАДО. – Ф. 18, оп. 3, спр. 98, арк. 36; ф. 19, оп. 4, спр. 355, арк. 32; ф. 19, оп. 5, спр. 109, арк. 31; ф. 439, оп. 3, спр. 1, арк. 1,5; ф. 3101, оп. 1, спр. 23, арк. 13.
7. ДАДО. – Ф. 436, оп. 2, спр. 16, арк. 6.
8. ДАДО. – Ф. 439, оп. 2, спр. 16, арк. 68.

9. ДАДО. – Ф. 439, оп. 2, спр. 16, арк. 61.
10. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и материалов. – Д., 1962.
11. Днепропетровску 200 лет. 1776–1976: Сб. док. и материалов. – К., 1976.
12. Дніпропетровськ: віхи історії / А. Г. Болебрух, І. Ф. Ковальова, І. С. Сто-роженко та ін. – Д., 2001.
13. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
14. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.
15. *Косик, В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Додатки. Документи / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993.
16. *Косик, В.* Німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна (1941–1944) / В. Косик // Візвільний шлях. – Лондон. – 1994. – Кн. 3.
17. Культурне будівництво Української РСР. Статист. довідник. – К., 1940. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 7, оп. 3, спр. 11, арк. 148. Далі: ЦДАГО України.
18. Молодь України. – 1944. – 3 жовт.
19. Радянська Україна. – 1944. – 11 берез.
20. *Умрейко, С. А.* Патриотизм учителей и школьников Белоруссии в борьбе против немецко-фашистских оккупантов / С. А. Умрейко, А. И. Залесский, П. Н. Кобринец. – Минск, 1980.
21. Учительская газета. – 1945. – 7 февр.
22. ЦДАГО України. – Ф. 7, оп. 3, спр. 1188, арк. 8, 184.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 76, арк. 1; ф. 166, оп. 15, спр. 110, арк. 15.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1, спр. 1189, арк. 187.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 278, арк. 2.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1, спр. 76, арк. 2, 9; оп. 16, спр. 166, арк. 24; ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 90, арк. 6; спр. 128, арк. 6; ф. 22, оп. 2, спр. 53, арк. 77; спр. 59, арк. 38.
27. Червоний гірник. – 1945. – 23 лип.
28. *Шайкан, В.* Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння (За матеріалами вітчизняних архівосховищ) / В. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 211–217.

Надійшла до редколегії 30.10.08.

Л. В. Дояр

Криворізький технічний університет

КУЛЬТУРНІ ЗАКЛАДИ КРИВОГО РОГУ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Розглянуто малодосліджену проблему становлення культурної інфраструктури міста Кривий Ріг на новій історіографічній та першоджерельній базі.

Кривий Ріг по праву називають столицею вітчизняного гірництва і металургії. Потужний промисловий гігант за своєю соціально-економічною та суспільно-політичною вагою в державі цілком відповідає сучасним параметрам мегаполіса. Незважаючи на демографічні втрати (впродовж останніх 15-ти років кількість мешканців скоротилась на 115 тис. осіб [3, с. 45]), місто залишається одним із найбільших в Україні, а відтак, потребує відповідної культурної інфраструктури. У зазначеному контексті розвідки з культурного розвитку Кривого Рогу є суспільно значущими і науково затребуваними. Між тим, піднята проблема на сьогоднішній день відноситься до малодосліджених.

Слід зазначити, що останнім часом вийшло кілька ґрунтовних праць з історії Криворіжжя [7–9]. Особливо плідно на ниві краєзнавства працюють дослідники Олександр Мельник [8; 10] і Володимир Бухтіяров [7]. Підготовлені ними енциклопедичні видання є унікальними, бо не мають аналогів у сучасній Україні. Значний внесок у вивчення проблеми здійснив відомий криворізький письменник, лауреат Шевченківської премії Григорій Гусейнов [2].

У цілому, література з історії Кривого Рогу містить різноманітну інформацію стосовно міських закладів культури. Однак, вона розпорошена, нерідко суперечлива і потребує критичного аналізу. Узагальнюючої ж праці з історії культурних закладів Кривого Рогу, на жаль, не існує. Наша стаття – спроба ліквідувати цю прогалину.

Дослідницькими завданнями автора стали: складання періодизації культурного розвитку Кривого Рогу, визначення пріоритетних культурних закладів на різних етапах історії міста, аналіз діяльності найбільш значних із них.

У вирішенні поставлених завдань довелося враховувати таку характерну особливість Криворізького регіону, як відсутність закладів, що презентують класичні види мистецтва: величезне, найдовше у Європі, місто ніколи не мало й дотепер не має власної філармонії,

театру опери і балету, великого концертного залу тощо. Функції культурних закладів Кривого Рогу впродовж століть виконували культові і освітянські установи, зали та сцени аматорського мистецтва, базарні площі і, навіть, шинки. За таких умов мистецька інтелігенція являла собою вузький суспільний прошарок, що вкрай негативно позначалося на загальному рівні культури криворіжців.

У дослідженні проблеми культурного генезису Кривого Рогу автор спирається на власноруч складену періодизацію, а саме: 1) кінець XVIII ст. – 30-ті рр. XIX ст. – етап стихійного культурного розвитку, характерною ознакою якого стало поширення непрофесійного народного мистецтва; 2) 1830-ті рр. – початок XX ст. – зародження стаціонарних закладів культури; 3) 1920-ті – кінець 1930-х рр. – комуністична культурна революція; 4) 1941 р. – початок 1944 р. – культурне життя міста в добу фашистської окупації; 5) лютий 1944 р. – серпень 1991 р. – етап сталого культурного розвитку Кривого Рогу, кількісне і якісне зростання міських закладів культури; 6) кінець 1991 р. – дотепер – культурний розвиток в умовах державної незалежності України.

Культурне життя Криворізького краю з моменту заснування поштової станції у гирлі Сушкової балки (на цьому місці зараз розташований центральний телеграф і найстаріше відділення зв'язку міста – Л. Д.) визначалось розвитком ярмаркових розваг для тогочасних мешканців. Як писав професор П. Л. Варгатюк, у Кривому Розі щороку відбувалось чотири великих ярмарки, на яких влаштовували свої вистави «бродячі артисти» [1, с. 8]. Культурним вихованням населення у цей час, вочевидь, займались і релігійні установи. За твердженнями місцевих істориків і краєзнавців, в Кривому Розі, ще до заснування однойменної поштової станції, діяла церква св. Миколая [6, с. 28; 8, с. 362].

Починаючи з другої третини XIX ст. у Кривому Розі виникають стаціонарні осередки культури. У 30-х рр. XIX ст. на розі Поштової (сучасна назва – вул. К. Маркса – Л. Д.) і Базарної (сучасна назва – вул. Жовтнева – Л. Д.) вулиць була збудована школа для дітей військових поселенців, що стала першою на Криворіжжі початковою школою [1, с. 8]. На початку XX ст. у Кривому Розі функціонувало 26 початкових шкіл, 2 єврейські школи, приватні гімназія і прогімназія, сільськогосподарське і комерційне училища [1, с. 12]. Що ж стосується безпосередньо закладів культури, то їх, на думку П. Л. Варгатюка, було усього чотири: приватна міська бібліотека і три приватних кіно-театри («Колізей», «Чари» і «Новий») [1, с. 12]. Кривий Ріг на той час був непорядкованим, занедбаним та потерпав через відсутність водогону, каналізації, електроосвітлення й мощених доріг – в негоду на вул. Поштовій у багнюці тонули і вози, і коні!

Сучасна статистика криворізьких культурних закладів дореволюційного періоду дещо відрізняється від наведеної вище. Так, О. О. Мельник стверджує, що у 1913 р. у Кривому Розі діяло 3 бібліотеки, 4 кінотеатри і 4 театри [8, с. 363]. Створенням безкоштовних народних бібліотек опікувались земства. На Криворіжжі цей процес розпочався у 1896 р. За даними О. О. Мельника, напередодні Першої світової війни в Кривому Розі діяли «приватна бібліотека Р. Жигаліної (вул. Німецька, нині К. Лібкнехта), бібліотека при громадських зборах у будинку Нагнойного (вул. Вокзальна, нині Леніна, 63), громадська бібліотека в будинку доктора Кана (нині вул. Глінки)» [8, с. 156]. Перша кіноустановка в Кривому Розі з'явилася стараннями місцевого кредитного товариства, яке у травні 1914 р. взяло цільову позичку у розмірі 1 тис. крб. [8, с. 333].

Особливу роль у житті дореволюційного Кривого Рогу відіграв театр «Колізей», у якому одночасно працював і перший кінозал. Названий театр став своєрідним символом культурного піднесення містечка: це була «перша капітальна будівля театру в Кривому Розі, що вміщувала близько 600 осіб, водночас, це була й перша триповерхова громадська будівля, одна з кращих архітектурних споруд міста, виконана у стилі модерн» [8, с. 343].

У 1912 р. в органах місцевого самоврядування обговорювалось питання про відкриття музею, однак ідея реалізована не була [8, с. 441].

Музичне мистецтво в дореволюційному Криворіжжі не мало відповідних культурних закладів і розвивалось як салонно-аматорське. Інтелігенція слухала фортепіанну музику під час приватних вечірок. Спираючись на підрахунки краєзнавця І. Р. Кривошлика, О. О. Мельник зазначає, що «90% дружин місцевої еліти грали на фортепіано і співали, а також навчали цьому своїх дітей» [8, с. 442].

Народна музика цього періоду представлена діяльністю кобзаря Келеберди, сліпих музик – гармоністів Курченка, Марка Тітова, Якова Фурси. Музичний фах відомої криворізької сім'ї Назаренків в краєзнавчій літературі визначають по-різному: дослідник О. О. Мельник називає Назаренків спадковими кобзарями [8, с. 442], а Г. Д. Гусейнов – бандуристами [2, кн. 2, с. 42–43]. Ця фактологічна суперечка, на наш погляд, пояснюється банальною журналістською помилкою в місцевій українській газеті «Дзвін», що виходила в добу фашистської окупації, де розповідалось, що 10 березня 1942 р. у Кривому Розі відбулося Шевченківське свято за участю «улюбленого кобзаря Криворіжжя пана Назаренка». Насправді ж Назаренки були відомими бандуристами, до яких перед війною приїздили навчатися столичні музиканти. Як пише Г. Д. Гусейнов, бандура – «славний інструмент, що мав багато прихильників в Кривому Розі», а родина бандуристів Назаренків у

перші місяці фашистської окупації стала «прапором місцевих українців» [2, кн. 2, с. 42–43].

Про зростання культурних потреб дореволюційного криворізького населення свідчить той факт, що у 1898 р. у містечку функціонували фотографічний салон, друкарня, аптека, 15 галантерейних, 3 взуттєвих та 2 меблевих магазини, шпалерна, шкіряна і корсетна майстерні [8, с. 363].

Значними змінами в культурному розвитку Кривого Рогу позначився міжвоєнний період. У цей час у місті були створені радіостанція, розгалужена система кінофікації, музеї, театри, швидкого розвитку набуло монументальне мистецтво.

За свідченням О. О. Мельника, перша криворізька радіостанція була побудована на руднику імені К. Лібкнехта у 1921 р. [10, с. 307]. Згодом у місті була створена трансляційна мережа, яка навесні 1939 р. успішно провела радіофестиваль художньої самодіяльності Криворіжжя [10, с. 309]. Окрім радіо, популярністю користувалося й кіно. З огляду на його ефективність у справі комуністичного виховання, культурні заклади, пов'язані з кіномистецтвом, розвивалися особливо активно: якщо у вересні 1925 р. діяло 2 «кінокущі» з 6-ома кіномеханіками, то на початку 1939 р. в Кривбасі працювало 20 клубних кіноустановок, стаціонарний кінотеатр ім В. Леніна, 7 літніх кінотеатрів та 5 «кінокущів» для селян Криворіжжя [10, с. 311–312]. Крім того, в Кривому Розі працювали зали науково-технічного кіно та «комсомольського кінотеатру».

За даними П. Л. Варгатюка, перший криворізький кінотеатр був побудований у 1930 р. «на честь 13-ої річниці Великого Жовтня» [1, с. 134]. Він мав один зал, балкон та вміщував 720 глядачів. 24 травня 1936 р. відбулося урочисте відкриття нового фойє кінотеатру: до послуг глядачів були створені буфет, ресторан, танцювальний та волейбольний майданчики, фонтан, на постійній основі працював оркестр — як пише О. О. Мельник, криворізький кінотеатр ім В. Леніна був одним «з кращих кінотеатрів Дніпропетровської області» [10, с. 312].

Характерною особливістю міських кінозакладів міжвоєнного періоду була їх «виробнича прописка». Фактично на кожному криворізькому руднику працювала своя кіноустановка, кіноапарати діяли в робітничих клубах. Так, 6 березня 1941 р. у клубі Коксохімічного заводу було встановлено останній звуковий кіноапарат передвоєнної доби [10, с. 312].

Взагалі, у названий період роль міських культурних закладів успішно виконували робітничі клуби та червоні кутки, про що автор вже писав у своїх попередніх публікаціях [5, с. 37–38; 9, с. 118–120].

Надзвичайно плідним і різноманітним у цей період було театральне життя Кривого Рогу. У місто на гастролі приїздили відомі майстри (спі-

вачки Ельвіра Рафальська та Ольга Благовидова, піаністи Еміль та Еліза Гілельс, скрипалі Михайло Ерденко, Отто Шедлер, Давид Ойстрах) і колективи (капела «Думка», трупи Московської камерної опери та Державного цирку під керівництвом Р. Дурової, оркестр Московської державної філармонії, Донський козацький хор). Криворіжці аплодували й іноземним митцям, зокрема, голландському джаз-оркестру під керівництвом Фабіана, Театру китайської народної творчості під керівництвом Ван Ю Гі [10, с. 345–348]. У місті діяли театр робітничої молоді «Комсомольський перфоратор», Театр юного глядача, в якому грав майбутній український письменник Олекса Гуреїв [7, т. 2, с. 569].

У краєзнавчій літературі немає однастайності щодо дати заснування Криворізького драматичного театру: П. Л. Варгатюк говорить про 1931 р. [1, с. 132], Л. І. Новик і Д. Й. Кан – про 1934 р. [11, с. 139]. Різні версії щодо початку біографії Криворізького театру драми та музичної комедії ім Т. Г. Шевченка наводять й сучасні дослідники: В. Бухтіяров зазначає, що театр бере свій початок від театру «Кривбас», який утворений у грудні 1931 р. [7, т. 2, с. 568], а О. Мельник пов'язує його з діяльністю дореволюційного театру «Колізей», на базі якого у березні 1919 р. був утворений Перший радянський театр [10, с. 344]. Цікаво, що суперечливими є не тільки думки щодо дати заснування, але й щодо витоків театру. О. Мельник підтримує П. Варгатюка, називаючи «Колізей» початком драмтеатру. В. Бухтіяров озвучує позицію Л. Новик і Д. Кана, говорячи про театр «Кривбас» як початок Криворізького драмтеатру. Однак обидва дослідницькі тандеми мають внутрішні суперечності щодо хронології подій. На наш погляд, таку розбіжність думок можна подолати, якщо згадати, що, по-перше, криворізький драмтеатр у міжвоєнний період розташовувався у «Палаці Праці» – приміщенні дореволюційного театру «Колізей», по-друге, статус театру соціалістичного сектора театр отримав у 1931 р., коли був організований Український державний драматичний театр «Кривбас», а, по-третє, після репресії та ув'язнення у 1934 р. керівника «Кривбасу» Г. Лаврика Криворізький драмтеатр діяв за нових умов: не маючи власної трупи, він приймав гастрольні колективи.

Окрім драматичного театру в 30-х рр. XX ст. у Кривому Розі діяли ляльковий театр під керівництвом Волгіної, Криворізький балетний ансамбль під художнім керівництвом Дальгейма [10, с. 346]. Ці театри не мали власних приміщень і виступали у більш-менш пристосованих. Так артисти балету давали спектаклі на сцені літнього театру.

Наприкінці 1926 р. у Кривому Розі був відкритий перший музей. Він мав геолого-археологічне спрямування і розташовувався в приміщенні окружної партшколи на Гданцівці [10, с. 339]. У кінці 1929 р. в одному з будинків рудоуправління ім Дзержинського відкрився

«Антирелігійний музей» [10, с. 339]. Однак, ні красзнавчий музей, ні картинна галерея, утворення яких неодноразово обговорювалось впродовж 1920–1930-х рр., так і не були засновані.

У міжвоєнний період плідно працювали майстри монументально-го мистецтва. У Кривому Розі було встановлено кілька пам'ятників Леніну, чотириметровий обеліск на могилі розстріляних у 1919 р. місцевих більшовиків, шестигранну гранітну колону на честь 6-х гірничих інженерів, що загинули 1 травня 1934 р. під час проведення виробничого експерименту. У 1939 р. перед фасадом Криворізького гірничорудного інституту був споруджений бюст Сталіна, перед педінститутом – Леніна і Сталіна [10, с. 342]. Однак, власної художньої майстерні Кривий Ріг у цей час ще не мав.

У добу фашистської окупації культурним життям міста опікувались представники української інтелігенції, що знайшли порозуміння з окупаційною владою і користувалися її підтримкою. Так, місцевий журналіст і поет Михайло Пронченко деякий час видавав україномовну газету «Дзвін». У місті діяв театр імені І. Котляревського, який ставив українські п'єси, зокрема, трагедію Спиридона Черкасенка «Про що тирса шелестіла...», драму «Степовий гість» Бориса Грінченка, безсмертні п'єси «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» [2, кн. 2, с. 38, 42]. Провідною акторкою трупи була Анна Стен, її чоловік згуртовував митців-аматорів, а директором театру став колишній учитель восьмої школи, згодом священик Симон Шумаков [2, с. 41].

10 березня 1942 р. у Кривому Розі відбулось Шевченківське свято, у якому брали участь капела бандуристів під керівництвом Назаренка, ансамбль пісні і танцю під керівництвом Венедіктова, капела співаків під керівництвом Пташинського, колектив співаків – студентів педінституту під керівництвом Вдовиченка, духовий оркестр гданцівської «Просвіти» під керівництвом Березенського, артисти театру ім І. Котляревського Ф. Співак та Л. Драган [2, кн. 2, с. 42].

Післявоєнна доба криворізької історії стала періодом постійного зростання культурних закладів міста. Це стосувалося не тільки кількісних, але і якісних показників. Саме у цей час утворюється більшість культурних установ сучасного Кривого Рогу, про що автор вже зазначав [4, с. 133–137].

За даними Л. Новик і Д. Кана, у 1944 р. був заснований Криворізький філіал Дніпропетровської обласної філармонії [11, с. 142]. Осередком професійної музики у місті стало Криворізьке музичне училище, відкрите у 1959 р. як філіал Дніпропетровського музичного училища ім М. Глінки [1, с. 130]. Згодом, у 1961 р. на його основі організовано Криворізьке музичне училище ім М. В. Лисенка. У 1962 р. за іні-

ціативою М. А. Потапова в училищі був утворений оркестр народних інструментів [7, т. 2, с. 220], у 1963 р. за ініціативою Р. О. Шмідта – симфонічний оркестр музичного училища [7, т. 2, с. 476].

Роль самостійних культурних закладів успішно виконували міські музичні школи. Професор П. Варгатюк писав, що в кінці 1960-х рр. у Кривому Розі діяло 23 музичні школи, в яких навчалось понад 5 тис. учнів [1, с. 133].

У 1960 р. був заснований Криворізький краєзнавчий музей [11, с. 147], став до ладу міський телевізійний ретранслятор [1, с. 140]. За даними П. Варгатюка, міське екскурсійне бюро було відкрите у березні 1968 р. [1, с. 138], Л. Новик і Д. Кан наполягають на тому, що ця подія сталася у 1969 р. [11, с. 151].

Широковідомою для усіх мешканців міста стала подія відкриття Криворізького державного цирку, що відбулась 17 липня 1970 р. й була приурочена до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

У зазначений період продовжував працювати міський театр драми і музичної комедії ім Т. Г. Шевченка. Відомими акторами театру були П. Захаров, Л. Сошинська, В. Браславський, О. Семенов, С. Анненкова, В. Котовець, І. Трунов, Ф. Ткач, Р. Озерова, А. Дудка та ін. За підрахунками В. Бухтіярова протягом 1931–1981 рр. театр створив 400 спектаклів, серед яких знамениті «Ревізор», «Дядя Ваня», «Кремлівські куранти», «Порт-Артур», «Вільний вітер» та ін. [7, т. 2, с. 568]. Творчу діяльність Криворізького драматичного театру автор аналізував у одній із своїх попередніх публікацій [4, с. 135–136].

У червні (за даними В. Бухтіярова – у грудні – Л. Д.) 1977 р. у Кривому Розі був відкритий театр ляльок [11, с. 141]. За час свого існування театр поставив 80 спектаклів, зокрема, «Казка про втрачений час» Є. Шварца, «Головне бажання» П. Висоцького та ін. [7, т. 2, с. 569]. У трупі працювали відомі артисти Т. Варжало, Н. Бучма, О. Борсук, Г. Воеводіна, Л. Мельникова.

У 1982 р. при Палаці культури Центрального гірничо-збагачувального комбінату був заснований театр-студія пантоміми під керівництвом О. Бельського [7, т. 1, с. 96]. Актори театру створили незабутні образи в спектаклях «Наші світи», «Миттєвості», «Мертві душі» та ін.

Поважними закладами культури у зазначений період були палаци культури, палаци піонерів, будинки дитячої творчості, різноманітні клуби. У середині 1980-х рр. у Кривому Розі діяло понад 50 Палаців культури і клубів, які мали потужну матеріальну, кадрову і творчу базу [11, с. 143]. Найвідомішими з них були Палаци культури комбінату «Криворіжсталь» ім В. І. Леніна, гірничо-збагачувальних комбі-

натів, рудоуправлінь ім Артема, ім Фрунзе, ім XX партз'їзду, коксохімічного заводу та ін.

За радянської влади в Кривому Розі була створена розгалужена мережа громадських бібліотек, які гідно виконували функції, покладені владою на заклади культури. У 1985 р. у місті діяло 394 бібліотеки загального і цільового призначення, крім того, на підприємствах, у наукових та навчальних установах працювало 409 бібліотек; бібліотечний фонд міста складав більше 11 млн найменувань, відвідувачами бібліотек були майже півмільйона мешканців Кривого Рогу [11, с. 146–147].

До розряду міських культурних закладів цілком заслужено можна віднести й численні творчі організації. У 1951 р. у Кривому Розі була відкрита художня майстерня, в якій працювали відомі радянські художники Г. Шишко, В. Корольчук, О. Васякін [1, с. 142]. Багатогранною і плідною була діяльність міського літературного об'єднання «Рудана», міських відділень Спілки журналістів України, Спілки архітекторів України тощо.

Впродовж 1990-х рр. у культурному розвитку міста спостерігались вкрай негативні явища. Через відсутність належного фінансування заклади культури знаходились у цілковитому колапсі; жалюгідні зарплати примусили працівників мистецтва шукати кращої долі в інших секторах економіки. Культурне життя опинилось в тенетах брудної комерціалізації, далекої від справжніх моральних цінностей.

На захист суспільної духовності піднялись усі небайдужі мешканці міста. Навіть у складних економічних умовах виникали і діяли нові творчі колективи. Так, протягом 1992–1993 рр. у Кривому Розі працював Театр естради Кривбасу [7, т. 2, с. 569], у 1997 р. на базі Криворізького музичного училища розгорнув свою діяльність біг-бенд [7, т. 2, с. 549]. Зберіг і примножив свою вагомість у культурному житті міста концертний зал музичного училища, де виступали і продовжують виступати провідні митці української музичного мистецтва, а також симфонічний, народний, духовий оркестри училища.

У 1994 р. у місті відбулася знаменна подія: відкрився муніципальний дитячий театр музично-пластичних мистецтв «Академія руху» під керівництвом О. Бельського [7, т. 1, с. 22]. Колектив театру здобув 1-у премію XXI Всесвітнього фестивалю у французькому місті Антіб у 1994 р., став дипломантом Міжнародних театральних фестивалів 1995 р. та 1997 р., учасником IV Всесвітнього фестивалю дитячих театрів в Копенгагені (Данія, 1996 р.). Театр «Академія руху» є членом Міжнародної асоціації театрів при ЮНЕСКО. Театр є потужним культурним закладом міста, на його базі працюють школи естетичного виховання, сучасного балету, образотворчого мистецтва.

У червні 1996 р. здійснилась заповітна мрія криворізьких художників кількох поколінь – був відкритий міський виставковий зал [7, т. 1, с. 185]. До уваги перших відвідувачів були представлені роботи відомого в Україні криворізького митця Г. І. Синиці. Відтоді, щороку у виставковому залі проводиться до 20 вернісажів. Криворіжці ознайомились з творчістю художників І. Г. Авраменка, В. О. Белова, Д. К. Грибка, Г. Д. і С. М. Дубцових та ін.

Популярним закладом культури у Кривому Розі залишається Криворізький державний цирк, яким більше чверті століття керує С. Г. Гайдар [7, т. 1, с. 228].

Визначною подією у культурному житті міста стало відкриття у 2000 р. Палацу молоді та студентів Криворізького технічного університету [7, т. 2, с. 238]. Палац оснащений за сучасними вимогами, має просторий зал, сцену і одночасно уміщує до 5 тис. глядачів. Громадськість міста з нетерпінням чекає на відкриття Великої Льодової арени. Отже, останнім часом культурне життя Кривого Рогу набуває нових форм і якостей.

У цій статті відповідно до авторської періодизації був проведений аналіз культурного життя Кривого Рогу з кінця XVIII ст. і до сьогодення. Враховуючи відсутність фундаментальної праці з поставленої наукової проблеми, підняті питання потребують подальшого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. *Варгатюк, П. Л.* Криворіжжя: Путівник / П. Л. Варгатюк. – Д., 1969.
2. *Гусейнов, Г.* Тіні забутого парку: Малюнки з уяви: У 2 кн. / Г. Гусейнов. – Л., 2007.
3. *Дояр, Л. В.* Екологічні проблеми Кривого Рогу в контексті боротьби за республіканський статус міста у 1990 році / Л. В. Дояр // Грані. – 2007. – № 2. – С. 40–45.
4. *Дояр, Л. В.* Мистецькі обрії Кривбасу / Л. В. Дояр // Сталій розвиток гірничо-металургійної промисловості – 2004: Зб. доп. міжнар. наук.-техн. конф. – Кривий Ріг, 2004. – С. 133–137.
5. *Дояр, Л. В.* Соціокультурний розвиток криворізьких гірників у період відбудови і становлення Кривбасу (20-ті роки XX ст.) / Л. В. Дояр // Сталій розвиток гірничо-металургійної промисловості – 2005. Зб. доп. міжнар. наук.-техн. конф. – Кривий Ріг, 2005. – С. 34–39.
6. *Дядюк, А. М.* Історія Криворіжжя у козацьку добу XV–XVIII ст. / А. М. Дядюк, А. А. Матрос // Історія Криворіжжя: сучасний погляд на історичні періоди, постаті та краєзнавчі дослідження: Зб. ст. – Кривий Ріг, 2001. – С. 24–31.
7. Енциклопедія Криворіжжя: 230-річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. – У 2 т. / Упоряд. В. П. Бухтіяров. – Кривий Ріг, 2005.
8. Історична енциклопедія Криворіжжя / Упоряд. О. О. Мельник, С. В. Балабанов. Т. 1. – Кривий Ріг, 2007.

9. Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд / Ю. Г. Вілкул, Л. В. Дояр, М. І. Дядечкін та ін. – Кривий Ріг, 2006.

10. Мельник, О. О. Криворізька міськрада в 1920–1941 роках / О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2005.

11. Новик, Л. І. Кривой Рог: путеводитель – справочник / Л. І. Новик, Д. І. Кан. – Д., 1986.

Надійшла до редколегії 19.11.07.

УДК 908(477) / 379.851

Н. А. Ковальова

ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

ДНІПРОПЕТРОВЩИНА ТУРИСТИЧНА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНОПРИВАБЛИВОГО ІМІДЖУ РЕГІОНУ

Розглянуто питання формування туристичного іміджу регіону, демонстрування та пропагування історико-краєзнавчого потенціалу Дніпропетровська та області.

Вибір Дніпропетровська одним із центрів проведення футбольних матчів чемпіонату Європи 2012 р. з футболу потребує не тільки матеріального забезпечення, а й створення позитивного іміджу та інвестиційно-туристичної привабливості Катеринослава-Дніпропетровська як культурної та бізнес-столиці Південно-Східної України.

Метою даної публікації є аналіз стану туристичної інфраструктури Дніпропетровська та області в цілому, зокрема з'ясування труднощів, проблем, а також перспективних напрямів формування туристичного іміджу регіону.

Дніпропетровськ має багаті культурно-історичні та національно-етнографічні ресурси, які створюють передумови для розвитку багатьох видів туризму. Як важливий діловий, культурний та науковий центр України, місто має можливість виходу на міжнародний туристичний ринок з привабливими туристичними пропозиціями. Однак внаслідок розміщення у Дніпропетровську важливих підприємств військово-промислового комплексу, до кінця 1980-х рр. місто було закритим для відвідування іноземців, що зумовило недостатню розвиненість туристичної інфраструктури міста та області в цілому. При цьому Дніпропетровське бюро подорожей вважалося одним з найбільших в Україні, посту-

паючись лише Київському, Севастопольському та Одеському [3]. В його екскурсійній діяльності переважали внутрішньо-обласні маршрути.

Ідеологічний характер туристичної сфери радянської епохи першочерговими завданнями екскурсійної діяльності ставив пізнавальну та виховну мету. Тому перевага у розвитку туристичної інфраструктури належала екскурсійному обслуговуванню з трудової та воєнно-патріотичної тематики (див. путівники: [2; 6; 15]). У 1981 р. на території Дніпропетровщини найбільш популярними були сім туристичних маршрутів: «Прометей», «Від відродження до розквіту», «До краю руди та металу», «По енергетичних гігантах Придніпров'я», «По шахтарському краю», «Скарбниця вітчизняного марганцю», «По місцях хліборобської слави» [15].

З розпадом СРСР, поглибленням економічної кризи початку 1990-х років занепала і туристична галузь Дніпропетровська та області. У складних соціально-економічних умовах розпалася туристична інфраструктура, суттєво зменшилися подорожі по країні. Сучасний стан екскурсійного обслуговування у Дніпропетровську та проблеми розвитку туристичної інфраструктури, які мають системний характер, охарактеризовано екскурсиводом з 40-річним досвідом Н. В. Бабіковою [3]. На наш погляд, варто додати, що з розпадом СРСР не приділялося достатньої уваги формуванню туристичного іміджу Дніпропетровська та області. Суттєвою перешкодою у розвитку туризму є також екологічна проблема, яка характерна для багатьох промислових центрів.

У класифікації рекреаційно-туристичних ресурсів України на сучасному етапі Дніпропетровська область посідає передостаннє четверте місце (поряд із Запорізькою, Кіровоградською, Донецькою та Луганською областями) і має «низький» ресурсно-рекреаційний рейтинг [1]. У цей же час варто відзначити, що туристичні агентства Запорізької області більш активно використовують наявні туристичні маршрути Дніпропетровщини, зокрема, пов'язані з історією козацтва, ніж місцеві.

Інтерес громадськості до формування туристичного іміджу Дніпропетровщини не новий. Тема розвитку туризму досить популярна серед журналістів (наприклад, про перспективи Дніпропетровська як туристичного центру в 2000 р. писав Ігор Латишев [9]) та державних службовців, однак багато проектів залишаються на папері або мають незначний суспільний резонанс.

Проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу є однією з найбільш значущих світових спортивних подій для України та Дніпропетровська зокрема. Оскільки місто приймає чемпіонат і за різними прогнозами його має відвідати від 40 до 90 тис. туристів та гостей, надзвичайно актуальним завданням для Дніпропетровська ви-

ступає формування сучасної туристичної інфраструктури міста та області в цілому. При цьому треба враховувати, що в умовах стабільного економічного розвитку кількість іноземних туристів, які приїжджають в Україну, щорічно збільшується на 15–20 % [8]. Цей чинник теж має вплинути на розвиток туристичної інфраструктури, орієнтованої на екскурсійне обслуговування іноземних туристів, створення інформаційних матеріалів щодо екскурсійних об'єктів, їх популяризацію у закладах масової інформації та мережі Internet.

Основні напрями заходів щодо поліпшення туристичного обслуговування в Україні у зв'язку з організацією та проведенням Євро – 2012: нормативно-правове забезпечення, державне регулювання, інвестиційна політика, туристичний супровід, рекламно-інформаційна та міжнародна діяльність, кадрове забезпечення, – були розглянуті та схвалені Робочою групою 24 липня 2007 р., яка ухвалила відповідний «План дій із забезпечення підготовки та проведення в Україні туристичного обслуговування в рамках фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу» [13]. 28 грудня 2007 р. Міністерство культури і туризму України затвердило «Галузеву програму туристичного забезпечення в рамках підготовки та проведення в країні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу» [4].

Проголошення 2008 р. роком туризму спрямувало діяльність органів влади щодо розвитку різних аспектів туристичної галузі. Ці заходи мають закласти основи для формування нової туристичної інфраструктури Дніпропетровська та її подальшого розвитку для успішної підготовки до Євро-2012.

Для розбудови туристичної інфраструктури міста та області необхідне всебічне вивчення її туристично-рекреаційних ресурсів засобами і методами краєзнавства. Однак у структурі краєзнавчих досліджень переважає тематика історичного краєзнавства. Для створення повноцінної картини туристичного потенціалу Дніпропетровська та області необхідне більш чітке уявлення про об'єкт дослідження туристичного краєзнавства. На погляд фахівців, об'єктом дослідження виступає рідний край через призму його туристичної самобутності [12, с. 92]. Серед основних об'єктів туристичного краєзнавства щодо області можна визначити окремі адміністративно-, історично-територіальні та промислово-етнічні одиниці, регіональні ландшафтні парки та заказники, пам'ятники містобудування й архітектури, історії та археології.

Через призму предмета туристичного краєзнавства потребують популяризації природно-рекреаційні ресурси (мінеральні води, клімат, озера), пам'ятки історії та культури, а також об'єкти туристичної інфраструктури (транспорт, готелі, ресторани тощо).

Якщо органи влади приділяють певну увагу першим двом складовим (популяризації природно-рекреаційних ресурсів, виділяють деяке фінансування на утримання пам'яток історії та культури – у 2008 р., наприклад, на утримання та ремонт пам'ятників Дніпропетровська передбачено 1 млн 703 тис. грн. [14]), то розвитку туристичної інфраструктури Дніпропетровщини до цього часу уваги приділяється недостатньо. Переважна більшість туристичних агентств працюють на виїзний туризм. Найбільш актуальними проблемами розвитку туристичної інфраструктури залишаються організація внутрішніх екскурсій (у мережі Internet нами виявлено 7 туристичних агентств, які організовують екскурсії по місту), підготовка нових кадрів екскурсоводів і, відповідно, створення реєстру екскурсоводів, вирішення проблеми доступного житла та харчування для школярів та студентів. Великих фінансових капіталовкладень потребує і матеріально-технічна база екскурсійної діяльності, а також створення сучасного інформаційного супроводу.

На сьогодні немає систематизованої інформації щодо Катеринослава-Дніпропетровська як туристичного регіону. Найбільш важливу історико-краєзнавчу інформацію подає сайт «Днепрпетровск: городской портал gorod.dp.ua» [7]. Деякі матеріали про історико-культурні пам'ятки подають всеукраїнські сайти, наприклад «ОКО – архітектура і краєзнавство України» [11], «Музейний простір України» [10]. Однак Дніпропетровськ та область потребують власного туристично-краєзнавчого сайту, який зміг би об'єднати зусилля органів влади, громадських організацій та краєзнавців.

У першу чергу надзвичайно актуальною є потреба у виданні нових путівників та рекламних буклетів. Цікавим прикладом популяризації екскурсійних об'єктів та історико-краєзнавчих пам'яток Дніпропетровщини є художньо-пізнавальне видання для школярів І. Голуб [5].

Проект молодих вчених Українського державного хіміко-технологічного університету «Євро-2012» у Дніпропетровську: туристичні, історико-краєзнавчі та культурні ресурси міста» своїми завданнями передбачає:

1. Інформаційне наповнення туристичного супроводу підготовки та проведення у Дніпропетровську фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу (інформаційні термінали, засоби масової інформації тощо).
2. Висвітлення, аналіз та популяризація готельно-самобутнього сектора, пам'яток історії та культури, краєзнавчих ресурсів Дніпропетровська.

3. Участь у підготовці волонтерів, залучених до роботи на туристичних маршрутах щодо нових музейних, мистецьких проєктів, екскурсійних маршрутів, пов'язаних з туристичною програмою «Євро-2012».

4. Презентація Дніпропетровська в Internet-ресурсах та ЗМІ як регіону, привабливого для всебічного задоволення духовних та туристичних потреб вітчизняних та іноземних туристів.

Основна увага при створенні інформаційного продукту зосереджується на трьох аспектах: туристичні ресурси Дніпропетровська; популяризація кращих доробків краєзнавчих досліджень; культурні ресурси міста (театри, музеї, галереї міста; видатні діячі культури, мистецтва, науки та спорту; нові мистецькі акції та події культурного життя). Підготовлений матеріал може бути використаний як основна база при інформаційному наповненні туристично-інформаційних центрів та інформаційних терміналів; у пропагуванні історико-культурного та туристичного потенціалу Дніпропетровська в Internet-ресурсах та засобах масової інформації; при виготовленні інформаційно-рекламної продукції основними мовами ЮНЕСКО про Дніпропетровськ, як один з регіонів, що прийматимуть чемпіонат Європи 2012 р. з футболу.

Від реалізації проєкту його учасники очікують перш за все соціального ефекту:

1) підвищення іміджу Дніпропетровська серед його мешканців, зростання значущості міста на державному та міжнародному рівнях;

2) підвищення культурного рівня жителів Дніпропетровська, обізнаності в історії міста, толерантності мешканців Дніпропетровська як господарів міста, що приймає Євро-2012; задоволення духовних потреб населення міста, вітчизняних та іноземних туристів;

3) стимулювання розвитку внутрішнього туризму;

4) участь у вихованні патріотичних переконань молоді, шанобливого ставлення до держави та міста.

Провівши аналіз стану туристичної інфраструктури Дніпропетровщини, можна стверджувати, що низький рівень розвитку внутрішнього туризму та недостатня популяризація історико-краєзнавчих пам'яток потребують координації дій різних сторін, зацікавлених у розвитку туристичної галузі: органів влади, громадських організацій, вчених та краєзнавців. Перспективними напрямками для формування туристично-привабливого іміджу регіону є популяризація засобами туристичного краєзнавства – у мережі Internet, путівниках, науково-популярних виданнях тієї значної бази історико-краєзнавчих досліджень, які плідно проводяться краєзнавцями та вченими. Місто Дніпропетровськ та область мають важливі екскурсійні об'єкти з історії козацтва, які дозволяють розробити комплекс туристичних маршрутів для різних

вікових категорій, вітчизняних та іноземних туристів. Сторінками спільної історії, про які має більше дізнатися Європа, є такі відомі історико-культурні пам'ятки, як збудована польською владою фортеця Кодак, пам'ятки запорозького козацтва, події Севастопольської війни 1853–1856 рр., розвиток народних промислів та ремесел.

Бібліографічні посилання

1. *Бейдик, О.* Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України [Електронний ресурс]. – Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук / О. Бейдик. – К., 2004. – 36 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/35457.html>.

2. *Белич, В.* Днепропетровский: Путеводитель / В. Белич, З. Сумина. – Д, 1985. – 223 с.

3. *Беловицкая, Н.* Самое страшное – инфраструктура / Н. Беловицкая // Левый берег. – 2008. – № 8. – 13–19 июня.

4. Галузева програма туристичного забезпечення в рамках підготовки та проведення в країні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу [Електронний ресурс] / Державна служба туризму і курортів. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua/doc.aspx?id=352>.

5. *Голуб, І.* Сім чудес Дніпропетровщини / І. Голуб. – Д., 2004. – 165 с.

6. *Давыдов, А.* Днепропетровская область / А. Давыдов // Юность седого Днепра: Путеводитель. – Д., 1982. – С. 186–219.

7. Днепропетровск: городской портал gorod.dp.ua. – Режим доступу: <http://gorod.dp.ua>.

8. Как украинским отелям и ресторанам воспользоваться выгодами от проведения ЕВРО 2012 уже в этом году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://gorod.dp.ua/news/news.php?id=13119>.

9. *Латышев, И.* Днепропетровские проекты или несколько «если бы...». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorod.dp.ua/tema/zametki/?pageid=214>.

10. Музейний простір України. – Режим доступу: <http://prostir.museum/>.

11. ОКО – архітектура і краєзнавство України. – Режим доступу: <http://www.oko.kiev.ua/index.jsp>.

12. *Петранівський, В.* Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / В. Петранівський, М. Рутинський. – К., 2006. – 575 с.

13. План дій із забезпечення підготовки та проведення в Україні туристичного обслуговування в рамках фінальної частини чемпіонату Європи 2012 з футболу [Електронний ресурс] / Державна служба туризму і курортів. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua/publ.aspx?id=1041>.

14. *Рудая, Ю.* Историческое наследие города обещают сохранить [Електронний ресурс] / Ю. Рудая. – Режим доступу: <http://www.politik.dp.ua/content/1373>.

15. Страницы славы трудовой: Путеводитель. – Д., 1981. – 111 с.

Надійшла до редколегії 21.11.08.

V. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПРИДНІПРОВ'Я

УДК 726.7 (477.63)

М. М. Тихонова

Дніпропетровський історичний музей ім Д. І. Яворницького

АРХІТЕКТУРНІ СТИЛІ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ КАТЕРИНОСЛАВА 1830–1915 рр.

Досліджено художньо-стильові особливості архітектури Катеринославських православних храмів 1830–1915 рр., які були споруджені у різних стилях даного періоду, що панували у Російській імперії, до складу якої входив Катеринослав, – від російського класицизму до еклектичного поєднання різних неостилів.

Православні храми Катеринослава (з 1926 р. – Дніпропетровськ), споруджені у період 1830–1915 рр., демонструють майже всі архітектурні стилі, що панували у церковному будівництві в означений період. Детального мистецтвознавчого аналізу архітектури цих храмів у літературі ми не знайдемо. Існує тільки незначна кількість робіт останньої чверті XIX – початку XX ст., що містять опис тільки елементів внутрішнього начиння деяких Катеринославських церков. Крім того, наприкінці XX – початку XXI ст. з'явилися історичні дослідження про Дніпропетровськ, де зустрічаються короткі описи архітектури православних храмів.

Перші свідчення про будівництво окремих церков Катеринослава можна знайти в працях відомого дослідника історії Запорозжя Д. І. Яворницького. Оскільки після скасування Катериною II Запорозької Січі губернське місто Катеринослав розташовувалося на запорозьких землях, то його історія привернула до себе увагу дослідника Запорозжя. У праці Д. І. Яворницького «Запорозжя в залишках ста-

ровини і переказах народу»¹ [17], крім свідочств про церемонію закладення собору, автор наводить його розміри. Довжина споруди мала складати 80 (170,5 м) сажнів, а ширина 22,5 (48 м) сажні [17, с. 68]. «История города Катеринослава»² Д. І. Яворницького [16] – робота, присвячена губернському місту, і тут докладно, з цитуванням листів відомих державних діячів, пов'язаних з історією нашого краю, з використанням архівних документів розповідається про Преображенський собор і Успенську церкву Катеринослава.

Окремі свідочства з досліджуваної теми були знайдені в Катеринославських довідкових та періодичних виданнях 1864–1915 рр. Наприклад, «Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год» [11] надає відомості з кількості православних церков Катеринослава на той час, зазначаючи кам'яні та дерев'яні. У такому виданні, як «Журналы Екатеринославской городской думы» [7], піднімаються проблеми з приводу затоплення нижнього поверху Успенської церкви, що вказує на наявність двох поверхів у цій церкві, публікуються рішення міської думи про надання грошей на будівництво військової церкви тощо. Календар-щорічник «Приднепровье» [1] надає не тільки статистичні дані по церквах, а також фотографії Архієрейської, Покровської, Успенської, Благовіщенської церков і Кафедрального собору. У довідниках «Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год» [14] та «Весь Катеринослав» [3], [4] перелічені кам'яні церкви із зазначенням року будівництва і освячення, кількості престолів.

Далі, на багато років, про церкви Катеринослава забули. Новий спалах появи історичної літератури, в якій спочатку побіжно згадуються окремі православні храми, а потім з'являються цілі розділи в розвідках з історії Дніпропетровська, присвячені цим храмам, починається з середини 80-х рр. ХХ ст.

У роботі М. Андрущенко та його співавторів «Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк» [2] розглядається, зокрема, історія проектування, будівництва і розписів Преображенського собору. Наступна праця, присвячена історії Дніпропетровська, – «Память истории», написана у співавторстві А. Стародубовим, В. Самодригою та С. Івановим [12] і видана до 225-річчя Дніпропетровська. У книзі надана інформація про всі будівлі міста, що мають історичне значення і архітектурну цінність, і разом з Преображенським собором тут приділена увага Троїцькій та Брянській, в ім'я святого Миколая церквам.

¹ Вперше видана – Санкт-Петербург: Видання Л. Ф. Пантелеєва, 1888 р.

² «История города Катеринослава» була написана Д. Яворницьким до 150-річчя Дніпропетровська у 1937 р.

Важливим є те, що в цій праці надається короткий опис архітектури вищеназваних православних храмів, причому багато фактів опубліковано вперше.

Велике ілюстроване науково-популярне видання «Дніпропетровськ: минуле і сучасне» [6] складається з чотирьох розділів і післямови, написаних різними авторами. Для нашої роботи найважливішим є перший розділ, в якому, зокрема, мова йдеться про духовні заклади Катеринослава-Дніпропетровська як існуючі, так і зруйновані. Крім того, в цьому розділі наведена не тільки історія і сучасний стан православних та інших храмів, а основні свідчення про їхню архітектуру. Текст супроводжується фотографіями кінця XIX – початку XX ст. і сучасними знімками церковних споруд.

Останнім часом з'явилися нові видання та публікації, присвячені історії нашого міста, в яких наведені історичні відомості про будівництво окремих храмів. До таких видань відносяться праця В. Старостіна «Столиця степового краю» [15] та «Історія міста Дніпропетровська» [9]. Певний інтерес для дослідження мали праці М. Кавуна «Загадки Преображенського собора» [10] та А. Іванціва «Зруйновані храми Дніпропетровська» [8], в яких мова йде безпосередньо про Дніпропетровські храми. Важливими з'явилися й свідчення про архітекторів, за проектами яких будувався Катеринослав-Дніпропетровськ і, зокрема, його храми. Ці свідчення було знайдено у колективному виданні «Днепропетровск. Архитекторы» [5].

Розглянуті видання і публікації, що стосуються Катеринославських православних храмів, становлять велику цінність з огляду на висвітлений в них історичний та описовий матеріал. Проте, мистецтвознавчий аналіз розглянутих пам'яток у цих працях відсутній, художньо-стильові особливості архітектурно-планувальних рішень жодного разу не привернули увагу авторів. Відсутність ґрунтовних мистецтвознавчих досліджень з архітектури православних храмів Катеринослава і визначає актуальність цієї роботи.

Звідси, метою роботи є аналіз архітектури православних храмів Катеринослава 1830–1915 рр.

Виходячи з мети, поставлені такі завдання:

1. Дослідити особливості архітектурно-планувальних рішень церковних споруд Катеринослава в означений період.
2. Визначити місцеві архітектурні традиції та впливи російської церковної архітектури.

Архітектура Катеринославських православних храмів є яскравою ілюстрацією зміни стилів і течій у загальному мистецькому русі України і Росії з 1830 р. до 1915 р. На початку XIX ст. тенденції, що

панували у мистецтві, мали найяскравіший прояв у стилі російсько-го класицизму. Наш аналіз архітектури Катеринославських православних храмів ми розпочнемо з Преображенського собору – споруди, у якій відобразилися традиції російської класичної школи у період її розквіту.

Преображенський собор був збудований у 1830–1835 рр. за проектом петербурзького архітектора Андріяна Захарова (1761–1811). За типом – це хрестово-купольний, 4-стовпний храм, з однією напівсферичною банею з ліхтарем, встановленою на барабані, і з дзвіницею. Його розміри становлять: в довжину – 42 м, у ширину – 21 м, діаметр купола – 9,8 м. Для збільшення внутрішнього простору собор був об'єднаний із дзвіницею, що привело до видовженої форми в плані по осі схід – захід. Така форма собору надавала можливості гармонійного розташування в навколишньому середовищі, а триярусна ампірна дзвіниця над західним порталом з високим витонченим шпилем виступала домінантою в забудові міста.

Дзвіниця особливо виразна, вона є втіленням ідеї, закладеної Захаровим і в башті Адміралтейства у Санкт-Петербурзі. Монументальна кубічна основа дзвіниці, що є притвором собору, поступово переходить у восьмигранний паралелепіпед з великими прямокутними отворами і через невисокий ярус з отворами-тондо – у циліндр, прорізаний арками. Яруси дзвіниці мають чітке горизонтальне членування карнизами з рельєфними дентикулами. Увінчана дзвіниця високим шпилем з маківкою. Своєрідні, суто захарівські скульптурні вази навколо шпилю, наскрізні прямокутні отвори, арки і тондо посилюють прозорість та легкість дзвіниці. Підкупольний барабан собору здається ажурним завдяки шістнадцятьом великим арочним вікнам. Особливу вишуканість барабану надають півколони композитного ордеру, розташовані між вікнами. Купол собору і шпиль дзвіниці визолочені, їхні верхівки завершуються золоченими маківками. Західний, північний та південний фасади собору вирішені у вигляді грецьких портиків, влаштованих на стилобатах зі сходами. Кожний портик має шість колон і шість пілястрів іонічного ордеру, увінчаних величним фронтоном, що підкреслює монументальність споруди. Всі архітектурні елементи Преображенського собору витримані в стилі російського класицизму, органічно поєднані; споруда вражає гармонійністю пропорцій, небагатослівною і одночасно вишуканою ордерною мовою.

Наступні дві церкви були побудовані в Катеринославі майже одночасно: Успенська – у 1839–1850-х рр., Троїцька – у 1837–1854 рр. Проекти обох церков у 1830-х рр. виконали петербурзькі архітектори Людвіг Шарлемань (1784–1845) і Петро Вісконті (1778–1843). Це

був час, коли розпочалося будівництво храмів у офіційно затвердженому російсько-візантійському стилі, що було зумовлене прагненням Російської імперії, до складу якої входила Катеринославщина, виявити національну гідність, відтворивши архітектурні форми допетровської Московії. І дійсно, обидві церкви, що були побудовані в російсько-візантійському стилі, за принципом планування, величністю внутрішнього простору, спокійною статичною композицією зовнішнього об'єму були близькі до храмів середньої смуги Росії XVI–XVII ст.

Церква Успіння Богородиці належить до типу хрестово-купольних тринавних споруд з п'ятьма верхами, де прямокутний у плані головний об'єм поєднано з дзвіницею. Зовнішній вигляд церкви відрізняється простотою, стриманістю і логічною завершеністю. Цьому сприяє лаконічне використання акцентів над центральною частиною церкви та триярусною дзвіницею, котра стрімко здіймається вгору над притвором і набагато перевищує головну баню.

Таку стрімку спрямованість вгору дзвіниці надає її конструктивне рішення: призматичний чотиригранний перший ярус різко переходить у циліндричний другий і такий саме циліндричний, тільки меншого діаметра, третій ярус. Завершується дзвіниця півсферичною банею із золоченою маківкою і шестикінцевим хрестом. Перший і третій яруси дзвіниці мають арокні отвори, що полегшує масивність дзвіниці і надає їй прозорості. Арокні дзвонові отвори першого ярусу дзвіниці оформлені кілеподібними луками. На другому ярусі дзвіниці у 60-х рр. XIX ст. було встановлено баштовий годинник з боєм і циферблатом у круглих вікнах, звернених на чотири сторони світу.

Циліндричний барабан головної бані, як і барабани кутових бань, прорізають арокні вікна, що мають оформлення, аналогічне дзвовим отворам дзвіниці. На барабанах встановлені півсферичні бані також із золоченими маківками і хрестами.

Західний фасад Успенської церкви має прибудований портал, що завершується характерним кокошником, в якому розташовано півциркульне вікно. Уся споруда церкви має чітке горизонтальне членування завдяки карнизам, що підкреслюють її конструктивні елементи: головний об'єм, ярус дзвіниці, розчленовують барабани і бані.

У опрацюванні півсферичних бань, півциркульних вікон і отворів ще помітно вплив класицистичного стилю, але обробка цих отворів і вікон кілеподібними луками, використання кокошника на західному фасаді свідчить про архітектурні прийоми дерев'яного російського зодчества допетровської доби.

Церкви Успіння Богородиці та Свято-Троїцька були схожі за своїми архітектурно-планувальними рішеннями, і в той же час вони різ-

нилися одна від одної. Троїцька церква була і залишилася найбільшою у Катеринославі, її розміри становили: у довжину – 58 м, у ширину – 24 м, висота головної бані – 31,93 м, а висота дзвіниці – 42 м. Дзвіниця Троїцької церкви будувалася окремо від головного об'єму, вони були з'єднані між собою трапезною наприкінці XIX ст. Церква за типом стала хрестово-купольною, тринавною, п'ятибанною, з дзвіницею в одному об'ємі.

У плані Троїцька церква – прямокутна восьмиствопна, зі сходу має прямокутну апсиду, а з заходу – трапезну, що єднає церков з дзвіницею. В кутах перехрестя апсиди і нави з головним об'ємом влаштовані невеликі кутові камери. У кутових камерах поряд з апсидою розташовані бічні вівтарі: правий на честь Казанської ікони Пресвятої Богородиці, а лівий на честь святого апостола Андрія Первозванного.

Як і в Успенській церкві, дзвіниця Троїцької церкви значно перевищує головну баню, домінуючи над спорудою і оточуючою площею. Основа дзвіниці – чотиригранна призма, прямокутна в перерізі, на неї встановлена восьмигранна призма (утворена з чотиригранної зрізаними кутами), що через такий самий восьмигранник з підкресленими тондо переходить у верхній циліндричний ярус. Завершується дзвіниця цибулястою банею з маківкою. У другому ярусі дзвіниці прорізані арочні дзвоніві отвори, третій ярус прикрашений вікнами-тондо, а в четвертому ярусі влаштовані також арочні вікна, облямовані кілевидними луками.

Головна і кутові бані Троїцької церкви півсферичні, і нагадують за своїми окресленнями шоломи російських воїнів. Встановлені бані на циліндричних високих барабанах, прорізаних арочними вікнами. Усі вікна оформлені кілеподібними луками. На даху головного об'єму із чотирьох боків встановлені кокошники, що окреслюють його межі і перегукуються із завершенням кутових камер, південного та північного порталів.

Усі об'єми Троїцької церкви, як і Успенської, мають чітке горизонтальне членування за допомогою карнизів, що надає споруді ритмічності, логічного і завершеного вигляду.

Лінія російсько-візантійського стилю, народжена в лоні церковної архітектури і представлена Катеринославськими церквами Успіння Пресвятої Богородиці та Свято-Троїцькою, була продовжена у другій половині XIX ст. російським стилем, що пізніше перетворився на псевдоросійський, поле дії якого в Україні обмежувалося переважно церковним будівництвом.

У псевдоросійському стилі в Катеринославі було побудовано чотири церкви – на честь Покрова Пресвятої Богородиці (1870 р.), Святої ве-

ликомучениці Варвари у жіночому Тихвинському монастирі (1875 р.), Благовіщенська (1896 р.) і нова військова Хрестовоздвиженська (1911–1912 рр.). За своєю архітектурою вони були типовими для багатьох провінційних церков середньої смуги Росії. Підставою для того, щоб віднести їх до псевдоросійського стилю є такі архітектурні елементи, як кілеподібні луки, що оточують різні отвори і вікна, наметові дахи, увінчані маківками на витонченому ліхтарику, що завершують дзвіниці, бані-цибульки, кокошники тощо.

На відміну від вже розглянутих Катеринославських православних храмів, у цих чотирьох цервах використані нові формоутворюючі прийоми, характерні для «російського» напряму в архітектурі. Так, на традиційному хрестовому плані церковної споруди об'єми розроблені дещо інакше. У цих церквах стрункий об'єм дзвіниці сперечається з достатньо високим, але масивнішим верхом над головним простором церкви. Характерні риси псевдоросійського стилю ми розглянемо на прикладі Покровської та Святотавваринської церков.

Покровська церква (1870 р.) належить до типу одноверхих чотиристовпних споруд, де прямокутний у плані головний об'єм поєднано з дзвіницею через наву. Зовнішній вигляд її демонструє цілісність і логічну завершеність. Двосвітній головний об'єм церкви з півдня і півночі має входи, акцентовані арочними луками. Північний та південний фасади мають півциркульну верхню частину, де розташовані потрібні віконця з арочними луками, аналогічними оформленню входів.

Вишуканість і графічну чіткість надає споруді восьмигранний барабан, кожна грань якого прорізана прямокутними вікнами і завершена горизонтальним карнизом. На барабані встановлена півсферична баня з відігнутими краями, що створюють нависаючий карниз над барабаном. Баню увінчує ліхтар, що повністю повторює її будову. Ліхтар акцентований дзвіницею логічно залежать від головного об'єму церкви. Перший ярус відокремлений від другого потрібним карнизом, що нагадує заломи верхів церков козацького бароко. Другий ярус дзвіниці перегукується з барабаном головного об'єму восьмигранною призмою, кожна грань якої підкреслена карнизом з «сухариками», що створює трикутне завершення граней. Ажурність і легкість дзвіниці надають арочні отвори для дзвонів, що прорізають кожну грань другого ярусу. Дзвіниця завершується наметом, нижні частини граней якого оформлені кокошниками. Завершується намет ліхтарем з банею, що нагадує полум'я свічі, і маківкою. У споруді Покровської церкви гармонійно поєднані горизонтальні й вертикальні членування, м'які напівкруглі окреслення архітектурних елементів, що надає певної виразності будівлі.

За типом церква Святої великомучениці Варвари належить до од-
новерхніх, безстовпних хрестово-купольних споруд, де дзвіниця розта-
шована над західним фасадом. У плані Варваринська церква має чітко
виражений хрест, утворений навою і трансептом. На східному фасаді
по боках прямокутної апсиди прибудовані кутові камери. Перекрита
церква двосхилим дахом, що на всіх її фасадах утворює трикутне за-
вершення, підкреслене карнизами

Конструкція підкупольного барабану розроблена за принципом,
характерним для українських дерев'яних церков – «восьмерик на чет-
верику». Всі грані барабану прорізані арочними вікнами. Високий ба-
рабан завершує півсферична баня, складена з восьми сегментів, від-
повідних до граней барабану. В основі кожного сегмента влаштовано
кокошник, що надає бані вигляду святкового вбрання. Баню увінчує
ліхтар з цибулястою маківкою, на якій височить шестикінцевий хрест
на кулі.

Аналогічна до бані восьмигранна дзвіниця, яруси якої майже не
зменшуються догори і розділені один від одного горизонтальними
карнизами. Арочні отвори другого і третього ярусів розташовані тіль-
ки на чотирьох гранях, зорієнтованих по сторонах світу. Завершує
баню гранчастий шатровий намет, грані якого відповідні до граней
ярусів, кожна грань у основі підкреслена кокошником, як і на бара-
бані головного об'єму. Увінчує намет ліхтар у вигляді перевернутої
піраміди, його маківка повністю подібна до маківки головної бані.
Співвідношення висоти намету дзвіниці і бані приблизно 1:1, як і в
церкві Покрови Пресвятої Богородиці. Легкий об'єм верху, розташо-
ваного на високому гранчастому барабані з прорізними витягнута-
ми вікнами, що перегукується з дзвіницею, трикутні завершення фаса-
дів, домінуюче вертикальне членування у пластиці церкви підкреслює
спрямованість всієї споруди вгору.

1890–1910 рр. виявилися особливо складними і суперечливими за-
вдяки чисельним неостілям, що одночасно існували в архітектурі. На
цей час значно посилилися еклектичні тенденції, що і раніше прони-
кали у стилізації. Характерні прояви еклектики – втрата відповідності
між конструктивною основою і переобтяженими декором фасадами,
одночасне механічне поєднання кількох неостілів у одній споруді і як
наслідок цього – викривлення їх першоджерел і утворення одного усе-
редненого «стилю».

У Катеринославі прикладом поєднання неовізантійського стилю
з романським і ренесансом була кам'яна архієрейська Хрестовоздви-
женська церква, збудована у 1901–1903 рр. Риси візантійського стилю
і ренесансу прослідковуються у архітектурно-конструктивному рішен-

ні, відповідно, головної і фланкуючих бань, а елементи романського стилю використані в оформленні парапетів зовнішніх стін трансепту.

Споруда архієрейської Хрестовоздвиженської церкви принципово відрізняється від усіх попередніх церков побудовою об'ємів. По-перше, споруда двоповерхова, з трьома верхами, в плані вона являє собою прямий латинський хрест, утворений навою і трансептом. Головна баня розташована над навою перед перехрестям, її фланкують дві дещо менші бані, що знаходяться позаду неї над північною і південною частинами трансепту. По-друге, якщо у попередніх храмах дзвіниця знаходиться над західним фасадом, конструктивно відрізняється від верхів і перевищує їх, то в архієрейській Хрестовоздвиженській церкві дзвіниця займає південну частину трансепту, і не виділяється із загального об'єму споруди. Вся церковна споруда вражає масивністю об'ємів

До західного, південного і північного фасадів прибудовані камери входів з двосхилими дахами. Портали оформлені півциркульними луками, аналогічними до оформлення видовжених вікон другого поверху. Великі арочні дзвонові отвори у південній частині трансепту трохи полегшують загальну масивність церкви. Подібні до дзвонівих отворів вікна головного барабану, що займають майже всю площу кожної з восьми граней, утворюючи своєрідну аркаду. Завершення кожної арки барабану створює арочні окреслення нижнього краю граней сегментної бані. Фланкуючі бані встановлені на восьмигранних барабанах з глухими гранями. Бані підкреслені потрійними, розширеними до верху, карнизами. Полегшені масиви бань отворами-тондо внизу кожного сегмента. Увінчані всі бані маківками складної конфігурації з чотирикінцевим хрестом.

На початку ХХ ст. в Україні поширюється стиль архітектурного модерну, як відгук на пробудження національної самосвідомості. Щоправда, в Катеринославі він поширюється лише на світські споруди, а церкви починають споруджувати у неовізантійському стилі, що нагадує храми Київської Русі. Створюючи проект для Вознесенської церкви (1906–1914 рр.) у Катеринославі, архітектор О. Міклашевський обрав саме такий стиль, але йому не вдалося знайти ту співрозмірність об'ємів, що створює гармонійну споруду. Надзвичайно масивні верхи ніби розчавлюють під собою основний об'єм церкви, навіть вікна, що прорізують циркульні барабани, не зменшують цієї масивності.

У плані Вознесенська церква має чотирикінцевий рівнораменний хрест, у кутах перехрестя якого знаходяться кутові камери. Над раменами хреста підносяться півциліндричні світлові барабани, перекриті сегментами півсферичних бань; на них спирається циліндричний ба-

рабан головного верху, що несе півсферичну баню з маківкою. Висоти головного об'єму церкви і кожного з ярусів верхів мають пропорційне відношення 1:1, і навіть деяка пірамідальність споруди не створює спрямованості вгору, а пригнічує своєю масивністю.

Архітектура останньої Свято-Миколаївської Брянської (1913–1915 рр.) церкви, збудованої в Катеринославі перед добою руйнування церков, за проектом катеринославського єпархіального архітектора Г. Туровця і петербурзького архітектора-художника Є. Константиновича, увібрала в своє архітектурно-декоративне рішення характерні риси класики, ренесансу і бароко.

Миколаївська Брянська церква за типом належить до хрестово-купольних, безстовпних, п'ятибаних церков, в одному об'ємі з дзвіницею. У плані вона має чотирикінцевий рівнорамений хрест з півкруглою апсидою і заповненими кутами. Кути хреста заповнені двоярусними камерами з ввігнутими до середини зовнішніми кутами, перекритими банями, подібними до бані головного об'єму. Головна баня має форму півсфери, складеної з сегментів, вона увінчана гранчастим ліхтарем з цибулястою маківкою. Спирається вона на циліндричний барабан, прорізаний вікнами у два яруси: перший – видовжені арочні вікна, другий – вікна-тондо, що полегшують масивність бані. Головний верх здається стиснутим з чотирьох боків банями кутових камер. У Миколаївській Брянській церкві дзвіниця об'єднана з головним об'ємом не через наву, а безпосередньо, її перший ярус утворений західним притвором. Над прямокутним у плані першим ярусом здійснюється другий, квадратний у перерізі з видовженими півциркульними отворами для дзвонів. Третій ярус подібний до другого, відрізняється тільки декоруванням, а четвертий має вже вісім граней за рахунок зрізаних кутів. У отворитондо кожної великої грані четвертого ярусу були вставлені циферблати баштового годинника. Яруси дзвіниці відокремлюються карнизами і зменшуються догори, що надає дзвіниці логічності й послідовності руху вгору. Завершується дзвіниця цибулястою із значно видовженою, шпилеподібною, верхньою частиною, на якій встановлена витончена маківка. Західний, північний і південний фасади Миколаївської Брянської церкви прикрашені чотириколонними портиками іонічного ордеру, встановленими на стилобатах зі сходами. Фриз західного портика має напис: «Азъ єсмь свѣтъ міру». Півкругла апсида завершується балюстрадою, надаючи споруді завершеності й цілісності.

У архітектурно-планувальному вирішенні Миколаївської Брянської церкви поєдналися риси класицизму (ордерна система, чотириколонні портики), ренесансу, що прослідковуються в опрацюванні півсферичних бань, з вибагливими, мінливими окресленнями бароко. Це свід-

чить про еклектичну архітектуру споруди, але й не зменшує її гармонійності й привабливості.

Дослідивши архітектуру Катеринославських православних храмів 1830–1915-х рр., ми переконалися, що в означений період в її розвитку визначальну роль відігравали стилі, що відповідали церковному будівництву на теренах Російської імперії, до складу якої входила на той час Україна й, відповідно, Катеринославщина. Переважно, це були стилі російського класицизму, російсько-візантійський, псевдоросійський тощо. Але в архітектурних елементах Катеринославських церков пробивалися риси українського дерев'яного зодчества: це і потрійний карниз, що відокремлює перший ярус від другого в дзвіниці Покровської церкви і нагадує заломі верхів церков козацького бароко, і характерна побудова верху «восьмерик на четверику» Варваринської церкви. Поява же храмів у неовізантійському стилі на початку ХХ ст. становить спробу відійти від панування на теренах України тільки російських стилів і повернутися до спадщини Київської Русі.

Бібліографічні посилання

1. *Авчинников, А. Г.* Календарь-ежегодник «Приднепровье» / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1908–1916.
2. *Андрущенко, Н. П.* Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк / Н. П. Андрущенко, С. Е. Зубарев, В. А. Ленченко. – К., 1985.
3. *Весь Екатеринослав: Ежегодник.* – Екатеринослав, 1903–1913.
4. *Весь Екатеринослав: Справочная книга.* – Екатеринослав, 1912–1916.
5. *Днепропетровск. Архитекторы* / Н. П. Андрущенко, М. Э. Кавун, Н. А. Лопатюк и др. – К.; Д., 2006.
6. *Дніпропетровськ: минуле і сучасне* / А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазебник та ін. – Д., 2001.
7. *Журналы Екатеринославской городской думы: январь – апрель 1885 г.* – Екатеринослав, 1885.
8. *Іванців, А. В.* Зруйновані храми Дніпропетровська / А. В. Іванців. – Д., 2004.
9. *Історія міста Дніпропетровська* / За наук. ред. А. Г. Болебуха. – Д., 2006.
10. *Кавун, М. Э.* Загадки Преображенского собора / М. Э. Кавун // Недвижимость в движении. – 2005. – 16, 23 февр., 2, 9 марта.
11. *Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год.* – Екатеринослав, 1864.
12. *Стародубов, А. Ф.* Память истории / А. Ф. Стародубов, В. В. Самодрыга, С. С. Иванов. – Д., 2001.
13. *Ревский, С. Б.* Зодчие, инженеры, художники, участвовавшие в формировании Екатеринослава (конец XVIII – начало XX вв.) / С. Б. Ревский. – Д., 1981.
14. *Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год.* – Екатеринослав, 1914.

15. *Старостін, В. С.* Столиця степового краю / В. С. Старостін. – Д., 2004.
16. *Яворницький, Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Д., 1996.
17. *Яворницький, Д. И.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: У 2 ч. / Д. И. Яворницький. – Вид. 3-тє, випр. і доп. – Д., 2005. – Ч. 1.
Надійшла до редколегії 12.11.07.

УДК: 94(477): 281.9 «19»

І. М. Шугальова

Запорізький національний університет

РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Розглянуто питання розвитку православної церкви у Катеринославській єпархії, особливості її церковного розвитку в першій чверті ХХ ст.

Традиційно кожен регіон нашої держави має особливості церковного життя. Не стали винятком і області, що колись входили до складу Катеринославської єпархії. Релігійну самобутність останньої підкреслював відомий історик-краєзнавець В. Біднов [1]. Сучасні українські історичні студії головну увагу приділяють аналізу особливостей православної церкви в різних регіонах України на початку ХХ ст. (зокрема, С. Жилюк досліджує релігійну специфіку Волині [8], Г. Надтока – Поділля [11], О. Чиркова та О. Спінул – Київщини і Чернігівщини [15], Ю. Катунін – Криму [10]). Проте, самобутність церковного життя Катеринославської єпархії, в зазначений період, не достатньо висвітлена науковцями. У цій статті охарактеризовано розвиток православної церкви на Катеринославщині у першій чверті ХХ ст. – у період, коли найбільш яскраво проявилася релігійна окремішність цього краю.

Заснована одразу після скасування Запорозької Січі, у 1775 р., Катеринославська єпархія впродовж наступного століття зазнавала частих змін. На початок ХХ ст. її церковна організація оформилася вже остаточно. Катеринославська єпархія в зазначений час була частиною російської православної церкви.

Імперським законодавством кордони всіх православних єпархій приводились у відповідність з межами губерній. Виняток становила лише Катеринославщина, до складу якої, окрім території однойменної губернії, входили парафії Ростова-на-Дону, Облaсті Війська Донського [12, с. 851–852]. Останнім територіальним нововведенням стало заснування

1 квітня 1911 р. у Катеринославській єпархії вікаріатства. Відповідно до наказів імператора Миколи II і Синоду вікарний єпископ іменувався Таганрозьким, а правлячий – Катеринославським і Маріупольським.

У 1915 р. в Катеринославській єпархії проживало 1 900 923 особи православного віросповідання, в тому числі 35 протоієреїв, 77 священиків, 266 дияконів, 655 псаломщиків та 134 ченці [9, с. 32–35].

Як і будь-яка єпархія Російської православної церкви, Катеринославщина очолювалась архієреєм. Його влада розподілялась на три гілки: адміністративну, судову та господарську. Він самостійно призначав посадових осіб, видавав різноманітні розпорядження, затверджував рішення єпархіальних інститутів. Адміністративна влада поширювалась на все духовенство та церковні установи єпархії; судова – на духовенство і в окремих справах – на мирян; господарська – на церковне майно. Правлячим єпископом Катеринославської єпархії на початку XX ст. (в 1896–1911 рр.) був Сімеон (Покровський). З 1911 р. цю посаду посів Агапіт (Вишневський). Його наступником, в 1925 р., став архієпископ Макарій (Кармазін), який правив до 1936 р. Найближчим помічником Катеринославського архієрея був вікарний єпископ Приазовський і Таганрозький. У 1911–1917 рр. цю посаду займав Іван (Поммер).

З метою забезпечення максимального виконання рішень Синоду в єпархіальному центрі – Катеринославі – ще у 60-х рр. XIX ст., уряд застосував спеціальний духовний приказ у вигляді консисторій. Останні перебували під безпосереднім керівництвом єпархіального архієрея. Цей орган приймав накази вищих органів влади, здійснював управління та духовний суд у межах єпархії. Резолюції, прийняті членами консисторій, набували юридичної сили тільки після затвердження їх єпископом.

Спочатку там працювали виключно ченці. Згідно «Статуту Духовних консисторій» від 1841 р., її члени обирались з архімандритів, ігуменів, ієромонахів, протоієреїв, які здобули духовну освіту і користувались пошаною серед колег та мирян [17, с. 100]. Усі службовці підлягали архієрею. Проте, консисторського секретаря призначав виключно обер-прокурор Синоду.

На початку XX ст. надмірна бюрократизація всього церковного життя і поява великої кількості паперів обумовили допущення до роботи Катеринославської консисторій п'яти чиновників з числа мирян. Вони склали постійний штат працівників. Допущення мирян до роботи в органах церковного управління відбувалось по всіх єпархіях Російської імперії. У зазначений час функції консисторій надзвичайно зросли. Вони вирішували різноманітні питання, зокрема, збір і об-

робку матеріалів про парафії, благочинія, монастирі, видання свідоцтв про громадянський стан, підготовку звітів для Синоду. Отже, консисторії управляли єпархією і у ній здійснювали духовний суд.

Таким чином, принципи адміністративного керування були визначені імперським законодавством. Згідно з останнім, роботу духовних консисторій всієї імперії було максимально уніфіковано і перетворено на державну бюрократичну установу. Катеринославська консисторія не становила винятку: її основний штат, як і всюди, складали представники чернечого духовенства, яким допомагали світські чиновники. Робота консисторії набула усталеного ритму і повністю відповідала вимогам царського уряду.

Єпархія структурно поділялась на благочинні округи – менші церковно-адміністративні одиниці, – якими керували благочинні. Останніх призначав Синод [14, с. 37], хоча в окремих українських повітах ще зберігався звичай обрання благочинних. При розподілі єпархій на округи, єпископ керувався принципами адміністративної доцільності: до благочинія включались храми, що розташовувались на недалекій відстані між собою, і, як правило, входили до одного повіту. Віруючі не мали впливу на процес структурування єпархій і на процедуру обрання благочинних.

У середньому, у веденні благочинних було по 17 церков, в тому числі по 15 парафіяльних [11, с. 27]. У Катеринославській єпархії ці показники становили 16 і 15 відповідно. Вона на 1913 р. складалась з 38 благочинницьких округ [16, с. 450–452], які, в свою чергу, поділялись на парафії: у Катеринославському повіті було 30 парафій, у Верхньодніпровському – 26, у Новомосковському – 40, у Павлоградському – 35, у Бахмутському – 28, у Слов'яносербському – 25, у Ростовському – 23, у Олександрівському – 17 [18, с. 25]. У той же час, у Волинській єпархії функціонувало 63 благочинія, у Київській – 81, Подільській – 67, Полтавській – 90, Таврійській – 22. Харківській – 37, Херсонській – 33, Чернігівській – 65.

До відання благочинного входили питання всебічного нагляду за станом церков і духовенства, за виконанням наказів Синоду, він мав прерогативу суду у справах, що вимагали формального церковного судочинства [14, с. 37], скликав з'їзди духовенства, у разі раптової смерті священника призначав тимчасово виконуючого обов'язки на цій посаді, контролював церковні документи та архіви [13, с. 791].

Дорадчим органом благочинних виступали благочинницькі ради. До складу останніх входили: благочинний (він же – голова ради), депутат округу, священник, якого обирало духовенство шляхом закритого балотування на чотири роки. Проте, мирян до їх складу не допус-

кали. У 1915–1916 рр. на з'їздах духовенства розгорнулись тривалі дискусії щодо допущення віруючих до роботи благочинницьких рад. Прихильники цих вимог вважали, що в такий спосіб з'явиться можливість певною мірою оновити церковне життя, духовно наблизити парафіян до їх пастирів. Опоненти змін церковного устрою намагались довести, що будь-які перетворення суперечать канонам православ'я. Революційні події 1917 р., загальна демократизація в суспільстві, обумовили дозвіл вищої церковної ієрархії делегувати мирянам своїх представників до органів церковного управління. Навесні того ж року в засіданнях благочинницьких рад Катеринославської єпархії вже брали участь уповноважені від парафіян [4, арк. 1, 2].

Як свідчать протоколи засідань благочинницьких рад Олександрівського повіту названої єпархії, крім суто релігійних, тут вирішували справи з обрання парафіяльних рад у окрузі, до складу яких входили всі повнолітні віруючі парафії [4, арк. 1зв.]. Головний обов'язок благочинницьких рад – це нагляд за поведінкою та здатністю до продовження служіння усіх священно- і церковнослужителів, які входили до складу благочинія, крім самого благочинного.

На початку ХХ ст., Російська православна церква являла собою державну установу, служителі якої перетворились на забюрократизованих чиновників, підлеглих царському уряду. Така ситуація не задовольняла віруючих. Одними з перших проти існуючого церковного ладу виступили миряни Катеринославської єпархії. У своїх петиціях до єпархіального керівництва вони вимагали, щоб делегати від кожної парафії представляли інтереси своєї громади на засіданнях з'їздів духовенства (присутність на них віруючих заборонялась синодальними законами) [6, с. 146]. Єпархіальна влада зволікала з вирішенням цього питання. У серпні 1910 р., на черговому єпархіальному з'їзді, більшістю голосів вимоги мирян було відхилено [6, с. 42]. Противники демократизації церковного життя вважали, що залучення представників від віруючих до роботи з'їзду буде суперечити канонам Російської православної церкви. Реальною причиною відхилення пропозиції виборності кліру стало небажання духовенства позбавлятися своїх пільг, прибутків тощо.

Таким чином, у 1900–1917 рр. Катеринославська єпархія входила до складу Російської православної церкви. Територія Катеринославської єпархії, на відміну від інших єпархій імперії, охоплювала не лише межі однойменної губернії, а і парафії сусідніх південно-східних областей. Вище єпархіальне управління Катеринославщини відповідало загальноімперським стандартам: єпархія очолювалась архієреєм, якому допомагали консисторії, з притаманним їм жорстко ієрархічним, бюрократизованим апаратом.

На рівні середньої і нижчої ланок управління – благочинній і парафій – у зазначений час Катеринославська єпархія суттєво відрізнялась від решти єпархій. Віруючі названої єпархії актуалізували питання щодо допущення їх до роботи в органах церковного управління. Подолавши початковий опір єпископату, вони добились права делегувати кількох уповноважених від парафій на засідання благочинницьких рад. Проте, парафіяни так і не змогли добитись поновлення соборноправних засад у церковному середовищі: архієреї, вікарії, навіть благочинні призначались синодальною владою без попередньої згоди мирян. Думка останніх взагалі до уваги не бралася.

Після ліквідації самодержавного ладу, у 1917 р., в Україні відбувалося не лише суспільно-політичне, а і релігійне відродження. По всіх українських єпархіях, незважаючи на протест російського єпископату, пройшли з'їзди духовенства і мирян. Ними було затверджено постанови щодо виборності духовенства, введення гласного церковного суду. Делегати Катеринославського з'їзду також наполягали на відродженні соборноправних засад у церкві і переведення богослужінь на українську мову [18, арк. 85зв.-89]. Під час роботи Катеринославського єпархіального з'їзду проявилась специфіка церковного життя даного регіону. Позиції проросійськи налаштованих кіл, очолених єпископом Російської православної церкви Агапітом, тут виявились міцнішими, аніж в інших українських єпархіях. Делегатами з'їзду була підтверджена канонічність входження української православної церкви до складу Московського патріархату, а рух за автокефалію визнано згубним [19, арк. 72–73зв.]. Прихильники унезалежнення української церкви, по завершенні роботи з'їзду, почали агітацію за недовіру архієпископу Агапіту і за українізацію церкви [20, арк. 13]. Виступи проти єпископату по всіх єпархіях України (в тому числі на Катеринославщині) вже влітку 1917 р. набули зворотного характеру. Причиною стала соціалістична налаштованість державного уряду – Центральної Ради – який вважав православну церкву однією з підвалин існування Російської імперії.

У парафіях Катеринославської єпархії, як і всюди, віруючі відмовлялись сплачувати церковні податки, самочинно виганяли священників і обирали нових пастирів з-поміж себе. З метою нейтралізації анархістських тенденцій, єпископу Катеринославському Агапіту надано дозвіл Синоду на тимчасове допущення парафіяльних рад до участі в роботі єпархіальної консисторії та створення Катеринославської єпархіальної церковної ради, яка мала замінити колишню єпископську раду [5, арк. 13–13зв.]. Окремою директивою від Преосвященного вимагалось проконтролювати безперервність мирських внесків на церковні потреби [5, арк. 8].

Синодальний уряд РПЦ прагнув звести нанівець відцентрові тенденції в українських єпархіях: протоієреїв, відомих своїми самостійницькими настроями, усували з посад. Наказом з Катеринославської духовної консисторії до благочинії приписувалось згадувати на богослужіннях, згідно зі статутом літургій, ім'я архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта [5, арк. 45]. Восени 1917 р. – взимку 1918 р. центром активного церковного життя став Київ, де точилась боротьба навколо скликання Всеукраїнського церковного Собору. На периферії, у тому числі на Катеринославщині, в зазначений час проходили вибори делегатів на Собор, який розпочав свою роботу в січні 1918 р.

Політична криза, що тривала до початку травня 1918 р., обумовила тимчасове згортання роботи I сесії Всеукраїнського церковного собору.

За Гетьмана Скоропадського, у травні 1918 р. Собор поновив свою роботу. Серед депутатів Катеринославської єпархії на ньому найбільш активно працював священник С. Мизецький. Головними результатами діяльності Собору влітку 1917 р. стало обрання митрополитом Київським Антонія (Храповицького), відомого своїми антиукраїнськими настроями та проголошення автономного існування української православної церкви у складі Московського патріархату.

На місцях активізувались проросійськи налаштовані кола. Зокрема, Катеринославська духовна консисторія, штат якої складався з царських бюрократів, своїм наказом місцевому парафіяльному духовенству постановляла: на всіх літургіях згадувати і благословляти Всеросійський церковний Собор і патріарха Тихона [5, арк. 51]. Логічним наслідком політики новообраного митрополита стало те, що в жовтні 1918 р. постановою Катеринославського єпархіального з'їзду виборність кліру в даній єпархії було скасовано [21, арк. 83–84]. Чергові політичні перипетії листопада – грудня 1918 р. знову призупинили розгортання подій церковного життя.

В січні 1919 р. новою владою – Директорією – було прийнято «Закон про вищий уряд Української автокефальної православної церкви», за яким Всеукраїнський церковний собор визнавався вищою законодавчою, адміністративною і судовою церковною владою в Україні [22, арк. 3]. У лютому 1919 р. політичні перипетії вимусили національний український уряд покинути Київ. Проте, Директорія намагалась опосередковано впливати на релігійну ситуацію в Україні. З того ж часу дозволено проводити богослужіння українською мовою.

Протягом 1919–1920 рр., істотно змінився церковно-адміністративний устрій єпархій. Нагадаємо, що на 1916 р., на Катеринославщині

функціонувала одна вікарна кафедра – Приазовська і Таганрозька. У наступні роки з ініціативи національного уряду – Директорії – започатковано новий церковний територіальний поділ. На місцях засновувались вікарні кафедри, благочинія, парафії. Зокрема, на Катеринославщині, створено ще п'ять вікаріатств: Олександрівське і Павлоградське, Бахмутське, Криворізьке, Маріупольське та Приазовсько-Таганрозьке. Названі кафедри було включено до складу Української автокефальної православної церкви.

Реструктуризація територіального устрою Катеринославської єпархії відбувалась згідно проекту адміністративно-територіального поділу церкви, який розробило міністерство сповідань [23, арк. 20–21]. Проте, зміни єпархіальної структури не визнали прихильники РПЦ, яких у цій єпархії очолював архієпископ Агапіт.

Проголошення у жовтні 1921 р. автокефалії української церкви, остаточно розкололо православні громади на супротивників і прихильників Української автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ). Останніми у Катеринославській єпархії керував єпископ Микола Пивоваров. Він дбав про українізацію церкви і неодноразово клопотав перед С. Петлюрою щодо надання парафіянам ввіреної йому єпархії богослужбової літератури українською мовою. Результатом піклувань єпископа Миколи стали надходження до храмів Катеринославської єпархії україномовних видань [24, арк. 1–14]. Заходи єпископа Пивоварова: впровадження виборності кліру, ведення богослужінь рідною мовою, освітня робота – знайшли підтримку в середовищі православного населення Катеринославської єпархії: парафіяни надсилали міністру сповідань Української народної республіки І. Огієнку телеграми і листи зі словами подяки єпископу Пивоварову за його плідну духовну та культурно-освітню роботу [25, арк. 3].

Духовенство Російської православної церкви на Катеринославщині, під егідою архієпископа Агапіта та його найближчого помічника священника Калішевського, прагнуло обмежити вплив автокефалістів у єпархії і, таким чином, повернути віруючих до лона своєї церкви. Розгортання церковного розколу співпало з одного боку – з наростанням антирелігійного тиску радянської влади, з іншого – з Голодомором 1921–1923 рр. Для віруючих першочерговою стала проблема продовольства. За 1922 р. у парафіях автокефальної церкви Катеринославської єпархії відбулось лише одне загальне зібрання. Одночасно, державна влада активно проводила кампанію по реквізиції церковного майна, конфіскуючи у, і без того бідних, парафій УАПЦ культові речі. Храми російської церкви були більш багатими і радянська антицерковна політика не мала для них таких руйнівних наслідків.

Єпископ Агапіт і священник Калішевський оголосили про розпуск Катеринославської крайової церковної ради та самовільно включили три автокефальні парафії – Очеретоватку, Підгородню і Спаську – до складу РПЦ.

У грудні 1923 р. Агапіт добився від екзарха Київського Михаїла визнання факту висвячення Миколи в єпископи нелегітимним [25, арк. 8]. Катеринославську єпархію оголосили канонічно підпорядкованою патріарху Російської православної церкви.

Таким чином, короткий ретроспективний аналіз розвитку православ'я на Катеринославщині дає підстави стверджувати, що на початку ХХ ст. її було включено в орбіту впливу Російської церкви. Синодальний уряд прагнув нівелювати особливості цього регіону. На відміну від решти православних єпархій, кордони яких співпадали з однойменними губерніями, територія Катеринославської єпархії, окрім меж губернії, обіймала парафії Облaсті Війська Донського та Ростова-на-Дону. Згідно з канонами РПЦ, участь віруючих у релігійному житті єпархій суттєво обмежувалась. Парафіяни Катеринославщини, одними з перших в Російській імперії, актуалізували питання щодо допущення представників від православних громад до участі у роботі з'їздів духовенства. Проте консервативно налаштований єпископат блокував прагнення віруючих демократизувати церковне середовище. Суспільно-політичне відродження 1917–1920 рр. у релігійному житті набуло суперечливого характеру. З одного боку, спостерігалась демократизація духовного життя православної спільноти: впроваджено виборність кліру, богослужіння переведено на українську мову, розширено мережу культурно-освітніх закладів. З іншого – після обрання митрополитом Київським Антонія (Храповицького) відбулось посилення позицій проросійськи налаштованих сил. На Катеринославщині протистояння прихильників і противників автокефалії проявилось особливо гостро. Архієпископ Російської православної церкви в Катеринославській єпархії Агапіт, разом із своїми прихильниками, добився скасування соборноправних заasad церковного життя та самочинного приєднання автокефальних парафій до лона РПЦ. Автокефальне духовенство поступово втрачало свій вплив у цьому регіоні. Незважаючи на те, що у 1917–1920 рр. віруючі підтримали релігійний ренесанс, в наступні роки, вони виявились неспроможними протистояти заходам консервативно налаштованого кліру, оскільки були знесилені голодом, що вирував на Півдні України. Національна православна церква на Катеринославщині втратила свою життєздатність майже на сімдесят років. Знову відродилась вона лише за умов існування незалежної української держави.

Бібліографічні посилання

1. Биднов, В. Из истории развития православной церкви в Украине / В. Биднов // Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 254. – Далі: ЦДАВО України.
2. Беднов, В. Из прошлого Екатеринославской епархии / В. Биднов. – Екатеринослав, 1907.
3. Гладкий, С. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис. ... канд. іст. наук / С. Гладкий. – Запоріжжя, 1997.
4. Державний архів Запорізької області. – Ф. 19, оп. 1, спр. 91. – Далі: ДАЗО.
5. ДАЗО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 108.
6. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1910. – 1 авг.
7. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1910. – 21 февр.
8. Жилук, С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.) / С. Жилук. – К., 1998.
9. Ігнатуша, О. Проблеми, передані у спадщину / О. Ігнатуша // Людина і світ. – 1998. – № 9.
10. Катунин, Ю. Развитие православной церкви в Крыму: Дис. ... канд. іст. наук / Ю. Катунин. – Запоріжжя, 1995.
11. Надтока, Г. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-політичний аспект / Г. Надтока. – К., 1998.
12. Полный православный энциклопедический богословский словарь. – М., 1913. – Т. 1.
13. Полтавские епархиальные ведомости. – 1879. – № 17.
14. Релігійсзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996.
15. Спінул, О. Православна церква в Україні в кінці ХVІІІ–ХІХ століттях / О. Спінул, О. Чиркова. – К., 1998.
16. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав, 1914.
17. Устав духовных консисторий. – СПб., 1903.
18. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). – Екатеринослав, 1880.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1071, оп. 1, спр. 72.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1071, оп. 2, спр. 166.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1071, оп. 1, спр. 42.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1072, оп. 1, спр. 28.
23. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 223.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 52.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 254.

Надійшла до редколегії 05.12.07

Є. О. Голощапова

Запорізький національний університет

ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ НА ЗАПОРІЖЖІ У 20-ті рр. XX ст.: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД

Охарактеризовано кількісний, майновий, статевий та віковий склад громад євангельських християн-баптистів на Запоріжжі у 20-ті рр. XX ст., розвінчуючи міф про концентрацію в них «експлуататорських прошарків» та «ворогів народу».

У сучасній українській історіографії в рамках новітніх методологічних підходів актуалізується дослідження історії невеликих соціальних спільнот у контексті загальноісторичних суспільних процесів. До таких спільнот належать і релігійні громади, що виступають основою релігійної організації, є її первинним духовним осередком та основною ланкою у діяльності конфесії.

Одним з визначальних та первинних аспектів аналізу діяльності релігійної громади в історичному ракурсі є вивчення проблеми її соціальної структури.

В історіографії проблема соціального складу громад конфесії євангельських християн-баптистів, як правило, висвітлювалась фрагментарно. Характерними рисами досліджень 1920-х рр. є невелика кількість фактичного, переважно загальносоюзного матеріалу, описовий характер робіт. З позиції «класового підходу» релігійні організації класифікувались як представники «буржуазного ладу». Прикладами таких досліджень є роботи Б. П. Кандідова [10], А. І. Клібанова [11].

З середини 1930-х і до середини 1950-х рр. про протестантів взагалі та баптистів, зокрема, друкувалися лише брошури та статті, що носили «викривальний» характер. Прикладами таких робіт є дослідження М. Галактіонова [1], К. Нестеровського [13], М. Чудновцева [21].

Серед робіт кінця 1950-х – 1980-х років означену проблему в своїх монографіях порушували З. В. Калінічева [9], Г. С. Ляліна [12]. Автори, поділяючи в цілому позиції своїх попередників, вважали, що до баптистських громад у 1920-ті рр. входили найменш задіяні у суспільних перетвореннях верстви населення: домогосподарки, селяни-одноосібники, безробітні, інваліди, люди похилого віку.

У сучасній українській історіографії більшість досліджень з історії євангельських християн-баптистів має узагальнюючий характер. У той же час вважаємо своєчасним звернення до більш вузьких тематик наукових досліджень, які не тільки суттєво доповнюють наші зна-

ння з історії регіону, але й надають глибшої інтерпретації загальноукраїнській проблематиці.

У даній статті увага фокусується на соціальній структурі громад євангельських християн-баптистів на Запоріжжі у 20-ті рр. XX ст.

Фактологічним підґрунтям статті виступають звіти місцевих окрадинвідділів та схеми розвитку сектантства по районах, що склалися з метою дослідження релігійних рухів, анкетні дані керівників громад, списки керівництва громадами та об'єднаннями, списки представників від запорізьких громад на з'їздах, списки членів громад, звітна документація НКВС, циркуляри, інструкції, рекомендації, директиви, тези, які видавали НКВС, ЦК КП(б)У та Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У.

Розглядаючи питання соціального складу громад євангельських християн-баптистів на Запоріжжі у 1920-ті рр., перш за все, звернемо увагу на органічно пов'язану з ним проблему чисельності віруючих у громадах. При цьому зауважимо, що існувала низка факторів, що суттєво впливали на об'єктивність статистичних даних. Серед них заідеологізованість радянської офіційної статистики, яка то перебільшувала «сектантську загрозу», завищуючи кількість віруючих, то занижувала її, подаючи це як успіхи в боротьбі з «сектантським мракобіссям», відсутність самообліку баптистів [14, с. 261–271]. До цього слід додати плутанину у статистичних звітах місцевих органів влади.

Зведена таблиця статистичних відомостей, які надійшли до підвідділу культів НКВС на 1 вересня 1924 р., свідчить, що в Запорізькій окрузі налічувалось всього 197 віруючих баптистів [16, арк. 18–19], на 1 квітня 1925 р. вже – 4200 [16, арк. 140]. Скоріше за все, в цифру 4200, крім членів громад, були включені також і наближені, тобто ті віруючі, які, не будучи членами громади, відвідували молитовні зібрання.

Наприкінці 1925 р. у доповідній записці про роботу відділення з відокремлення церкви від держави Запорізького окрвиконкому вказані такі відомості: «в Запорізькій окрузі на грудень місяць існує 7 громад та 11 груп євангельських християн-баптистів з загальною кількістю – 1289, та 22 – служителі культу» [7, арк. 161].

У той же час, проаналізувавши статистичні дані за відомостями про релігійні громади в районах Запорізької округи, складені працівниками того ж відділення, можемо зробити висновок, що загальна кількість баптистів у 1925 р. складала 1869 осіб [18, арк. 5–6, 12]. Остання цифра видається нам більш вірогідною, оскільки вона знаходить побічне підтвердження в інших джерелах, таких як списки членів громад та протоколи регіональних з'їздів, в яких обов'язково вказувались громади, що існували в окрузі.

Статистичні дані вказують не тільки на динаміку загальної кількості баптистів, але й надають можливість побачити періоди найбіль-

шого зростання громад. Орієнтуючись на ці дані, вважаємо, що часом інтенсивного зростання кількості членів баптистських громад по Запорізькій окрузі стали 1917–1925 рр.

Саме перша половина 1920-х рр. була найбільш сприятливою для місіонерської діяльності баптистів. На це вказують і цифри кількості новонавернених у ці роки. Наведемо кілька прикладів. У Олександрівській громаді євангельських християн-баптистів загальна кількість віруючих на 1923 р. складала – 154 осіб, в період з 1917 р. по 1923 р. до громади приєдналися 94 віруючих [2, арк. 43–54], у Софіївській громаді – 117 осіб, 67 з них приєдналися до громади за той же період [3, арк. 1040–1042]. У Жеребецькій громаді на 1923 р. – 130 віруючих, 123 з яких приєдналися до громади в період з 1917 р. по 1923 р. [3, арк. 1018–1020].

Друга половина 1920-х рр. стала часом певної стабілізації і внутрішнього розвитку для громад євангельських християн-баптистів.

Наприкінці 1920-х рр. у офіційних документах поступово знижується цифра загальної кількості баптистів Запорізької округи. У першу чергу, це помітно за даними, зафіксованими у протоколах обласних з'їздів представників баптистських громад.

У протоколі 3-го з'їзду Запорізького обласного об'єднання баптистів, що проходив з 13 по 17 листопада 1927 р., зазначено: «всього в об'єднанні нараховується 33 громади і групи з загальною чисельністю 840 членів» [17, арк. 91–92]. У 1928 р. місцева влада вказує загальну кількість євангельських християн-баптистів – 895 осіб [19, арк. 8].

Таким чином, впродовж 1920-х рр. спостерігаємо такі явища, як бурхливе зростання кількості членів громад євангельських християн-баптистів потім певну стабілізацію і зниження темпів зростання, та наприкінці 1920-х рр. – відтік віруючих з громад.

Вважаємо, що наведена динаміка чисельності віруючих у громадах євангельських християн-баптистів ілюструє перші результати тиску влади на релігійні громади.

З кінця 1920-х рр. у антирелігійній політиці радянського керівництва з'явилося нове гасло: «боротьба з релігією – це боротьба за соціалізм». «Сектантів» (до яких влада відносила і євангельських християн-баптистів) зарахували до класових ворогів.

За таких умов «відповідна» оцінка соціального складу та майнового стану громад євангельських християн-баптистів мала легітимізувати боротьбу проти конфесії, тиску влади на віруючих.

Типовими для того часу були твердження, що «сектантство відбиває політичні й економічні інтереси заможних шарів селянства, що воно є дрібнобуржуазне за своїм класовим змістом і вороже ставиться до соціальних перетворень» [15, с. 15]. Збільшення кількості віруючих та роз-

виток громад оцінювались як «намагання куркульського елементу на селі об'єднатися в які-небудь організаційні форми» [20, арк. 93].

Отже, в 20-ті рр. XX ст. оцінка соціального складу громад ставала предметом ідеологічних спекуляцій, бо від неї залежало визначення місця громади в суспільстві. Наскільки ж була права радянська пропаганда?

Наявні джерела переконливо свідчать, що в соціальному складі громад євангельських християн-баптистів Запорізької округи переважали селяни. Так, у період з 1922 р. по 1927 р. в Гуляйпільській, Мало-Токмацькій, Федорівській, Богуславській, Басанській, Жеребецькій, Софіївській, Мар'ївській громадах селяни складали 100%. У Воскресенській, Скельській, Ново-Запорізькій громадах незначний відсоток складали робітники і ремісники [підраховано за: 2, арк. 45–54; 4, арк. 121, 145, 320, 341, 351; 5, арк. 6–13; 6, арк. 3–5; 7, арк. 58, 90; 8, арк. 56–60].

Що ж стосується майнового стану віруючих громад євангельських християн-баптистів, то найкраще це питання на регіональному рівні ілюструють «схеми розвитку сектантства» – вид звітної документації Запорізького окрадмінвідділу та списки членів громад. Так, на території Оріхівського району діяла одна громада євангельських християн-баптистів кількістю 125 осіб. За соціальним статусом: куркулів – 0, середняків – 20, робітників – 5, інші – бідняки та кілька кустарів (кравці); на чолі громади стояли керівник та секретар (за соціальним статусом: керівник – кустар, секретар – бідняк). У Покровському районі в с. Велико-Михайлівці громада баптистів складалася з 17 осіб. До її складу входили середняки та бідняки. Баптистська громада Василівського району складалася виключно з середняків та заможних селян. У Хортицькому районі діяла громада євангельських християн-баптистів кількістю 130 членів. Усі вони були селянами. Середняків серед них – 90 %, бідняків – 10 %, у громаді використовувалась наймана праця згідно з існуючим порядком найму [7, арк. 58, 74, 86, 90].

Статистичні дані по Запорізькому округу за 1922–1927 рр. свідчать, що в Гуляйпільській, Оріхівській, Ново-Запорізькій громадах євангельських християн-баптистів бідняки складали 100 %, у Воскресенській та Федорівській громадах – більше 60 %. Лише в Жеребецькій, Скельській та Софіївській переважали середняки: 68 %, 67,1 % і 78,4 % відповідно (підраховано за: 3, арк. 1018–1030, 1040–1050; 4, арк. 121, 145, 320, 351, 386; 5, арк. 6–13; 7, арк. 90)).

За представленими даними складно зробити висновки про переважання заможних селян у баптистських громадах. Основна маса віруючих за майновим станом – середняки і бідняки, як зауважують самі пра-

цівники окрадмінвідділу. Важливо й те, що в жодному дослідженому документі ми не знайшли відомостей про наявність класової боротьби та розшарування між віруючими громад євангельських християн-баптистів Запорізької округи.

Характеристика соціального складу громади, звичайно, не обмежується майновим та соціальним станом віруючих. Так, показниками потенціалу, прогресивного та динамічного розвитку громади є її статевий та віковий склад.

Статистичні дані переконливо свідчать про те, що у баптистських громадах Запорізької округи у 20-х рр. XX ст. переважали жінки.

Так, проаналізувавши гендерний склад громад євангельських християн-баптистів за період 1922–1927 рр., маємо такі результати: у Олександрівській громаді жінки складали 55 %, чоловіки – 45 %; Жеребецькій – 59,2 % і 42,3 %; Софіївській – 53,4 % і 47 %; Воскресенській – 53 % і 47,4 %; Скельській – 56 % і 44,2 %; Гуляйпільській – 41,3 % і 52 %; Федорівській – 47 % і 53,3 %; Оріхівській – 56,2 % і 44 %; Басанській – 48 % і 52,2 %; Богуславській – 74 % і 26 %; Мало-Токмацькій – 40 % і 60 %; Ново-Запорізькій – 62,5 % і 37,5 % (підрховано за: [2, арк. 45–54; 3, арк. 1018–1030, 1040–1050; 4, арк. 121, 145, 320, 341, 351, 386; 5, арк. 6–13; 6, арк. 3–5; 8, арк. 56–60]).

Також звернемо увагу на порівняно невелику різницю між показниками чоловічої та жіночої статі в громадах. Тобто теза про те, що до релігійності схильні більше жінки через те, що «культурна революція» та «соціалістичні перетворення» у 1920-х рр. торкнулись їх менше ніж чоловіків, не знаходить підтвердження.

Аналізуючи архівні джерела, бачимо, що баптистські громади поповнювались, перш за все, за рахунок родинних зв'язків. Є приклади, коли громада – це, перш за все, об'єднання кількох сімей, кількох поколінь.

Поглянемо на такі статистичні дані. На середину 1920-х рр. у Оріхівській громаді – 50 % від загальної кількості віруючих складали представники 4-х родин; у громаді с. Нове-Запоріжжя – 81,25 % від загальної кількості представники – 3-х родин; у Малій Токмачці – 86 % членів громади представники 10-ти родин; у Богуславській – 44 %, представники 3-х родин; у Басанській – 71 % представники 3-х родин; у Федорівській – 70 % представники 6-ти родин; у Скельській – 70 % – представники 8-ми родин. Всі перелічені громади знаходились у сільській місцевості. У міській Олександрівській громаді тільки 25,3 % від загальної кількості становили члени 10-ти родин (підрховано за: [2, арк. 45–54; 4, арк. 145, 341, 351, 386; 6, арк. 3–5; 8, арк. 56–60]).

Про спадкоємність духовних традицій свідчить той факт, що в одній родині кілька поколінь ставали членами баптистських громад.

Такі приклади знаходимо в Олександрівській громаді у родинах Асауленко, Каськових, Полякових, Хохлових, коли до громади належали два покоління. У Жеребецькій громаді родини Драних, Дробних, Ткалічів, Шаховцових. У Софіївській громаді родини Виноградних, Карчевських, Котелевських.

Отже, представлені дані доводять, що основним шляхом поповнення громад євангельських християн-баптистів була родина. Причому в сільській місцевості ця тенденція проявлялася сильніше, ніж у місті. Це свідчило, з одного боку, про традиційно вищу релігійність селян, з іншого – про те, що в середині 1920-х рр. соціалістичні перетворення торкнулись села менше, ніж міста.

Важливим показником життєдіяльності та ресурсів потенційного зростання і розвитку громад євангельських християн-баптистів є віковий склад громад.

Статистичні дані по Запорізькій окрузі засвідчують, що в громадах євангельських християн-баптистів в основному переважали віруючі вікових категорій: від 20 до 30 та від 30 до 40 років, тобто люди найбільш працездатного віку. Значний відсоток молоді означає, що громади мали досить потужний потенціал свого розвитку та встановлення тяглості традицій.

Таким чином, проблема визначення соціальної структури громад євангельських християн-баптистів набула особливої гостроти у 1920-ті рр. через політизацію цього питання. У руслі розгортання класової боротьби основним аргументом влади, який «дозволяв» позбутися невдоволених або тих, хто не вписується в нове комуністичне суспільство, ставала належність до «соціально чужих». Отже, визначення соціального та майнового стану населення ставало першочерговим завданням.

У баптистських громадах переважали селяни, за майновим станом – середняки та бідні. Переживши революцію, голод, громадянську війну, вони продовжували працювати, розвиваючи свої господарства, підтримуючи тих, хто мав у цьому потребу. Цілими родинами, кількома поколіннями приходили віруючі до громад, складаючи їх міцний кістяк. Старше покоління передавало свої духовні традиції молодшому, забезпечуючи збереження віри. Гармонійна пропорція кількості чоловіків та жінок створювала основи для нормального розвитку громад.

Небезпечний міф про концентрацію в громадах євангельських християн-баптистів «експлуаторських прошарків» та «ворогів народу» став зручним інструментом маніпулювання суспільною свідомістю та надійним аргументом на користь репресивних заходів влади щодо баптистів на початку 30-х рр. XX ст.

Запропонована розвідка не може дати вичерпні наукові узагальнення означеної проблеми. Велика кількість питань, серед яких визначення додаткових параметрів, за якими можна оцінити соціальну структуру громад, її порівняння на різних етапах історичного розвитку, вплив соціокультурних процесів тощо потребують подальшого дослідження, що відкриє нові грані соціальної історії та безпосередньо історії конфесії євангельських християн-баптистів як на регіональному рівні, так і у всеукраїнському масштабі.

Бібліографічні посилання

1. *Галактионов, М.* Классовый враг под сектантской личиной / М. Галактионов. – М.; Л., 1930.
2. Державний архів Запорізької області. – Ф. 316, оп. 3, спр. 2. – Далі: ДАЗО.
3. ДАЗО. – Ф. Р.316, оп. 3, спр. 4.
4. ДАЗО. – Ф. Р.316, оп. 3, спр. 9.
5. ДАЗО. – Ф. Р.316, оп. 3, спр. 14.
6. ДАЗО. – Ф. Р.316, оп. 3, спр. 16.
7. ДАЗО. – Ф. Р.316, оп. 3, спр. 33.
8. ДАЗО. – Ф. Р.316, оп. 3, спр. 50.
9. *Калиничева, З. В.* Социальная сущность баптизма. 1917–1929 / З. В. Калиничева. – Л., 1972.
10. *Кандидов, Б. П.* Религиозная контрреволюция 1918–1920 гг. и интервенция / Б. П. Кандидов. – М., 1930.
11. *Клибанов, А. И.* Классовое лицо современного сектанства / А. И. Клибанов. – Л., 1928.
12. *Лялина, Г. С.* Новые тенденции в идеологии баптизма / Г. С. Лялина. – М., 1979.
13. *Нестеровський, К.* Як колективізація нищить релігію / К. Нестеровський. – Х., 1930.
14. *Сітарчук, Р. А.* Про кількісне зростання членів українських протестантських конфесій у перше десятиріччя радянської влади / Р. А. Сітарчук // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький; Чернівці, 2000. – Вип. 10.
15. *Уласевич, В.* Сучасне сектантство / В. Уласевич. – Х., 1925.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5, оп. 2, спр. 213. – Далі: ЦДАВО.
17. ЦДАВО. – Ф. 5, оп. 3, спр. 254.
18. ЦДАВО. – Ф. 5, оп. 3, спр. 986.
19. ЦДАВО. – Ф. 5, оп. 3, спр. 1056.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1772.
21. *Чудновцев, М.* Церковники и сектанты в борьбе против колхозов / М. Чудновцев. – М., 1931.

Надійшла до редколегії 07.12.07.

VI. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

УДК 622.6 «19–20»

С. М. Парнак

Криворізький технічний університет

ГІРНИЧА ГАЛУЗЬ КРИВОРІЖЖЯ

В кінці XIX – початку XX ст.

Розглянуто стан транспортного забезпечення гірничовидобувної галузі у Криворізькому залізорудному басейні в означений період. Піднятий у статті напрям дослідження досить слабо висвітлений у історіографії тому, що майже вся опублікована література стосується техніко-економічного розвитку галузі.

Інтерес до природних багатств Криворіжжя проявився ще в кінці XVIII ст., а саме розробка залізних руд була розпочата лише в 90-ті рр. XIX ст.

Значний внесок у розробку і промислове опанування залізорудних родовищ Криворізького залізорудного басейну (КЗБ) належить О. Полю.

На кінець 1890-х рр. розробкою і видобутком руди в регіоні займалися 15 акціонерних товариств, в яких переважав французький та бельгійський капітал. Містечко Кривий Ріг перетворилося «на великий ринок наймання на землеробські та гірничі роботи» [6, с. 238]. Наявність великого ринку дешевої робочої сили приносило підприємцям надприбутки. Підраховано, що за 1888–1913 рр. прибуток власників криворізьких руд збільшився у 10 разів, сума, яка виділялася на дивідент, у 15 разів, а заробітна плата збільшилася лише на 11 % [5, с. 22]. Достатня кількість дешевої робочої сили гальмувала механізацію гірничих робіт.

Розглядаючи процес транспортного забезпечення видобутку та доставки руди до переробних підприємств, цей шлях можна розділити на

такі етапи: транспортування руди всередині шахти чи кар'єру (від збою до підйомника), підйом руди на поверхню, транспортування руди на склад, доставка руди зі складу до залізниці.

Техніка видобутку руди на першому руднику Криворіжжя (Саксаганський рудник, 1881 р.) в той час була досить примітивною і велася відкритим способом (кар'єром) – грабарями. Робота грабаря вважалася однією із найважчих. Професор І. Тіме у 1892 р. описує кар'єр, як такий, що мав вигляд велетенської ями (розносу), розташованої у рівнинній степовій місцевості, що була покрита травою і обнесена дротяною загорожею [10, с. 401]. Розкриття, підйом руди, вивезення нашарувань та інших пустих порід з рудника здійснювалося артіллю грабарів по спеціально зробленому похилому виїзді або виході. По ньому також виносилася та вивозилася руда на тачках, носилках або ж кіньми і складалася на поверхні в бурти і кагати. Двоє робітників-грабарів повинні були за зміну завантажити та відкотити до підйомника до 30 вагонеток руди. По мірі заглиблення кар'єру приходилося збільшувати довжину таких виїздів і при цьому, відповідно, падала продуктивність праці робітників. Ями-розноси (кар'єри) мали відкоси, які залишалися з метою безпеки. Відкоси мали різні кути похилу, в залежності від покриваючих руду наносів. Наступним етапом розробки стало облаштування по відкосу кар'єру похилих площин для транспортування руди на поверхню. Такі пристрої з'єднували донну поверхню і горизонт розробки по прямій лінії і отримали назву «уклонок». Вони об'єднувалися однією чи двома парами вузькоколійки «по якій вагонетки піднімалися нагору. Транспортування вагонеток також проводилося різними способами: за допомогою кінного вороту («барабану») як на Білокрисівському руднику, чи за допомогою спеціальної кліті (Саксаганський рудник), яка мала горизонтальну площину з рейками для розміщення вагонеток і по рейках «уклонки» котилася вже кліть. Цей механізм міг везти вагонетки, наповнені доверху і значно більшої ваги, ніж на Білокрисівському руднику. Крім «уклоном» і похилих шахт на рудниках Кривбасу з початку ХХ ст. почали закладати вертикальні шахти, які облаштовувалися підвішеними на канатах клітьми, які могли підіймати одну або дві вагонетки.

На Галковському руднику для доставки руди до залізниці була побудована кінно-залізна дорога. Для транспортування руди застосовувалися залізні вагонетки ємністю до 60 пудів, з яких склалися поїзди по 6–12 вагонеток. Тяговою силою цього потягу були коні, що йшли не попереду, а збоку, щоб не допустити наїзду і їх травмування.

15 травня 1884 р. розпочалася експлуатація Криворізької (з 1886 р. – Катерининська) залізниці та ділянки від ст. Довгинцеве до ст. Саксагань

(з 1890 р. – ст. Карнаватка). Завантаження руди у вагони також було виділено в окрему роботу і велося вручну.

Табл. 1 показує кількість вивезеної руди зі станцій, які знаходилися в КЗБ [3, с. 35].

Таблиця 1

Роки	Кількість вивезеної руди, тис. пудів					Всього вивезено, тис. пуд.	Видобуто в Херсонській губернії, тис. пуд.
	Херсонська губернія			Катерино-славська губернія			
	Кривий Ріг	Довгинцево	Карнаватка	Вечірній Кут	Пічугіно		
1890	97,9	3406,9	16759,9	-	685,7	20950,4	6604,1
1891	442,8	3515,6	19448,1	-	2471,3	25877,8	7682,1
1892	3396,7	4496,3	20101,2	-	2588,9	30583,1	9386,0
1893	3700,0	829,3	26745,0	2763,3	1676,4	35714,0	12585,4
1894	4000,0	3,6	17780,5	28440,4	3503,7	53728,2	13573,8
1895	1372,6	-	25410,7	29227,2	2469,5	58480,0	11481,2
1896	2471,5	0,1	15534,6	24785,3	1205,8	43997,3	14804,8
Всього	15481,5	12251,8	141780,0	85216,2	14601,3	169330,8	76118,3

Транспортування руди до першого на Криворіжжі чавуноливарного заводу – Гданцівського – було безпосередньо вагонетками, а з усіх інших рудників вона підвозилася гужовим транспортом. До 1895 р. доставка руди була вільним промислом, яким міг займатися кожен бажаючий за домовленістю з промисловцями. Цим займалися місцеві селяни, що проживали у містечку Кривий Ріг. Ціни за доставку пуда руди широко коливалися в залежності від відстані до залізничної станції і від стану дороги. За один день можна було зробити до 6-ти ходок. Платили за доставку руди по-різному: від 0,36 до 1,75 коп. з пуда. На перевезення руди наймалися й чумаки з Київської губернії, що займалися цим промислом. За транспорт їм служили коні або воли. Вигідність роботи на волах була в тому, що наймані робітники не могли так скалічити вола як коня. Та й утримання волів обходилося дешевше, ніж коней, яким потрібен зерновий корм [1, с. 38] У другій половині 1890-х рр. привілей у доставці руди став одним із важливих пунктів договорів на право розробки залізних руд. Усі власники садіб, які їх здавали під розробку, почали ставити обов'язковою умовою перевагу у вивезенні руди з вказівкою кількості підвод зі своїх садіб. Плата за доставку руди була по одній копейці з пуда. Згодом цей промисел перевезення почав поступово переходити до рук власників рудних земель.

На початку другої половини XIX ст. рудовидобувні товариства розгорнули активну діяльність з розвідок нових покладів. У цей час впер-

ще зайшла мова про можливість розробок покладів підземним (шахтним) способом.

У садибі поміщика Ю. Шмакова та на землях Г. Макова відкрили поклади руди на значній глибині залягання і планували розпочати їх розробку в 1886 р. Перша підземна розробка розпочалася на руднику «Руднів», що належав Товариству криворізьких залізних руд, з глибини 19 сажнів (40,5 метра). У 1896–1898 рр. доставка відбитої руди в підземних виробітках від забою до місця навантаження проводилася також вручну, шляхом перекидання її лопатами або ж тачками чи санками. На деяких копальнях для підвозу руди до підйомника використовували вагонетки з дерев'яними та металевими кузовами, встановленими на рейки, які пересувалися вручну або ж кіньми. Подібний транспорт застосовувався і на поверхні. Загалом треба відмітити, що видобуток і транспортування руди на початку 1890-х рр. проводилися найпримітивнішими засобами. Для цього слугували: лом, мотика (кирка), лопата, носилки, тачка. 1886 р. став переломним як в технології видобутку залізної руди, а так і у механізації гірничих робіт. Фінансово-економічні чинники, конкуренція, зростання попиту на дешеву по собівартості руду спонукали рудо-підприємців використовувати нові технології того часу. Різниця між часом наукового відкриття (технології чи механізму) і до моменту запровадження його на Криворіжжі становила в середньому до десяти років.

У 1887 р. на руднику Саксаганський був змонтований і запущений у роботу перший у басейні похилий підйомник з паровою машиною, потужністю 56 к.с. (Цей підйомник пропрацював до 1955 р.) Монтажем підйомника керував гірничий інженер М. Шимановський. Кліть підіймала дві вагонетки вагою в 1 тону, а підйом був розрахований на видобуток 800 тон руди на добу [8, с. 35]. Його пуск дозволив компанії («Анонімне товариство Криворізьких залізних руд») позбутися великої кількості грабарів, які займалися вивозом руди з кар'єру, постійно вимагали збільшення платні за доставку до місця складування. На цьому ж руднику інженером М. Шимановським була вперше застосована рейкова відкатка вагонеток до похилої кліть підйомника. Ширина колії була 80 см. Слідом за Саксаганським рудником того ж року підйомником був обладнаний Білокрисівський рудник Новоросійського товариства, де була застосована парова лебідка локомотивного типу потужністю 12 к.с. За рік на цьому руднику почав діяти ще один підйомник потужністю 10 к.с. У 1890 р. у басейні вже діяло чотири парових підйомника. У 1895 р. – 17, 1896 р. – 19, 1897 р. – 23, а 1898 р. – 27, 1899 р. – 51, 1900 р. – 53. Останній паровий підйомник у регіоні був демонтований у 1932 р., коли рудники повністю перейшли на електро-

тягу [8, с. 17]. Обладнання для парових підйомників завозилося із-за кордону і було різнохарактерним за конструкцією.

Уже у 1900 р. за кількістю парових підйомників у питомій вазі обладнання шахт і кар'єрів Кривбас випереджав Урал практично у 16 разів, а за потужністю – у 20 разів. Кінні підйомники («барабани») з'явилися одночасно з паровими у 80-рр. ХІХ ст. і поступово замінювалися паровими.

Разом з використанням парових і кінських підйомників починається будівництво під'їзних залізничних колій до рудників уздовж усієї смуги родовищ з півдня на північ. Першим побудувало власну під'їзну колію системи «Дековіль» Новоросійське товариство для підвезення руди до Катерининської залізниці довжиною 9,6 км. Її рухомий склад складався з двох чотириколісних локомотивів і одного шестиколісного (Мальцевського типу). Місячна продуктивність дороги складала 600 тис. пудів (9,6 тис. тон) [4, с. 72]. Перевезення здійснювались тільки вдень.

У 1897 р. за кількістю видобутої залізної руди та технічним оснащенням Кривбас вийшов на перше місце в Росії, а Катеринославська залізниця – за обсягом перевезень.

Висока якість криворізької руди забезпечувала її активне споживання. У 1913 р. рудники КЗБ давали 67 % залізної руди для промисловості Росії, але все ж таки головними її споживачами були металургійні заводи, що були розташовані вздовж Катерининської залізниці.

У 1897 р. С. Колачевський купив для власних потреб перший паровоз – «кукушка», другий – через два роки. У 1909 р. на рудниках працювало дев'ять паровозів. У цей час було зроблено перші кроки і в механізації навантажувальних робіт – застосовано перші «механічні лопати» (1896 р.).

У 1898 р. вперше робляться підрахунки запасів залізної руди. Спеціальна комісія ХХІІІ з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії визначила запаси руди в КЗБу 56600 тис. тон [2, с. 5].

Початок ХХ ст. характеризувався промисловою кризою. Поступово згортається виробнича діяльність. Зменшується видобуток залізної руди: 1898 р. – 2000 тис. т, 1900 р. – 2908 тис. т, 1901 р. – 1787 тис. т.

У 1901 р. у КЗБ технічне керівництво роботами здійснювали 19 інженерів та 49 штейгерів (гірничий майстер), причому інженери керували на 19 рудниках, штейгери на 29, а на 31 руднику роботи велися без будь-якого технічного нагляду. У 1902 р. у регіоні налічувалося 79 рудників (з них 49 не працювало, під гірничими відвалами було зайнято 19219 дес. землі, з них 2889 дес. були власністю рудопромисловців, а 163 дес. – орендовані у селян і поміщиків [9, с. 236].

Світова економічна криза торкнулася і Криворіжжя. Вона обумовила концентрацію капіталу, закриття дрібних рудників і поглинання їх більш крупними. Криза також стимулювала власників рудників на пошук більш ефективних та дешевих способів видобутку руди. З цього часу починається будівництво великих і малих електростанцій, застосування електрики в гірничій справі, впровадження пневматичної енергії, спроби механізації бурових робіт, будівництво канатних доріг тощо,

У 1902 р. на 12 рудниках вже працювали електричні та парові підйомні машини, на 16 – парові та кінні барабани, а на 51 – виключно кінні барабани. Загалом підйомників на копальнях було 120, в тому числі 6 електричних, 41 парових, 73 кінних [7, с. 27].

Перший електричний підйомник потужністю 45 к.с. було змонтовано у 1901 р. на Ушаковському руднику товариства «Дубова Балка». Для його живлення було побудовано невелику за потужністю електростанцію з паровим двигуном. У 1902 р. на одному з рудників компанії БДК (в 1895 р. три товариства – Брянське, Криворізьке та Донецьке – об'єдналися, а в 1908 р. разом з іншим об'єдналися в «Товариство продажу руд Півдня Росії – «Продаруда»). Уперше в басейні почала діяти електрична відкатка на поверхні, яка використовувалася для транспортування вагончиків з рудою від рудника до ст. Саксагань на відстань 3 км. Потім руду вантажили на грабарки і кіньми транспортували до залізниці. На рудниках підприємців С. Шмакова, Д. Галковського та деяких інших почали застосовувати (для вантажних робіт з відкритих складів) «парові лопати» (екскаватори). Але на більшості рудників видобута руда вантажилася вручну, так як на Катерининській залізниці. Для цього подавалися стандартні закриті вагони, що виключало можливість збудувати необхідні пристосування для безпосереднього перевантаження руди з возів чи вагонеток прямо у вагони. Тільки у 1914–1915 рр. на Шмаковському руднику, вперше в Кривбасі, для приймання руди і завантаження її у залізничні вагони були побудовані спеціальні бункери, у які руда поступала по стрічкових транспортерах.

Таким чином загальне становище рудників Кривбасу, їхній технічний стан, а також транспортне забезпечення перебувало на низькому рівні. Тільки після світової промислової кризи початку ХХ ст. помітно зростає технічне та транспортне переоснащення з метою збільшення видобутку руди. Визначну роль у цьому процесі відіграв перехід господарств на електричну енергію.

Бібліографічні посилання

1. Долинский, Л. Статистические сведения за 1886–1887 гг. по Юго-Западному горному округу / Л. Долинский // Горный журн. – 1888. – № 12. – С. 38.
2. Кривбассгеология. Исторический очерк. – Кривой Рог, 1967.
3. Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. – Кривий Ріг, 2006.
4. Криворізький залізорудний басейн. – Кривий Ріг, 2006.
5. Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк. – Д., 1975.
6. Ленин, В. И. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 3.
7. Малахов, Г. М. Основная железорудная база СССР. Очерк развития Криворожского бассейна / Г. М. Малахов, Н. И. Стариков, А. Г. Шостак. – К., 1957.
8. Мельник, О. О. Рудник Саксаганський / О. О. Мельник // Поль і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні. – Кривий Ріг, 2006.
9. Парнак, С. М. Гірничий інженер в контексті часу. (Роль Е. К. Фукса в розвитку гірничопромислового Кривбасу) / С. М. Парнак // Сталій розвиток гірничо-металургійної промисловості: Міжнар. наук. конф. – Кривий Ріг, 2004.
10. Тиме, И. Южнорусские горные заводы / И. Тиме // Горный журн. – 1893. – № 1.

Надійшла до редколегії 07.12.07.

УДК 622.34 (091)

Л. В. Чорнодід

Криворізький технічний університет

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК КРИВБАСУ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ ТА ТЕОРІЯ «ЗАТУХАННЯ»

Розглянуто основні напрями розвитку Криворізького залізорудного басейну в роки першої п'ятирічки та вплив теорії «затухання» на промисловий розвиток Кривбасу, подальшу розробку його родовищ.

Важлива роль у розвитку радянської економіки надавалася Криворізькому залізорудному басейну, що був найпотужнішою залізорудною базою країни і в перспективі повинен був стати найважливішим центром металургійної промисловості не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі.

Актуальність вивчення його історії, економічних і суспільно-політичних процесів, що відбувалися в період його становлення як важ-

ливого центру радянської економіки, обумовлена тим, що і сьогодні Криворіжжя залишається провідним промисловим регіоном в Україні.

Предметом дослідження даної статті було обрано «теорію затухання» Криворізького залізорудного басейну, яка з'явилася у 1930-ті рр. XX ст. Головним авторським завданням є спроба показати шкідливий вплив цієї теорії на дослідження та промислову розробку родовищ регіону і довести, що Кривбас мав достатні запаси залізної руди, щоб бути основним центром гірничорудної промисловості в країні.

Аналіз наукового доробку з цієї проблеми засвідчує, що ця тема досліджувалася у контексті загальної історії Криворіжжя. Це незначна кількість праць, що вийшли у 60–70-ті рр. XX ст. [2; 6; 12; 13].

На наш погляд, історія промислового розвитку Криворізького залізорудного басейну в роки перших радянських п'ятирічок та вивчення суспільно-політичних процесів, що відбувалися у той час у регіоні і впливали на його розвиток, заслуговують на увагу дослідників і потребують детального вивчення.

Успішна відбудова народного господарства після руйнацій громадянської війни створила умови для проведення реконструкції та механізації залізорудної промисловості.

Реконструкція Криворізького залізорудного басейну була розпочата у 1926–1927 рр., але свого практичного здійснення набула лише у 1931 р. До 1930 р. передбачалося побудувати 6 нових шахт та реконструювати 2 старі; у 1931 р. пустити в дію 4 нових і 2 реконструювати; у 1932 р. побудувати 3 нових і здійснити реконструкцію однієї, а вже у 1933 р. намічалось побудувати 9 нових шахт [8, с. 5]. Таким чином, за першу п'ятирічку передбачалося повністю здійснити реконструкцію Криворіжжя.

З самого початку реконструкційний процес у Кривбасі не набрав належних темпів та обсягу, які були заплановані. У березні 1931 р. у газеті «Комуніст» була надрукована стаття секретаря Криворізького міському КП(б)У І. Фукса «Чергові питання залізорудної промисловості», де були зазначені причини відставання реконструкції криворізьких рудників. Це питання розглядалося у вищих партійних органах. Була прийнята постанова Президіума ЦК КП(б)У та колегії наркомату РКІ УРСР «Про стан залізорудної промисловості Криворіжжя», де вказувалося на тяжке становище рудників у зв'язку з їхньою низькою технічною базою. Розроблялися заходи по прискоренню реконструкції басейну [11]. Оскільки плани 1930 р. та 1931 р. не були виконані, то вся вага подальшої реконструкції випала на останні роки п'ятирічки. Так, у 1932–1933 рр. передбачалося ввести до експлуатації 13 шахт, закінчити другу чергу будівництва трьох шахт. Крім того, намічалось розпочати закладку 5 нових шахт [8].

Незважаючи на повільні темпи реконструкції, у 1928–1929 рр. вдалося закласти будівництво шахти «Капітальна» ім. Орджонікідзе (рудник ім. Леніна), шахти «Центральна» (рудник ім. Фрунзе), шахти «Комінтерн» (рудник ім. Жовтневої революції) та інші [15, с. 105]. У 1929 р. була введена до дії одна з найбільших шахт у Криворіжжі – шахта «Більшовик», проектна потужність якої складала 60 тис. т. руди на рік [3, с. 1506]. Своєю потужністю відзначалася і шахта ім. Орджонікідзе (1,7 млн т.), до того ж вона була на той час найбільш механізованою шахтою у криворізькому басейні [4, с. 30]. У 1932 р. було закладено будівництво шахт «Нова» (рудник ім. К. Лібкнехта), «Комунар» (рудник ім. Дзержинського), яка була розрахована на видобуток 1–2 млн т. руди на рік [20].

Проекти реконструкції та переобладнання шахт виконувалися групою спеціалістів Південнорудного тресту і обговорювалися на засіданнях Науково-Технічної Ради (НТР). Значна кількість нових проектів була обговорена в 1930 р. (проект реконструкції рудника «Суха Балка» ім. Шварца, Пролетарського, Артемівського, Чубаревського, Ленінського рудників) [4]. У розробці проектів будівництва шахт брали участь і американські спеціалісти, які були запрошені з різних фірм до співпраці і брали безпосередню участь у реконструкції Криворіжжя та впровадженні нових систем розробок. Так, на роботу до Кривбасу було запрошено 20 американських гірничих інженерів з фірми «Oglebay Norton Co» [9, с. 10]. 13 листопада на засідання НТР було обговорено один з варіантів реконструкції рудника ім. Шварца, запропонований американськими гірничими інженерами Ріделлом та Прайсом [1; 6].

У роки громадянської війни обладнанню криворізьких рудників була нанесена велика шкода. Значна його частина була або повністю знищена, або застаріла. Ситуація ускладнювалася тим, що дуже часто не вистачало найпростіших інструментів: кайл, лопат. Робітники вимушені були годинами ходити по території руднику в пошуках необхідного. Таке становище спостерігалось на багатьох рудниках (рудник «Дубова Балка», Ленінський та ін.) [11].

У період відродження криворізьких рудників механізація здійснювалася дуже повільно. Не вдалося відразу відмовитися від так званих «дідівських методів» буріння «на руку», вантаження вагонеток лопатою та їх відкатки вручну або за допомогою коней. Реконструкція рудників Криворіжжя, будівництво нових шахт у роки першої п'ятирічки передбачало їх оснащення сучасною технікою та обладнанням, використання останніх провідних технологій та повну електрифікацію залізничної промисловості.

На I Всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості (1930 р.) було висунуто гасло: «Техніка в період реконструкції вирішує все». Виняткову увагу впровадженню та оволодінню технікою приділив Пленум ЦК КП(б)У (лютий 1931 р.), де була прийнята постанова, що підтвердила лозунг «Лицем до техніки», який став більш актуальним на третьому році п'ятирічки [10, с. 180].

Механізація залізорудної промисловості проходила у багатьох напрямках. На перше місце висувалося завдання механізації процесу буріння, який на початок першої п'ятирічки був механізованим недостатньо. Тільки деякі рудники перейшли на пневматичне буріння [12]. На рудниках Кривого Рогу використовувалась велика кількість перфораторів різних типів і марок. Основна частина з них були іноземного виробництва. Переважно вибурювання породи здійснювалося потужними перфораторами іноземного виробництва Soullivan та Flottmann, які були дуже дорогими. За спогадами бурильника Ф. І. Ляпоти вартість одного перфоратора іноземного виробництва складала 500 крб. золотом [14, с. 63].

Із 1927 р. у Криворізький район починає надходити велика кількість обладнання. На початку 1930 р. у районі було 32 компресори загальною продуктивністю 1000 м куб. / хв., 2000 перфораторів і 30 бурозаправочних верстатів [13, с. 110]. Основна частина обладнання продовжувала надходити від іноземних поставників. Південнорудним трестом були підписані угоди з англійською фірмою «Аркос» та деякими американськими [19]. До 1932 р. пневматичне буріння було впроваджено на всіх рудниках Криворіжжя.

У 1930-ті рр. починається випуск вітчизняних перфораторів (робота була здійснена колективом інженерів у складі: Г. Матухно, П. Кушевського, П. Береславця, Ф. Локтіонова, Г. Романушко).

Крім впровадження пневматичного буріння починається механізація процесу прибирання породи та її транспортування.

Успішна реконструкція та механізація залізорудної промисловості відкрили нові можливості для збільшення видобутку руди, потреба в якій постійно зростала в зв'язку з прискоренням темпів індустріалізації. У 1929–1930 рр. залізорудна промисловість країни вийшла на довоєнний рівень. У цих умовах зросла частка Криворіжжя, де 11 рудників з кількістю робітників 19 тис. до кінця п'ятирічки повинні були збільшити видобуток руди вдвічі [18]. Всього в країні передбачалося до кінця п'ятирічки збільшити видобуток руди до 25 млн т. Основна вага видобутку приходилася на Криворізький залізорудний басейн.

Саме в цей період виникла так звана теорія «затухання» Криворізького басейну, яка завдала значної шкоди розвитку регіону. Ця тео-

рія була висунута і захищалася деякими керівниками Південнорудного тресту, Геологічного комітету і окремими вченими-гірниками. Сутність теорії полягала в тому, що її прихильники намагалися довести, що даний регіон вичерпав свої можливості і немає необхідності вкладати кошти в його подальший розвиток. Захоплення теорією «затухання» на деякий час припинило геологорозвідувальні роботи з вивчення Криворіжжя, що призвело до значного зменшення обсягів фінансування на його розвиток. Основні зусилля в цей час були спрямовані на керченські рудні поклади.

Закладка нових шахт, дослідницька діяльність вчених, які проводилися у 1929–1930 рр. довели, що Криворізький регіон має достатні запаси залізної руди для повного забезпечення вітчизняної металургійної промисловості. Неспроможність теорії «затухання» доводилася на сторінках всесоюдної та республіканської преси в статтях керівників виробництва, вчених, гірничих робітників.

У листопаді 1930 р. НТР заслухала результати обстеження Криворізького залізорудного басейну, яке проводилося спеціальною комісією, до складу якої входили вчені, гірничі інженери, провідні спеціалісти гірничої справи. Згідно з результатами дослідження були визначені запаси руди, якими володіє Кривбас. Обсяг запасів, на думку комісії, становив 700–800 млн т., але й ця цифра не вичерпувала всіх можливостей регіону [5; 6].

15 квітня 1930 р. ЦК ВКП(б) заслухав доповідь про діяльність Південнорудного тресту. Була прийнята постанова, яка засуджувала теорію «затухання». Згідно з постановою намічалася ціла низка заходів, спрямованих на перетворення Криворізького басейну у великий індустріальний центр, на реконструкцію залізорудної промисловості на основі останніх технічних досягнень. «Маючи на увазі високу якість руди, – зазначалося у постанові, – вже визначені запаси і невичерпані можливості їх збільшення, Криворіжжя на тривалий час матиме вагу першорядного району» [16]. Згідно з постановою перед ВРНГ СРСР було поставлено завдання розширити фронт геологорозвідувальних робіт, які повинні були проводитися на території діючих рудників, і в майбутньому на території всього басейну. Було надано поштовх до поновлення та розширення геологорозвідувальних досліджень.

Загальна площа всіх рудних запасів, які були розвідані на початок 1932 р., складала 630 тис. кв. км проти 560 тис. кв. км, на початок 1931 р. Особливість Криворізького басейну полягала в тому, що на невеликій площі рудні запаси проникали на велику глибину. Так на 2-ому Саксаганському пласті було визначено знаходження руди на глибині 562 м, а на Тарапаковському – 500 м [17]. Всі геологічні дані

по цих пластах свідчили, що руда на них можлива і на глибині одного кілометра. Згідно оцінки загальних запасів руди різної категорії регіон мав близько 1 млрд. т.

Результати геологічних розвідок, які проводилися у 1930-ті рр., дозволили зробити висновок, що рудники Криворізького залізорудного басейну забезпечені запасами залізної руди на 40–50 років, на Жовтневому руднику тогочасних запасів вистачило б на 70 років [17]. Подальше вивчення запасів залізної руди дало нові дані, які свідчили про великі можливості Криворізького басейну. Запаси тільки багатих залізом руд складали близько 1 млрд. т., а якщо враховувати 18 млрд т. заліза, що містилося у бідних рудах та кварцитах, то Криворіжжя було невичерпним джерелом сировини для вітчизняного металургійного виробництва.

Таким чином, за роки першої п'ятирічки вдалося здійснити повну реконструкцію і механізацію залізорудної промисловості Криворізького басейну. Геологорозвідувальні дослідження початку 30-х рр. XX ст. довели перспективність подальшої промислової розробки рудних родовищ Кривбасу і дали опір шкідливій теорії «затухання». Час показав, що і до сьогодні Криворізький залізорудний басейн залишається найпотужнішою залізорудною базою не тільки в Україні, а й у Європі.

Бібліографічні посилання

1. *Васильев, В. Н.* Американские специалисты о реконструкции Кривого Рога / В. Н. Васильев // За руду и минералы. – 1932. – № 5. – С. 16–17.
2. Рудна скарбниця Півдня / П. Варгатюк, А. Дольчук. – Д., 1966.
3. Горный журнал. – 1929. – № 8–9. – С. 1506.
4. Горный журнал. – 1930. – № 5–6. – С. 30.
5. Горный журнал. – 1930. – № 7. – С. 227.
6. Горный журнал. – 1931. – № 7. – С. 49, 50.
7. *Дольчук, А. В.* Борьба Коммунистической партии за восстановление и дальнейший розвиток гірничої промисловості України (1921–1937 рр.) / А. В. Дольчук. – К., 1974.
8. За руду и минералы. – 1932. – № 11–12. – С. 5.
9. *Иванов, С. В.* Новые методы разработки Криворожских железных руд / С. В. Иванов. – Кривой Рог, 1932.
10. Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. – Т. 2. – К., 1977.
11. Красный горняк. – 1928. – 11 янв.
12. Красный горняк. – 1928. – 3 февр.
13. Комуніст. – 1931. – 5 квіт.
14. *Кан, Д. И.* Версты трудового пути / Д. И. Кан. – Д., 1992.
15. История горного дела в Криворожском бассейне / Г. М. Малахов, А. Г. Шостак, Н. И. Стариков – К., 1956.
16. Правда. – 1930. – 18 апр.

17. Радионов, С. Обеспеченность Криворожских рудников запасами и дополнительные задачи геологоразведок / С. Радионов // За руду и минералы. – 1932. – № 2. – С. 3, 4.

18. Сухачов, С. А. Железорудная промышленность СССР за 15 лет / С. А. Сухачов // За руду и минералы. – 1932. – № 11. – С. 13.

19. Центральний державний архів виконавчих органів України. – Ф. 34, оп. 1, спр. 2543, арк. 22–23.

20. Червоний гірник. – 1979. – 7 квіт.

Надійшла до редколегії 28.11.07.

УДК 94(477.63) «1944/1953»

В. О. Марченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СІЛ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ПОВОЄННУ П'ЯТИРІЧКУ

Розглянуто стан сіл Дніпропетровщини в повосенний період у економічній та соціально-побутовій сферах, умови та результати праці селян у колгоспах, взаємовідносини з керівництвом, рівень життя на селі.

Вивчення повоєнного розвитку села було і є однією з важливих проблем української історичної науки. Проте впродовж радянської доби вона розглядалася в контексті розвитку відродження економіки в цілому. Чи не першою спробувала розглянути проблему соціально-економічної сфери українського села Є. П. Талан у роботі «Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.)» [18], але поза увагою дослідниці залишаються ті селяни, які з різних причин не ввійшли до колгоспів. І. М. Волков [1] вивчає соціально-вікові, статеві категорії селян в Радянському Союзі і економічну систему, яка мала місце, в першу чергу приділяючи увагу першому повоєнному рокові та проблемам, що стояли перед колгоспниками відразу після війни. Вивченням різних сторін життя повоєнного українського села займалися М. В. Коваль [11], М. Т. Куц [12], Є. М. Савченко [17], В. Ф. Панібудьласка [15] та ін. Серед сучасних дослідників, які займаються вивченням історії українського села другої половини ХХ ст., можна виділити роботи О. Ф. Нікілева [13] та І. В. Рибак [16]. У своїй монографії «Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.)» О. Ф. Нікілев розкриває процес утворення нової верстви села – виробничої інтелі-

генції, а також в цілому виділяє господарські, культурно-освітні проблеми селянського життя, мало приділяючи увагу повсякденним проблемам селян. І. В. Рибак вивчає матеріальний, соціально-побутовий стан українського села, але він кількісні показники продукції і норми не прив'язує до першої п'ятирічки, чим чітко не виділяє особливості періоду. Таким чином, проблема вивчення соціально-економічного становища українського повоєнного села, особливо в регіональному розрізі, вимагає подальшої розробки.

Після Вітчизняної війни становище Дніпропетровської області було таким же складним, як і в інших областях України. Так, повністю або частково було зруйновано 851 населений пункт, 5370 дворів [2]. Постраждали також об'єкти господарського призначення. У колгоспах і радгоспах було знищено 2092 будівель правлінь колгоспів, ферм, стаєнь, гаражів тощо [14]. Повільно відбувалося відновлення поголів'я худоби у громадському тваринництві області. У 1947 р. багато господарств ще не мали ферм. Так, у Синельниковському районі у восьми колгоспах не було свиноферм, у Павлоградському – у десяти. Після окупації залишилося лише 1,5 % свиней та 10 % овець довоєнного показника. Молочно-тваринницькі ферми часто нараховували до десятка тварин. У П'ятихатському районі 8 колгоспів мали від 1 до 8 корів, у Широківському – 15 колгоспів мали від 1 до 5 корів, у Перещепинському і Павлоградському районах на 1 колгосп припадало в середньому по 9 корів. Лише у 1951 р. у громадському тваринництві вдалося досягти показників довоєнного часу. Цього року в області налічувалося 72809 коней, великої рогатої худоби – 370073 голів, свиней – 278530, овець – 235176 [14]. Продуктивні якості тваринництва залишались значно нижчими від довоєнних.

У перші повоєнні роки громадська та колгоспна худоба широко використовувалася на сільськогосподарських роботах. При використанні великої рогатої худоби під час оранки продуктивність праці падала на 25–40 %. Так, у Царичанському районі Дніпропетровської області у 1945 р. за допомогою корів було виконано близько 64 % польових робіт. У 1946 р. в області на весняних польових роботах працювало зі своїми коровами 25125 колгоспників. Багато з них виробляли по 1,5–2 і навіть більше норм на день [3]. Та не завжди під час польових робіт корови могли компенсувати нестачу тягла. Після звільнення області в колгоспах залишилося лише 5 % довоєнного рівня великої рогатої худоби. До того ж її якісний склад не відповідав потребам: серед цієї кількості було 750 корів та 4460 волів, решту становив молодняк [14]. Внаслідок цього частина земель залишалась не обробленою.

Дуже цінною була така робоча сила, як коні та воли. За простій

коня або вола, викликаного внаслідок «неправильної годівлі», травматичного пошкодження, у винних утримували по два трудовні за кожний день простою, що відчутно відбивалось на заробленому. Важливим було відновити поголів'я коней. Так, наприклад, голові колгоспу ім. Молотова Покровського району винесли декілька попереджень тільки за те, що при недостатчі тяглової сили під час оранки та сіви використовував жеребця-плідника [4].

За умов мізерної заробітної плати чи її відсутності, селяни зобов'язані були виробляти норми трудовнів. Для тих, хто не виконав норму, в деяких колгоспах запроваджувалася практика масових штрафів чи, навіть, віддавали до суду. Так, в колгоспі ім. Петровського Царичанського району віддано до суду 116 осіб із 142 «порушників», у колгоспі ім. Сталіна – 121 осіб із 147, «Комунар» того ж району – 55 із 87 осіб, що не відпрацювали трудовні. Всього по району віддано до суду 1652 особи із 1927, що не виробили річного мінімуму [4]. Держава не розбиралася в причинах невиконання норм трудовнів і наперед знала винуватця – ним був сам селянин. Тому для збільшення продуктивності праці селян використовувала не грошове чи матеріальне заохочення, а жорсткі примусові, репресивно-каральні методи.

Часто винуватцями поганої роботи колгоспників були бригадири та голови колгоспів, які не могли організувати умови праці або були поганими фахівцями. Наприклад, на засіданні колгоспу ім. Горького Володимирівської сільради Апостолівського району констатували такий факт: «Люди не хочуть робить, бо не виплатили авансу, бо правління тільки п'януть... Учасилися випивки з боку бригадирів та примирення з лодарями та рвачами.» І особливо цікавою була постановка: «Запретить всякі випивки до повного окончанія работ» [5]. Такі керівники часто приписували трудовні своїм родичам або ставили їх на легку роботу, що викликало незадоволення в інших. А як наслідок, колгоспники втрачали бажання працювати, норми не виконували, не виходили на роботу, не зважали на накази бригадирів. У іншому випадку, керівництво колгоспу для стимулу або в якості подяки могло дозволити використати колгоспне тягло чи насіння для власних потреб. Для селян це було дуже важливо, адже самотужки обробити город було важко. Під час скирдування для колгоспників, які скирдували на власному тяглі, відпускали 1/3 кормів, які скирдували на колгоспному – 1/5 заскирдованого ним корму. Це слугувало певною допомогою для господарства селян та заохочувало їх до вступу в колгоспи.

Та навіть всілякого роду заохочення не могли зробити працю селянина більш ефективною, особливо коли була надзвичайно низька заробітна плата. Наприклад, у 1946 р. у Царичанському районі при розподі-

лі доходів у середньому на трудовень виходило від 265 г до 650 г зерна і 1 крб 27 коп. грошима. Хлібом розраховувались, а у виплаті грошей існувала заборгованість в 3145 крб [6]. Були такі колгоспи, які навіть продуктами розрахуватись не могли. У голодний 1946 р. із 1681 колгоспа Дніпропетровської області у 20 було видано на трудовень по 50 г, у 117 – від 50 г до 100 г, у 486 – від 100 г до 200 г, та у 665 – від 200 г до 400 г зерна [7]. У той же час у роздрібній державній торгівлі 1 кг борошна коштував 31 коп., а м'яса – 1 крб. 50 коп., тарілка – 9 крб, лампа гасова – 50 крб [8]. Незалежно від розмірів заробленого держава встановила для селян норми самооподаткування: для колгоспників – 20 крб, для одноосібних господарств – 40 крб, для осіб, які не мають господарства, але мають нетрудові прибутки – 150 крб [4]. А ще ж потрібно було одягнути і взути себе і дітей, привести в нормальний стан своє житло та багато іншого, на що коштів селянин знайти не міг.

Дуже рано починали працювати діти, заробляючи свої перші колгоспні трудовні. Найчастіше підлітки працювали в саду, пололи бур'яни, збирали урожай вишень, груш, слив, яблук. У жнива на скошеній ниві збирали колоски. Г. К. Швидько, історик, професор Національного гірничого університету, згадує: «Мої перші трудовні («палички») були зароблені влітку після 4-го класу. Ціле літо носила воду косарям, які заготовляли сіно на зиму колгоспній худобі... Носила воду і в степу полільницям. А восени на ці трудовні, як додаток до маминого заробітку, припадала пшеничка, городина, кавуни (грошей тоді ще не платили)» [19]. Використовуючи працю дітей, колгоспи намагалися вирішити проблему з трудовими ресурсами. Тому сільські діти, на відміну від міських, з першого вересня йшли не за парти, а працювати в поле, що позначалося на їхньому освітньому рівні.

Уряд намагався компенсувати нестачу робочих рук на селі переселяючи на Дніпропетровщину сім'ї з Західної України. Чимало людей переселяли навіть з інших республік. Так, у 1945 р. частково на Дніпропетровщину евакуювали сім'ї українців з Польщі. Але держава не потурбувалась навіть про елементарні умови їх проживання та працевлаштування. Як правило, ці питання мали вирішувати на місцях колгоспи, в яких і власних труднощів вистачало. Тому, зазвичай, перевірки облаштування українських переселенців виконкомми райрад констатували такі факти: «Більшість сімей знаходяться в жалких умовах, живуть в приміщеннях, не пристосованих для життя, немає необхідної хатньої утварі. Сім'ї живуть в сирих, холодних хатах, ночують долі на соломі, тоді, коли є хворі діти на легені, погано забезпечені продуктами харчування» [4]. Скарги переселенців до виконко-

мів на бездіяльність колгоспів повертались в ці ж колгоспи і тому великого ефекту не мали.

Рівень життя місцевого населення був не набагато кращим. Багато людей проживало в старих будинках, що збудували їхні батьки, напівзруйнованих після війни хатах, хлівах чи в землянках. Матеріальні умови життя селян були вкрай незадовільними. Як приклад наведемо обстеження сім'ї військовослужбовця с. Дерезовата Синельниківського району Дніпропетровської області: «Глава семьи Резниченко Ульяна Амеляновна, 1894 г. р., инвалид 1 гр. Проживает одиноко. Из хозяйства имеет 1 дом, который требует капитального ремонта, ремонта потолка, перекрыть крышу. Окна и двери дряхлые. Огород – 1 га. Имеется корова, 4 курицы, 4 пуда жита из продуктов питания. Материальные условия: нет зимней одежды и обуви, нет топлива. Наделенный участок земли обрабатывает с помощью соседей» [9]. Так жили не окремі категорії селян, так жили майже всі. Інваліди, сім'ї воїнів часто сам на сам залишалися із власними проблемами.

За таких умов життя селянам важко було виховувати дітей. Часто батьки змушені були віддавати їх у дитячий будинок. З цієї ж причини жінки часто переривали вагітність. На цей час аборти були заборонені. Тому в більшості випадків їх робили бабки-повитухи чи акушерки таємно, в антисанітарних умовах, а це призводило до різного роду захворювань, каліцтва чи навіть смерті. У таких випадках відкривались кримінальні справи, але умови життя були настільки складними, що навіть покарання не могло зупинити жінок. У звіті обласного з'їзду сільських дільничних лікарів Дніпропетровської області за 24–27 листопада 1945 р. повідомляється, що «в Апостоловском, Верхнеднепровском, Щорском, Покровском, Широковском, Межевском, Пятихатском и др. районах все 100 % составляют криминальные аборт...» [10]. Якими ж жахливими повинні бути обставини, щоб примусити жінку зробити аборт у страшних антисанітарних умовах, використовуючи допомогу нефахівця, та наражаючи себе на безпліддя! Крім того, на досить низькому рівні залишалася матеріальна база сільських медичних пунктів. У лікарнях не вистачало найнеобхідніших ліків, перев'язувального матеріалу, транспорту, навіть гужового. У роботі сільських медпунктів часто порушувались санітарні норми. За відсутності приміщень хворі з різними захворюваннями, в тому числі і інфекційними, приймалися в одній кімнаті. Отже, належної медичної допомоги селяни не отримували. На жаль, це жахливе явище стало наслідком відношення держави до села, її політики, яка не покращувала, а ускладнювала життя селян.

Аналіз соціально-економічної сфери повоєнного села Дніпропетровщини показує, що зміни в цій сфері відбувалися вкрай повільно.

Проблеми і труднощі були пов'язані не тільки з післявоєнною розрухою, але й з недостатнім фінансуванням, недостатньою увагою з боку держави до селян. Це відчувалось і в побутовій, і в матеріальній сферах. Селяни, працюючи на державу ненормований робочий день, отримували значно занижену заробітну плату. А це, в свою чергу, позначалося на якості та умовах праці, побутовому та матеріальному становищі та звичайно на здоров'ї селян.

Бібліографічні посилання

1. Волков, И. М. Колхозная деревня в первый послевоенный год / И. М. Волков // Вопросы истории. – 1966. – № 1. – С. 19–32.
 2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 4492, оп. 1, спр. 989, арк. 2. – Далі: ДАДО.
 3. ДАДО. – Ф. 19, оп. 5, спр. 17, арк. 40.
 4. ДАДО. – Ф. 2746, оп. 1, спр. 337, арк. 37.
 5. ДАДО. – Ф. 5719, оп. 1, спр. 9, арк. 9.
 6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 5, спр. 100, арк. 139.
 7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 5, спр. 939, арк. 6.
 8. ДАДО. – Ф. 2746, оп. 1, спр. 346, арк. 5.
 9. ДАДО. – Ф. 161, оп. 1, спр. 12, арк. 4.
 10. ДАДО. – Ф. 2240, оп. 2, спр. 26, арк. 70.
 11. Коваль, М. В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) / М. В. Коваль // Сторінки політичної історії України. – К., 1990. – С. 276–283.
 12. Куц, М. Т. Компартія України в боротьбі за здійснення ленінської аграрної політики / М. Т. Куц. – К., 1979.
 13. Нікілев, О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): Моногр. / О. Ф. Нікілев. – Д., 2004.
 14. Нікілев, О. Ф. Німецька окупація Дніпропетровщини та її наслідки / О. Ф. Нікілев // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Д., 2001.
 15. Панібудьласка, В. Ф. Початок перебудови народного господарства Української РСР на мирний лад після Великої Вітчизняної війни / В. Ф. Панібудьласка // УІЖ. – 1974. – № 5. – С. 67–72.
 16. Рибак, І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) / І. В. Рибак // УІЖ. – 1994. – № 2. – С. 61–70.
 17. Савченко, Є. М. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші повоєнні роки / Є. М. Савченко // УІЖ. – 1962. – № 3 – С. 63–70.
 18. Талан, Є. П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.) / Є. П. Талан // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 25–35.
 19. Швидько, Г. К. Минуле у променях пам'яті / Г. К. Швидько. – К., 2004.
- Надійшла до редколегії 07.12.07.*

ВІІ. ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПРИДНІПРОВ'І

УДК 94(477) «1941–1944»

В. В. Стецкевич

Криворізький технічний університет

ПРОДОВОЛЬЧІ ПРОБЛЕМИ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОБУ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.

Розглянуто окремі складові продовольчої ситуації на Дніпропетровщині в добу лихоліття 1941–1944 рр. та боротьба, перш за все, міського населення за фізіологічне виживання.

Українське історіописання вже неодноразово торкалося продовольчих проблем української людності в добу німецько-румунської окупації. Відтак маємо досить-таки чітке уявлення про цю, в прямому розумінні слова, життєво важливу проблему, яка перетворила буття пересічної людини на суцільні жахи. Втім, як і на будь-якому іншому тематичному полі, завжди залишаються фрагменти і сюжети, які не залишають байдужим дослідників. Тим паче, якщо вони стосуються ріднокраю в добу лихоліття і дозволяють висвітлити нові грані з життя населення області на матеріалах державного архіву Дніпропетровщини, переважна більшість з яких вводиться в науковий обіг вперше.

Життя пересічної людини під окупантами було вкрай тяжке, а його якість – надзвичайно низька. Та, напевне, найтяжчим випробуванням, яке впало на людність краю, – було випробування голодом. Воно не «жирувало» і до війни. Запасів у їхніх «продовольчих кошиках», чи, точніше б сказати, у «погребах-льохах» і до 1941 р. було обмаль. А перед відступом ані партійно-радянські органи, ані командування Червоної Армії не подбали, аби залишити населенню бодай найнеобхідніший продовольчий мінімум. І це незважаючи на те, що керівни-

цтво не могло не знати, що лівова частка цивільного населення потрапить під окупацію і змушене буде самотужки боротися за виживання... Більше того, відступаючи, було дано офіційну вказівку нищити на теренах області всі матеріальні цінності і запаси продовольства. Відтак населення, особливо міське, «увійшло» під окупацію з мінімальним запасом харчів. До речі, окупанти сповна скористалися такою ситуацією з пропагандистською метою: вони широко рекламували дії радянської влади, яка знищила все, що можна було, та кинула своїх громадян напризволяще. Та одночасно вони використовували і ці факти, і те, що населення було напівголодне, для того щоб заохотити його вийти на роботу, зареєструватися на біржі праці тощо. Адже працюючим німці видавали картки на отримання бодай невеличкої пайки хліба та деякі продукти харчування.

Окупаційна влада питаннями постачання продовольством населення України практично не переймалася. Лідери рейху вважали, що головне – вивезти якомога більше продовольства до фатерлянду, а про місцеве населення, скажімо, устами Рейхкомісара України Е. Коха, цинічно заявляли таке: «забезпечення місцевого населення сьогодні не актуальне». І в цій фразі – уся звірина суть окупаційної влади і лідерів Рейху. Та, визначаючи політику стосунків з місцевим населенням, фашисти виходили ще й з аналітичних висновків спецслужб щодо українців. Так, характеризуючи настрої населення центральної і східної України, відділ контррозвідки «Південь» відзначив «слухняність українців». Та особливо цікавим у контексті розмови про постачання населення продовольством є думки їх аналітиків про те, що комуністична влада підготувала сприятливі умови для окупантів, оскільки населення *звикло бути слухняним*, – «внаслідок втілення у життя п'ятирічних планів, у нього надзвичайно низький життєвий рівень і тому воно легко пристосовується до суворих необхідностей воєнного часу»... [1, с. 171–172] (курсив – авт.). Отже, дуже перейматися питаннями постачання продовольством українців не варто...

Проте, вже в листопаді 1941 р. начальник тилової служби сухопутних військ генерал Вагнер вимушений був констатувати: «Питання про постачання цивільного населення продуктами харчування є катастрофічним... При цьому більш чи менш стерпним є становище в сільській місцевості. У протилежність цьому геть невіршеним є питання про постачання продовольством населення великих міст» [2, с. 132]. Дійсно, вже пізньої осені усі міста Дніпропетровщини охопила лихоманка недоїдання та голоду. Особливо потерпав обласний центр. Не випадково місто потрапило в зону особливої уваги спецорганів вермахту як таке, де ситуація з харчуванням могла спровокувати завору-

шення. З огляду на це, командування 444-ї охоронної дивізії вимагало підсилити її, а в разі необхідності пропонувало евакуювати населення міста [3, с. 90–91].

Ситуація не переросла в бунти та стихійні виступи, хоча вірогідність їх, за оцінками окупаційної влади, в кінці 1941 р. була в Дніпропетровську дуже високою. Партійно-радянське підпілля міста цією ситуацією не скористалося, бо зазнало в цей час дошкульного удару з боку гестапо. Похідні ж групи ОУН не мали в місті достатньої підтримки населення, – їхнє соціальне підґрунтя було дуже тонке – та й вступати у відкрите і збройне протистояння з окупаційною владою не входило в їхні плани... Не краща ситуація з постачанням харчів була і в інших містах області.

Утім, політика щодо постачання населення України продовольством зазнала певних змін. І хоча її (цієї політики) головний зміст і напрям не змінилися, – через неї німці намагалися упокорити місцеве населення, виморити голодом значну його частку, а через продовольчі пайки залучити робітників на підприємства або вивезти на роботи в Німеччину – все ж окупанти змушені були заплющити очі на переселення частини городян у села.

Все життя городян, а точніше центр його виживання, перемістився на базари – і офіційно дозволені владою, і «чорні»; останніх зазвичай у містах області було більше – діяли вони стихійно і, на перший погляд, не нагадували ринки, а скоріш масу людей, яка начебто безцільно «товчеться». А насправді саме на таких «товчках» «із-під поли» «дістати», купити або обміняти можна було багато чого. Це була царина спекулянтів, це був «їхній час». Ціни на всіх цих базарах, та особливо на «чорних», були значно вищі, аніж у «державних» крамницях, і навіть вищі офіційно дозволених. Вже взимку 1941–1942 рр. ціни на ринках, особливо «чорних», у спекулянтів стали неймовірно високими: невеличкий буханець хліба низької якості коштував 120–150 крб., склянка пшона – 20–25 крб., склянка «самосаду» – 40–50 крб., цукор – від 400 до 600 крб. за кілограм, одна порція сахарину (замінника цукру) – до 20 крб., 1 кг сала – 1600–1700 крб., літр молока – 50–70 крб., кілограм вершкового масла – 800–900 крб., склянка солі – до 300 крб., 1 літр олії – від 400 до 600 крб., чоботи ношені – 700–800 крб. [4, арк. 33].

У кінці 1942 р., а особливо взимку 1943 р., ціни на ринках області практично на всі продукти харчування зросли ще в декілька разів. Принаймні, навесні 1943 р. ціна за кілограм хліба сягнула 400 крб. (за буханець – 150–200 крб.), за пуд (16,3 кг) борошна «просили» 15 тис. крб., за літр молока – 100 крб. і більше, за кілограм сала – 2 тис. крб. і більше, а за нове пальто – до 6–8 тис. крб. [5, с. 125].

На ринках Дніпропетровська, Кам'янського (Дніпродзержинська), Кривого Рогу, Нікополя, Павлограда та інших міст здебільшого панував товарообмін, такий собі бартер окупаційної доби, проте була і торгівля в її класичному визначенні. Але природу та логіку товарообміну й ціноутворення пояснити було дуже важко. Формула «попит і пропозиція диктують ціну» не завжди діяла, тому що чималу роль у ціноутворенні відігравали самі окупанти, а ще більше шуцмани. Адже як перші, так і другі, намагаючись нажитися на дефіциті товарів та ажіотажному попиті, особливо, на продукти харчування, сіль, мило, тютюн і медикаменти; вони ж цілеспрямовано створювали «сприятливі умови» для спекулянтів; скажімо, в такий спосіб: вони нерідко змушували селян за низькими цінами й оптом здавати товар «своїм людям», які згодом монопольно продавали його вже за завищеними цінами; частка від такого гешефту йшла в кишеню тих, хто створював «дах» («крышу») спекулянтам. Звідси й галопування цін на ринках області, про що вже йшлося вище, величина яких (цін) виходила за межі здорового глузду і логіку ціноутворення. Не рятували ситуацію й продовольчі пайки, які отримували городяни, що працювали: на день вони мали 200–300 г хліба, дещицю крупи – 30–40 г та до 200 г буряків; були в переліку товарів ще й олія та м'ясо (по 50 г щодня). Але насправді, особливо з другої половини 1942 р., практично всі, хто працював, отримували зменшені пайки: хліба – 150–200 г щодня, м'ясо і олію – раз на тиждень по 100–150 г; натомість в асортименті з'явилися сирі цукрові буряки, перловка, чечевиця, овес тощо. Втім, і їх видавали нерегулярно, як і заробітну плату. До того ж вже в 1942–1943 рр. часто-густо оплату грошима частково заміняли видачею товаром – милом, каустиком, пшоном, вугіллям тощо. Щоправда, як згадують свідки тих подій, скажімо, до Великодня 1943 р. німці «розщедрилися» і видали деяким працюючим збільшену норму пшона та по 15 яєць [6].

Міські і районні управи практично були безсилі покращити харчування мешканців області. Німці виділяли їм вкрай куці резерви та й «карточки», або продовольчі книжки, діставалися далеко не всім мешканцям; «отоварювали» їх нерегулярно, а норми видачі були мізерними. Хліба непрацюючим можна було отримати не більше 100–150 г. Нормою було закладати в хліб всього 50 % житнього борошна, а решту складали різноманітні домішки – жмих цукрового буряку, целюлоза, солома, полова, картопляне борошно тощо. Починаючи з весни 1942 р., непрацююча людність області частіше за все за картками не отримувала нічого: окупаційна влада не виділяла для них продукти харчування.

Чи намагалася нова влада бодай щось зробити з ростом цін чи якось їх приборкати? Є підстави сказати, що, принаймні на папері, на рівні директив і вказівок щось робилося. Але серйозної, послідовної і копійної роботи в цьому напрямі вони не проводили. Окупанти не переймалися цією проблемою, особливо, коли йшлося про цінову політику на базарах та відкриту спекуляцію. Інша справа – ціни в спецмагізинах «держторгівлі», тобто в тих, що були лише для німців, фольксдойче та деяких цивільних службовців, які обслуговували окупантів. Там ціни витримувалися. На ринках же, і особливо на «чорних», у приватних магазинах, їдальнях та інших закладах ціни були вище встановлених. Так, у квітні 1942 р. по усьому рейхскомісаріату, куди входила і Дніпропетровщина, було директивно встановлено, що житній хліб за 1 кг коштує 1 крб. 20 коп., пшеничний першого сорту – 2 крб., а другого – 1,4 крб., булочки із пшеничного борошна – 40 коп. При цьому директива закінчувалася таким застереженням: «Порушення цього карається за законами воєнного часу» [7, арк. 9–10]. Проте в цей же час на ринку буханець хліба низької якості і вагою до 800 гр. дешевше, аніж за 120 крб., не пропонували. Але на іншому «фронті» – на ниві закупівлі продовольства – окупанти дотримувалися вказівок дуже і дуже ретельно. У лютому 1942 р. у селах області вони встановили такі заготівельні ціни: індики і кури – 3,5 крб. за кілограм живої птиці, качки – по 2,5 крб. Але найцікавіше інше: цей же циркуляр визначав, за якими цінами треба було продавати в «держмагізинах» ту ж таки, але вже підготовлену до продажу, птицю: курчат по 15 крб. за кілограм, гусей – по 16 крб., а індичок – по 18 крб. [7, арк. 9].

Отже, вижити в таких умовах людині було вкрай важко, особливо «з базару», та ще й при тих зарплатах, які виплачувалися. На промислових підприємствах робітники отримували в середньому до 400–600 крб., вчителі – до 600 крб., а директор школи – до 700–900, прибиральниця – 150–200; краще оплачувалася робота лікарів – 900–1200 крб. [8, арк. 88–90]. За штатним розкладом у дитячому садочку міста тарифні оклади були такі: завідувач – 480 крб., вихователь, завгосп і медсестра – по 340 крб., няня, куховарка і прала – по 200 крб., вартовий – 150 крб. У відділі соцзабезпечення «Самодопомоги» ставки були інші: економіст – 950 крб., інженер-плановик – 480 крб., секретар-друкарка – 400 крб., діловод – 250 крб., прибиральниця – 150 крб. [9, арк. 10, 21]. У селі ставка старости була 800 крб. (43 крб. йшло в податок), секретарка – 550 крб. (мінус 8 крб. податок), зав. школи – 500 (мінус 29 крб. утримано як податок), кур'єр – 250 крб. (мінус 8 крб. утримано) [10, арк. 43–45]. У рільничій школі (агрошколі) посадові оклади були вищі: директор – 1200 крб. плюс 40 % доплати; завідувач навчальною части-

ною – 950 крб. плюс 40 % доплати; викладач фізики – 750 крб. плюс 40 % доплати; завгосп – 600 крб., кладівник – 420 крб. і прибиральниця – 230 крб. [11, арк. 103]. У редакції газети «Промінь» (Нікополь) окрім завідувача виробництвом і редактора, які отримували понад 1 тис., решта включно й бухгалтери, – від 500 до 300 [12, арк. 157, 194]. Як бачимо, і на «хорошу» зарплату в часи окупації прожити було важко. Особливо в містах. Шукаючи порятунку в боротьбі за фізіологічне виживання, люди перетворили споживання городини на практично безвідходне: в їжу йшло навіть картопляне лушпиння і гичка буряка; поширилося вживання усіляких трав – лободи, щиріці, кропиви, грициків тощо; масово збирали пташині яйця, «вливали», а потім поїдали ховрахів тощо. Раціон пересічної людини – а таких на теренах області була більшість – всі місяці окупації, окрім хіба що тих, хто отримував «спецпайки», був вкрай бідний. Та найбільше за все не вистачало м'ясо-молочних продуктів, цукру, жирів, риби і звичайнісінького хліба. Недоїдання та авітаміноз були звичайним явищем, особливо коли мова йшла про мешканців міст.

Щоправда, в містах при деяких установах були їдальні. Там можна було робітникам і службовцям пообідати за 5–10 крб., але меню в таких закладах харчування було дуже й дуже бідне: перше блюдо (борщ або суп без м'яса) і друге – каша або картопля. У документах однієї із агрошкіл області вдалося знайти таке меню на 6 днів лютого 1943 р.: понеділок – суп із пшона (сніданок), борщ і вареники з картоплею – (на обід) і галушки – (вечеря); вівторок – суп із пшона (сніданок), борщ (обід), вінегрет (вечеря); середа – галушки (сніданок), борщ і котлети з моркви (обід) та суп із пшона (вечеря); четвер – суп з пшона (сніданок), борщ і каша з пшона (обід) та солянка (вечеря); п'ятниця – галушки (сніданок), борщ і вареники з капустою (обід), суп із пшона (вечеря), у суботу ж годували лише супом з пшона на сніданок та борщем на обід. Ідентичне меню було і в інші тижні 1943 р. За таке харчування треба було заплатити 45 крб. [11, арк. 46, 55].

Від масового вимирання голодною смертю рятувала винахідливість, родюча земля, різноманітні трави та уміння «викручуватися». Але дистрофія була дуже і дуже поширена. Рятував і риб'ячий жир, і хоча він теж був дефіцитом, 1 літр якого дорівнював ціні доброго шматка сала, його все ж намагалися дістати. Не був у дефіциті лише... самогон. Як вказувало у своїх донесеннях керівництво похідних груп, самогоноваріння набуло тут необмежених розмірів [6]. Німецькі джерела це теж підтверджують. А свідки пояснюють: справа не в тому, що населення масово пило і, так би мовити, «спивалося». Охочих випити і в мирні часи було немало. Справа, скоріш за все, в іншому:

в роки війни, і в окупацію особливо, самогон перетворився на таку собі універсальну і цілком конвертовану валюту; за пляшку білувато-каламутної оковитої можна було на ринку виміняти практично все, у тому числі й харчі, в'язанку дров, відерце вугілля, цукор чи сахарин, хліб і «самосад» (тютюн), а при слушній нагоді – й залагодити справу, «поставивши» старості чи кербуду, поліцаю чи коменданту магарич, дістати необхідну перепустку («аусвайс») чи «відкрититись» від шуцманів. Дати хабара пляшкою стало звичайним і дуже поширеним явищем. Гнали ж самогон буквально з усього: у хід йшло все, що мало бодай дешицю цукру, – від буряку до фруктів і ягід. Щоправда, окупаційна влада намагалася заборонити або ж обмежити самогоноваріння, але, як видно з документів, приборкати цей промисел вони не змогли. У Апостолівській райуправі в серпні 1942 р. було видано розпорядження, яке довело до всіх старост сіл: незважаючи на сувору заборону варити самогон, «в останній час збільшилися випадки п'янки... а внаслідок цього бешкети, хуліганство і порушення порядку...» [13, арк. 150]. І насамкінець йде попередження: самогоноваріння заборонити, а старости будуть зняті з роботи і віддані до суду за невиконання. Проте самогоноваріння не зникло і, перш за все, на селі...

Дещо легше проблему харчування вирішувало сільське населення. Але і тут були свої проблеми: окупанти масово вилучали у селян продукти харчування на потреби рейху; а підрозділи вермахту взагалі вважали, що вони мають повне право на реквізицію продовольства в усіх населених пунктах, які траплялися на їхньому «бойовому шляху». Відтак селян грабували безбожно. І все ж вони виживали легше, аніж городяни. Більше того, саме село постачало продукти харчування на ринки міста, село допомагало громадянам міняти промисловий крам і, перш за все, одяг на продовольчі товари. Міняльство вже воєни 1941 р. та особливо в зиму 1941/1942 рр. – морози в області стояли понад три місяці і сягали лютих 25–30 градусів у грудні 1941 р.! – набуло масового характеру. За чоловічий костюм, принагідно, можна було виміняти 5–10 банок кукурудзи, за «кухвайку» – до 10, а за чоботи – кусень сала чи відерце зерна. Німці спочатку дивилися на таку «змичку» міста з селом крізь пальці, проте вже в кінці 1941 р. стали забороняти чи обмежувати видачу спеціальних перепусток городянам, з якими тільки й дозволялося ходити на міняльство в села. Так вони стали брати під свій контроль поставку харчів із села в місто, вводячи своєрідну монополію та – не в останню чергу! – ще й маючи при цьому певний матеріальний зиск. Запроваджуючи цей порядок товарообміну між містом і селом, окупаційна влада намагалася в такий спосіб «виконати в необхідних для Німеччини обсягах поставки продуктів

харчування до рейху та вермахту». Була тут і ще одна мета: дати міським упрavam можливість отримувати певні кошти за видачу ліцензій на торгівлю, за «містові» на ринках тощо. Та не останню роль відігравав і той факт, що німці намагалися перевести на самозабезпечення особовий склад поліції – усе, що ці «вояки» конфісковували, їм дозволялося залишати у своєму розпорядженні. Це «розв'язало їм руки» і відкрило шлях до безкінечного пограбування «мінйальників». Свідки стверджують: навіть перепустки не завжди рятували від пограбування «шуцманами», хіба що «хабар» або самогон виручали...

Знаний в Україні дослідник окупаційної доби І. Ветров переконаний, що німці до певної міри були зацікавлені тримати під контролем і товарообмін між селом та містом, і, особливо, ринки в містах. Адже окупанти й самі там активно «приторговували» харчами (і в тому числі й тими, що вони конфісковували у населення), а «за отримані від цих операцій гроші, скуповували золото, діаманти, килими, художні цінності тощо» [5, с. 122].

Міські та районні управи через свої відділи торгівлі намагалися бодай якось впорядкувати базари та налагодити торговельну мережу. Переважно в містах області та у районних центрах відкривалися магазини, які головним чином були приватними. Переважно приватними були і різні ресторани, буфети, закусочні, їдальні. Так, скажімо, в Дніпропетровську, Кривому Розі і Нікополі майже всі такі заклади були приватні, окрім їдалень закритого типу для спецконтингенту. Є підстави думати, що така ситуація була і в інших містах області, адже німці свідомо сприяли розвитку приватного сектора економіки, і найперше, в галузі торгівлі й обслуговування населення. Рідко, але були й магазини кооперативної торгівлі та державної форми власності – більшість останніх носили спеціалізований характер і обслуговували виключно тамтешні VIP-персони, фольксдойче та ін. Так для останніх практично в усіх містах області були відкриті спецмагазини і встановлено високу – 4 категорію постачання продовольчими товарами. У межах тижня на одну персону тут було встановлено такі норми – жирів 150 г, 4 яйця (замість одного яйця можна було взяти 40 г м'яса або 80 г риби); 1 кг сиру; овочі, сіль [14, с. 165]. Ціни в таких «державних» магазинах були значно нижчими, аніж на ринках міста. Але ж і доступ до них був максимально обмеженим. В їдальнях міських управ, «державних» та спецїдальнях «закритого типу» обіди із двох блюд коштували (за наявності талона на обід) від 5 до 10 крб. Але ж вони обслуговували дуже невелику кількість мешканців міст. Певний час міськуправи області відпускали обіди безкоштовно найбільш нужденним. Але окупаційна влада вже в 1942 р. геть припини-

ла постачання харчів для такої мети, і благодійництво закінчилося. Значно ширше в містах області була розвинена мережа приватних закладів харчування. Та ціни в них були значно вищі, аніж у державних закладах. Наприклад, у приватних їдальнях м. Дніпропетровська, Новомосковська, Марганця чи Кривого Рогу обід з 3-х блюд коштував мінімум 20–25 крб., у кав'ярні – вже до 40 крб., а в «ресторації» (тобто в ресторанах), де були на столах скатертини та ще й «грала музика» – ціни були вельми і вельми високі.

Загалом огляд джерел та аналіз споминів очевидців окупаційного лихоліття свідчать, що проблема харчування для переважної більшості міського населення зводилася по суті до боротьби за фізіологічне виживання – до боротьби, яку, особливо, городяни вели самотужки і вкрай складно, що зрештою і позначилося як на стані їхнього здоров'я, так і демографічній складовій.

Бібліографічні посилання

1. *Ніколаєць, Ю. О.* Становище на українських землях у 1941–1942 рр. за оцінками німецьких військовослужбовців / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. – Вип. 2. – Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000.
2. *Мюллер, Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944 гг.): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер. – М., 1974.
3. *Першина, Т. С.* Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944 / Т. С. Першина. – К., 1985.
4. Центральний державний архів виконавчих органів України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 375. – Далі: ЦДАВОУ.
5. *Ветров, І.* Економічна експансія третього рейху в Україні. 1941–1944 рр. / І. Ветров. – К., 2000.
6. Молодь України. – 1992. – 25 верес.
7. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2311, оп. 2, спр. 36. – Далі: ДАДО.
8. ДАДО. – Ф. 2276, оп. 1, спр. 22.
9. ДАДО. – Ф. 2276, оп. 2, спр. 5.
10. ДАДО. – Ф. 2311, оп. 2, спр. 38.
11. ДАДО. – Ф. 2545, оп. 1, спр. 1.
12. ДАДО. – Ф. 2308, оп. 2, спр. 2.
13. ДАДО. – Ф. 2311, оп. 2, спр. 4.
14. *Бістрікер, А. З.* Фольксдойче в планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни / А. З. Бістрікер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 3. – К., 1999.

Надійшла до редколегії 27.10.08.

О. І. Пекун

Музей історії м. Дніпродзержинська

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКО-НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКУ (1941–1943 рр.)

Проаналізовано особливості та еволюцію органів німецько-нацистської влади м. Дніпродзержинська в період окупації міста 1941–1943 рр.

Питання діяльності німецької окупаційної влади у місті Дніпродзержинську під час війни є маловивченою темою. Навіть у розділі «Особливості фашистського окупаційного режиму на Дніпропетровщині» монографії М. Слободянюка та І. Шахрайчука «Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни» [16] Дніпродзержинськ згадується дуже побіжно. Ситуацію ускладнює та обставина, що наявні у Дніпропетровському обласному архіві німецькі документи з фондів «Кам'янський штатткомісаріат» [11] та «Кам'янська райуправа» [10] не дають змоги простежити головні аспекти діяльності окупаційних органів влади.

Тому у пропонованій статті окреслено основні напрями політики окупаційної адміністрації м. Дніпродзержинська, її еволюції відповідно хронології окупації на основі аналізу радянських документів Дніпропетровського обласного архіву з фондів «Дніпропетровський обком КП(б)У» [1–3], «Дніпропетровська обласна комісія з врахування збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками та їх помічниками» [4–7], документів «Дніпропетровської обласної управи» [8; 9].

Частини вермахту увійшли до Дніпродзержинська 22 серпня 1941 р. Того ж дня були проведені перші акції терору. За вбивство місцевими жителями німецького офіцера і солдата було розстріляно 350 осіб і 500 відправлено до концтабору [1, арк. 40]. Після цього військовою адміністрацією було видано постанову з попередженням, що за вбивство 1 солдата розстрілюватиметься 100 осіб, а за 1 офіцера – 200 осіб [3, арк. 3]. Також у постанові наказувалося всім комуністам і кандидатам у члени партії пройти реєстрацію. За даними звіту голови підпільного міського КП(б)У К. Ляудіса за три доби на реєстрацію з'явилися 1500 членів і кандидатів [2, арк. 3]. З перших днів окупації було введено комендантську годину, порушення якої каралось ув'язненням [22, с. 235].

До 15 листопада 1941 р. Дніпродзержинськ та Дніпропетровщина знаходились у прифронтовій зоні, що управлялась військовою адміністрацією, потім вони були включені до рейхкомісаріату України із цивільним управлінням. У Дніпродзержинську було встановлено штатдткомісаріат, а саме місто увійшло до складу генералберцирку «Дніпропетровськ» [16, с. 56–57]. Першим штатдткомісаром міста став Альбрехт [22, с. 235].

У перші місяці окупації, до введення цивільної адміністрації, політика німецької влади мала неоднозначний характер.

З одного боку, нацисти, щоб не викликати передчасної ворожості населення, відповідно до рекомендацій А. Гітлера у промові 6 липня 1941 р. [13, с. 177], не афішували своїх справжніх цілей щодо України, позиціонуючи себе визволителями від більшовиків. Було дозволено (хоча й з певними застереженнями) місцеве самоврядування, розвиток письмової та усної української мови, українська преса, початкова освіта, функціонування Автокефальної церкви та інших конфесійних об'єднань [13, с. 361].

У якості органу місцевого самоврядування у перші дні окупації у Дніпродзержинську, якому повернули назву Кам'янське, було сформовано міську управу на чолі з О. Самійленком [3, арк. 10].

Під час перейменування вулиць серед нових назв поруч із тими, що прославляли німецьку армію (генерала Стейнера, Артилерії) та великих композиторів (також переважно німецьких – Моцарта, Баха) було обрано імена українських національних діячів: Б. Хмельницького, П. Дорошенка, М. Грушевського, М. Шашкевича та ін.) [12].

Дозволялось публікувати заборонені у 1930-ті рр. твори репресованих авторів. З'явилися також і нові, де розповідалось про Голодомори та репресії попередніх десятиліть. Зокрема, написана міським драматургом О. Сенником п'єса «Марко Отава» була поставлена в українському драматичному театрі ім Шевченка (нині – Лесі Українки) в грудні 1941 р. У цій п'єсі показувалося життя села у 1932–1933 рр. на тлі голоду й розкуркулювання [18]. В окупованому Дніпродзержинську виходила україномовна газета «Кам'янські вісті» (редактор І. Куценко) [16, с. 98].

Восени 1941 р. було організовано 16 чотирикласних українських шкіл [8, арк. 23]. Готували в них робітників-ремісників, навчаючи читанню, арифметиці, письму, фізкультурі та ручній праці [18]. Навчалися у школах за радянськими підручниками, перелік яких визначався у листі державного радника генералберцирку «Дніпропетровськ» доктора Гаазе, де також містилися детальні вказівки вилучення всього, що містило, на думку нацистів, радянську пропаганду [9,

арк. 72]. Також у місті продовжувало діяти фельдшерсько-акушерське училище [18]. У якості пропагандистської акції було проведено дипломування 15 випускників Дніпродзержинського металургійного інституту, яких німецька влада офіційно проголошувала «першими інженерами визволеної від більшовиків України» [17].

З іншого боку, вже з самого початку «нового порядку» проводиться сегрегація місцевого населення відповідно до нацистської расової доктрини. З'являються заклади, вхід до яких заборонявся городянам (крім фольксдойчів): перейменований на «Рив'єру» кінотеатр «Пролетарій» (згодом «Родина»), Палац металургів, у якому було влаштоване казино [19]. Закрито велику кількість громадських установ, а їхні будівлі забрано під місцезнаходження німецьких військових та цивільних відомств. Так, у приміщенні 23-ї школи організовано військовий лазарет [6, арк. 60], а будинок металургійного інституту віддано під гестапо. Головний корпус ДМІ був відданий під шпиталь, а з 1942 р. – під казарму поліції [6, арк. 60–62].

Після підписаного міністром східних територій рейху А. Розенбергом циркуляру про заборону вищої освіти в Україні від 12 січня 1941 р. [14, с. 107–108], ні про яке подальше навчання в інституті не мало бути й мови. Навіть 16 шкіл, що працювали в місті, розглядалися владою як вимушена необхідність, тому навчання в них проводилось на примітивному рівні в умовах відсутності опалення, каналізації, гострого дефіциту канцелярських приладів [19].

З самого початку окупації нацистський режим проводив політику знищення культурних надбань, безпосередньо пов'язаних з радянським періодом. Так, восени 1941 р. закрито всі бібліотеки, через прокомуністичну спрямованість їхніх книжкових фондів [19], підірвано постамент пам'ятника загиблим революціонерам [18], розгромлено експозицію музею революції [19].

Економічна політика окупаційного режиму спрямовувалась до намагання використання промислового потенціалу Дніпродзержинська у війні через відновлення виробництва на підприємствах. Невдовзі після приходу німецьких військ до міста приїхали представники німецьких фірм Гюттенберг, Товариство ШБО та ін. Вони провели інвентаризацію вцілілого майна підприємств і розпочали їх реконструкцію із залученням неєвакуйованих інженерів. Однак великий обсяг руйнувань, брак обладнання, пасивний опір працівників і організований саботаж підпільників не дали змоги відновити повноцінне виробництво. Так, після півторарічного ремонту на Дніпровському металургійному заводі у липні 1943 р. було задuto лише одну мартенівську піч. А цементний завод, з добовою потужністю 900–1000 тонн цементу, випус-

кав щонайбільше 80–100 тонн на добу продукції найнижчої якості [2, арк. 11].

Нацисти планували також якнайбільше задіяти у війні і людський потенціал. Згідно наказу А. Розенберга про загальну трудову повинність [13, с. 245] всі мешканці міста у віці 18–45 років мали пройти обов'язкову реєстрацію на біржі праці, без якої не можна було влаштуватись на роботу та звільнитися з неї [16, с. 84]. Біржа праці направляла на роботи в сільському господарстві, на відновлення міських підприємств та роботу на шосейній дорозі [5, арк. 214]. Також на біржі створювалася база даних для майбутніх трудових наборів до Німеччини.

5 лютого 1942 р. окупаційна влада та міська управа оголосили перший добровільний набір на німецькі підприємства. У ході його, а також двох подальших наборів 18 і 30 березня 1942 р. до Німеччини виїхали більше тисячі осіб [2, арк. 7]. Перші добровольчі набори проходили на тлі потужної пропагандистської кампанії, в ході якої добровольцям та членам їхніх родин обіцялись висока платня. Через це багато представників молоді поїхали на роботу, сподіваючись знайти для себе та своїх родин засоби до існування в умовах розореного війною міста.

Однаке, коли у квітні 1942 р. надійшли листи перших остарбайтерів, в яких розповідалось про голод, жорстоке ставлення керівництва та інші нелюдські умови роботи в Німеччині [2, арк. 7], кількість добровольців звелась нанівець. Після цього німецька адміністрація заборонила видачу листів без попереднього перегляду їх біржею праці й розгорнула ще більш потужніші пропагандистські акції: на громадських зборах виступали агітатори, що видавали себе за колишніх остарбайтерів [2, арк. 8], у доступному для городян кінотеатрі «Змичка» (після війни «Слава») демонстрували агітфільм «Дорога в Німеччину» [19]. Сім'ям робітників обіцялись щомісячні виплати по 130 карбованців та щоденний пайок 500 грамів хліба (фактично ці пільги не надавалися) [2, арк. 8].

Проте переважна частина городян вже знала правду про роботу в Німеччині, і коли в травні 1942 р. на збірний пункт на станції Баглій не з'явилися 70 % запланованого набору, молодь стали викликати на біржу праці і після проходження комісії відібрані групи стали відправляти до Німеччини [2, арк. 7]. Ухиляння загрожувало арештом і концтабором, однак молодь невдовзі стала ігнорувати виклики за повістками. Тоді окупаційна влада перейшла до поповнення наборів через облави на міських вулицях, на ринку, в кінотеатрі під час сеансу і т. ін. Так, коли 10 липня 1943 р. на проголошений набір серед молоді 1926 р. народження ніхто не з'явився, до Німеччини відправили впійманих під час облави [5, арк. 214].

Усього в період окупації Дніпродзержинська до трудових і концетраційних таборів було вивезено 2994 городян [5, арк. 1].

Як уже відзначалося вище, з першого дня режим нацистського «нового порядку» відзначався ув'язненнями в концтаборах і масовими розстрілами населення. Під час окупації на території міста існували три пересильні табори: два – на території Нового селища Дніпровського заводу, де утримувалось понад тисячу осіб з цивільних та військовополонених [15] і третій – в одному з корпусів швейної фабрики [6, арк. 123], в якому перебували військовополонені [19].

За всі 26 місяців окупації в Дніпродзержинську було страчено і закатовано 1069 осіб, з яких 96 – діти [5, арк. 1].

Наслідком наборів до Німеччини, масових страт і ув'язнень у концтаборах та міграції мешканців із розореного війною міста на заробітки в села стало знелюднення Дніпродзержинська та інших українських міст, якого вже не могли приховати самі нацисти. Так, до червня 1941 р. у Дніпродзержинську проживало 148 829 осіб [4, арк. 22], а за даними газети «Дойче Україне цайтунг» від 2 лютого 1943 р. населення міста до кінця 1942 р. скоротилося до 75 тис. осіб [16, с. 119].

З наближенням лінії фронту у вересні 1943 р., відповідно до тактики «випаленої землі», німецькі власті розпочинають руйнацію міста. Населенню було наказано залишити Дніпродзержинськ [22, с. 287]. Тих, хто не підкорився наказу і був виявлений у місті, розстрілювали [12; 19] або відправляли до концтабору [5, арк. 5]. На підприємствах проводиться демонтаж залишків вцілілого обладнання із подальшим його вивезенням до Німеччини [12]. Напередодні відступу місто та підприємства були заміновані. Внаслідок приведення в дію вибухових механізмів були зруйновані Дніпродзержинський коксохімічний і азотно-туковий заводи, великих руйнувань зазнали металургійний, цементний, вагонобудівний заводи і електростанція [20]. Підірвати місто завадив швидкий наступ радянських військ, який 25 жовтня 1943 р. завершився визволенням Дніпродзержинська [12], однак завдані окупантами збитки мешканцям і установам, за підрахунками обласної комісії з урахування збитків окупації, сягали близько 931 074 264 крб. [6, арк. 25].

Враховуючи вищезначене, можна простежити еволюцію політики німецьких окупаційних властей. На початку окупації нацисти намагалися не відкривати своїх справжніх цілей щодо Дніпродзержинська і України. Тому поруч із актами терору й сегрегації місцевого населення з тактичних міркувань проводиться певне стимулювання розвитку місцевого самоврядування, освіти, преси, культури. Протягом листопада 1941 – вересня 1943 рр. політика нацистів поступово набуває відверто антигуманного характеру. Її основним напрямом стає максимальний визиск із завойованої території економічних і людських ресурсів.

Напередодні відступу у вересні 1943 р. політика німецько-нацистських загарбників зводиться до намагання залишити радянським військам розорену й збезлюднену територію, що, на щастя, не вдалось здійснити.

Проте, внаслідок діяльності окупантів Дніпродзержинськ напередодні свого визволення являв собою напівзруйноване і майже безлюдне місто.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 8, спр. 1. – Далі: ДАДО.
2. ДАДО. – Ф. 19, оп. 8, спр. 92.
3. ДАДО. – Ф. 19, оп. 8, спр. 93.
4. ДАДО. – Ф. 2427, оп. 1, спр. 2.
5. ДАДО. – Ф. 2427, оп. 1, спр. 57.
6. ДАДО. – Ф. 2427, оп. 1, спр. 60.
7. ДАДО. – Ф. 2427, оп. 1, спр. 231.
8. ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 64.
9. ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 69.
10. ДАДО. – Ф. 2571, оп. 1, спр. 1.
11. ДАДО. – Ф. 3422, оп. 1, спр. 1.
12. *Калниш, Т.* Взорвать не удалось / Т. Калниш // Відомості. – Дніпродзержинськ, 2003. – 23 липня. – № 30.
13. *Косик, В.* Україна в Другій світовій війні у документах / В. Косик. – Л., 1997. – Т. 1.
14. *Косик, В.* Україна в Другій світовій війні у документах / В. Косик. – Л., 1998. – Т. 2.
15. *Самойленко, О.* «Ах, война, что ты сделала подлая...» / О. Самойленко // Відомості. – Дніпродзержинськ, 2001. – 20 черв. – № 25 (394).
16. *Слободянюк, М.* Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. Слободянюк, І. Шахрайчук. – Д., 2004.
17. *Слонеvский, О.* Оккупационный выпуск института / О. Слонеvский // Відомості. – Дніпродзержинськ, 2005. – 9 лист. – № 45 (583).
18. *Фишбейн, П.* Днепродзержинск в годы войны / П. Фишбейн // Панорама Азота. – Дніпродзержинськ, 1997. – 16 серп. – № 28.
19. *Фишбейн, П.* Днепродзержинск в годы войны / П. Фишбейн // Панорама Азота. – Дніпродзержинськ, 1997. – 29 серп. – № 32.
20. *Фишбейн, П.* Днепродзержинск в годы войны / П. Фишбейн // Панорама Азота. – Дніпродзержинськ, 1997. – 9 верес. – № 34.
21. *Чирук, С.* Політика нацистської окупаційної влади щодо церкви на Дніпропетровщині (за матеріалами окупаційної преси) / С. Чирук // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки. – Д., 2005.
22. *Яценко, Л.* Дух ушедшей эпохи / Л. Яценко, О. Слонеvский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редакції 15.11.07.

А. М. Терновський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВИНИЩУВАЛЬНОГО БАТАЛЬйОНУ
ВАСИЛЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ОБЛАСТІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.**

Розглянуто процес створення та діяльності Васильківського винищувального батальйону Дніпропетровської області періоду Великої Вітчизняної війни на основі нових архівних матеріалів.

Хоч, нібито, й далеко жажливі й одночасно героїчні події Другої світової та Великої Вітчизняної війн, але й досі не вщухають різні суперечки навколо інтерпретації, аналізу, оцінки багатьох сторінок воєнної історії, що в свою чергу, дає підстави на краще розуміння багатьох проблем, але, з іншого боку, і на подальше занурення до міфологізації вітчизняної історії, що тягне за собою необ'єктивну, а ще гірше фальсифіковану реконструкцію тогочасних подій. Тому неупередженість наукового дослідження повинна ґрунтуватись на широкому колі матеріалів, особливо нових, неопублікованих архівних матеріалів.

Однією з маловивчених проблем, залишається проблема діяльності винищувальних батальйонів. Складність вивчення полягає в недоступності до архівів силових структур, особливо СБУ, що, в свою чергу, дещо звужує дослідницьке поле.

Об'єктом дослідження виступає винищувальний батальйон Васильківського району Дніпропетровської області, предметом дослідження є діяльність Васильківського винищувального батальйону. Мета: на базі архівних матеріалів вивчити роботу винищувального батальйону та дати йому оцінку.

У зв'язку із поставленою метою ставляться такі завдання:

- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- дослідити процес створення батальйону;
- розглянути діяльність батальйону протягом 1941–1945 рр.

У дослідженні використані нові архівні матеріали здебільшого Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО). Матеріали знаходяться у фондах: «Український штаб партизанського руху. 4-й відділ управління НКВС» у ЦДАГО України

та у фонді «Васильківський райком Компартії України» в ДАДО. Матеріали являють собою різного роду доповідні записки про стан винищувального батальйону, списки командного складу, особову справу Васильківського батальйону, протоколи засідань Васильківського бюро РК КП(б)У, плани роботи воєнного відділу, звіти, інформацію з питань оборонної роботи у Васильківському районі.

Усі використані матеріали в переважній більшості раніше не опубліковувалися. Що стосується історіографії проблеми, то на сучасному етапі розробки цієї теми ми зіштовхуємося із незначною розробкою на регіональному рівні, не кажучи вже про загальнодержавний рівень дослідження. На радянському етапі дослідження, який характеризується тенденційністю, тематикою винищувальних батальйонів займалися П. М. Балковий [1], Ф. Г. Банников [2], С. В. Біленко [3] та інші. Внесок радянських дослідників полягає у тому, що вони поставили низку наукових питань для розв'язання, а також у розкритті фактичного матеріалу, який їм був доступний.

На сучасному етапі з'явилася низка публікацій, які висвітлюють регіональні аспекти діяльності винищувальних батальйонів в Україні. Так, Л. С. Герасименко [4] досліджує винищувальні батальйони, які діяли в м. Київ, М. І. Михайлуца та Г. Х. Кязимова – на Півдні України [5].

Деякі аспекти діяльності винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області досліджені у публікаціях автора [6; 7]. Діяльність Васильківського винищувального батальйону, можна сказати, що не висвітлена зовсім, чим і зумовлюється актуальність дослідження.

Винищувальні батальйони створювались у досить стислий термін – ворог просувався швидкими темпами. Юридичною основою створення батальйонів стали постанова Ради народних комісарів СРСР від 24 червня 1941 р. «О мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе» [8, с. 17], наказ НКВС за № 00804 від 25.06.1941 р. та виступ Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. [9, с. 15]. Винищувальні батальйони в Дніпропетровській області почали створюватися після постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У «Про організацію винищувальних батальйонів для боротьби з парашутними десантами й диверсантами противника в прифронтовій смузі» від 25 червня 1941 р. [10, с. 39].

Васильківський винищувальний батальйон сформовано в кінці червня 1941 р. наказом Начальника оперативної групи по боротьбі з авіадесантами та диверсантами противника УРСР генерал-майора Г. А. Петрова та присвоєно № 456 [11, арк. 27]. На початку існування батальйон нараховував 200 бійців. Пізніше особовий склад винищу-

вального батальйону складав 173 особи. Батальйон ділився на 10 взводів. Командири взводів укомплектовувались переважно з молодшого армійського командного складу, командирів двох взводів у подальшому було замінено у зв'язку з їхньою посадовою невідповідністю. Начальника штабу батальйону не було [12, арк. 5].

Командири взводів, а також зв'язківці були звільнені від виробничих робіт, виняток складали політкерівники, які працювали секретарями партійних організацій, і поєднували роботу в партійних органах із службою у винищувальному батальйоні. Особовий склад батальйону складався з 50 % комуністів та комсомольців.

На озброєнні в батальйоні було 150 гвинтівок, три кулемети польського зразка та 21 гладкоствольна рушниця. Боєприпасів для цієї зброї було достатньо. Уся зброя була розподілена повзводно й зберігалася у спеціально підібраних приміщеннях, які цілодобово охоронялися [12, арк. 5–6].

Збір особового складу батальйону по тривозі здійснювався за допомогою чергових зв'язкових, у розпорядженні, яких у наявності було 10 велосипедів.

Для винищувального батальйону районний виконавчий комітет виділив одну машину та один мотоцикл без водіїв. У разі виїзду транспортними засобами керував начальник районного відділу НКВС або міліціонер, котрий мав права на керування. Взводи батальйону були розташовані по селах Васильківського району, за необхідності користувалися гужовим транспортом, який належав колгоспам [12, арк. 6].

У батальйоні повзводно проводилися заходи згідно плану Оперативної групи по боротьбі с парашутними десантами й диверсантами противника УРСР та обласної опергрупи. Розглядалися такі теми: матеріальна частина зброї; стройова та політична підготовка. Облік відвідуваності та пройдених тем вівся в спеціальних зошитах. Траплялися пропуски занять як правило через робочу зайнятість на підприємствах та колгоспах.

Васильківський винищувальний батальйон був створений, як і більшість батальйонів Дніпропетровщини, при районному відділі НКВС. У всій своїй оперативній і організаційній діяльності батальйон підпорядковувався начальнику відповідного райвідділу НКВС, котрий нарівні з командиром винищувального батальйону ніс повну відповідальність за роботу батальйону в цілому. Командир винищувального батальйону та командири взводів користувалися дисциплінарними правами: моральний вплив, оголошення зауваження, догани, як індивідуально, так і перед строєм, виключення з батальйону. Крім

дисциплінарного впливу, були заохочення: подяка, цінні подарунки як через партійні, так і через радянські організації, представлення до державних нагород через начальника оперативної групи УРСР [13]. Особливу, увагу приділяли підбору та ретельній перевірці особового складу як із ділового, так і з політичного боку. На той час головним було щоб усі учасники батальйону залишалися віддані справі партії і радянського керівництва й змогли виконати будь-яке поставлене бойове завдання.

Успіх боротьби з парашутними десантами та диверсантами противника залежав від ретельного спостереження за територією району. З цією задачею поряд із винищувальним батальйоном займалися групи сприяння винищувальним батальйонам, які організовувалися в кожному населеному пункті на чолі зі старшим. На озброєнні, була вся доступна зброя (мисливська, спортивна). Групи сприяння створювалися із активістів села, які були здатні забезпечити, у будь-який час, у будь-якому населеному пункті району виявити повітряного противника й прийняти необхідні міри по затримці або в крайньому випадку не випустити його із поля зору до прибуття винищувального батальйону. На 12 липня 1941 р. у Васильківському районі було 54 групи сприяння, в яких налічувалось 600 осіб [13].

Першим командиром винищувального батальйону був Т. В. Поплавець, у минулому старшина батареї, член КП(б)У, 1905 р. народження, начальник паспортного відділу Васильківського РВ НКВС, селянського походження, освіта неповна [17, арк. 46]. Наступним керівником батальйону став В. В. Бабич, партійний, 1902 р. народження голова Райспоживспілки Васильківського виконкому райради. На 17 серпня 1941 р. батальйон нараховував 135 осіб. Зменшення кількості відбулося внаслідок призову до РСЧА – 12 осіб, відсіяно як ненадійний елемент – 28 осіб та фізично нездатних – 25 осіб. Озброєння батальйону складалося із 85 гвинтівок, трьох легких кулеметів та 110 тисяч патронів до них.

Винищувальний батальйон дислокувався в таких населених пунктах: с. Васильківка – 50 осіб; ст. Чаплино – 20 осіб; с. Павлівка – 15 осіб; с. Олександрівка – 15 осіб; с. М-Михайлівка – 35 осіб. Винищувальний батальйон переведено на казармений стан за наявності озброєння у бійців [18].

Наближення фронту змінило характер бойової діяльності винищувальних батальйонів. На території Дніпропетровської області німці з'явилися 12 серпня 1941 р. Винищувальним батальйонам усе складніше доводилось виконувати покладені на них завдання.

Згідно з розпорядженням командування Південного фронту 25 серпня 1941 р. 100 осіб із Васильківського винищувального батальйону, а також по такій самій кількості бійців із Покровського, Петропавлівського та Юр'ївського батальйонів у повному озброєнні, з автотранспортом і командиром на чолі передавалися у розпорядження 230 стрілецької дивізії, на лінію оборони р. Дніпро, в район с. Чаплі, південно-східніше м. Дніпропетровськ.

У місці дислокації залишилися неозброєними майже 70 бійців, оскільки в цих районах батальйони були недостатньо озброєними [16].

На 14 вересня 1941 р. Винищувальний батальйон складався з 111 бійців, в т.ч. 10 осіб командного складу. На озброєнні перебували: 4 кулемети, 112 гвинтівок, 100 тис. патронів, 159 гранат та дві автомашини [17].

Керівництво НКВС та Південного фронту ставили питання про переведення винищувальних батальйонів на партизанські методи боротьби. У зв'язку з цим проводилася ретельна перевірка особового складу батальйонів. Із 111 бійців винищувального батальйону Васильківського району після розмови з особовим складом, згоду на участь у партизанському загоні виявило 50 осіб. Відібрані таким шляхом бійці дали присягу, залишаючися при цьому бійцями винищувального батальйону. З ними проводилися заняття для покращення навиків та вмінь для переходу на партизанські методи боротьби. Усі відсіяні з батальйону передавалися до військкоматів [17]. Командиром партизанського загону став командир винищувального батальйону В. В. Бабич. Партизанський загін складався із 5 груп [18].

У подальшому винищувальний батальйон перебував у формі партизанського загону. Після звільнення від окупантів території Васильківського району було знову створено винищувальний батальйон із двох взводів у складі 70 бійців. Перший взвод розташовувався у райцентрі – 35 осіб, другий на станціях Чаплі та Просяна – 35 осіб. Командиром батальйону призначено начальника РВ НКВС Мостового.

Відновлювалися заняття з особовим складом за програмою, висланою штабом винищувальних батальйонів області. У населених пунктах створювалися групи сприяння батальйону. Після звільнення основне завдання батальйону – патрулювання по населених пунктах та виявлення підозрілих осіб. Для виконання завдань за винищувальним батальйоном закріплювалась вантажна машина. У разі необхідності директори МТС зобов'язувались надавати винищувачам транспортні засоби [19]. Озброювався винищувальний батальйон РВ НКВС част-

ково за рахунок зібраної трофейної та вітчизняної зброї [20]. На початку 1945 р. Васильківський винищувальний батальйон нараховував 75 осіб [21] як за штатом, так і в наявності, про що не скажеш про інші батальйони області.

З віддаленням лінії фронту погіршувалось виконання покладених на винищувальний батальйон функцій. До того ж винищувальний був батальйон недостатньо забезпечений керівництвом з боку НКВС [22].

Ці недоліки позначались на ефективності роботи батальйону, і врешті-решт унаслідок зниження безпеки від противника його було розпущено.

У цілому батальйон під час війни проявив себе через бійців, які пройшли через його систему. Частина бійців батальйону влилася до лав регулярної армії, інші склали основу партизанського загону. Бійці отримали військову освіту, звісно, в тому обсязі, що дозволяв час та обставини, але в умовах війни навіть незначна обізнаність у військових питаннях відіграє важливу роль та, навіть, рятує життя.

Бібліографічні посилання

1. Балковий, П. М. Народне ополчення Радянської України / П. М. Балковий. – К., 1961.
2. Банников, Ф. Г. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) / Ф. Г. Банников. – М., 1968.
3. Биленко, С. В. На охране тыла страны: Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / С. В. Биленко. – М., 1988.
4. Герасименко, Л. С. Організація винищувальних батальйонів у місті Києві / Л. С. Герасименко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1.
5. Михайлуца, М. І. Народні формування в період оборони Півдня України (червень–жовтень 1941 р.) / М. І. Михайлуца, Г. Х. Кязимова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1.
6. Терновський, А. М. Організація винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області на початку Великої Вітчизняної війни (червень – жовтень 1941 р.) / А. М. Терновський // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Д., 2006. – Вип. 3.
7. Терновський, А. М. Винищувальні батальйони Котовського та Магдалинського району Дніпропетровської області періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) / А. М. Терновський // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Д., 2007. – Вип. 4.
8. Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. – 1965. – № 5.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 8, спр. 169, арк. 27а. – Далі: ДАДО.

10. ДАДО. – Ф. 19, оп. 8, спр. 168, арк. 62.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 62, оп. 8, спр. 30, арк. 27. – Далі: ЦДАГО України.
12. ЦДАГО. – Ф. 62, оп. 8, спр. 38, арк. 5.
13. ЦДАГО. – Ф. 62, оп. 8, спр. 30, арк. 102.
14. ЦДАГО. – Ф. 62, оп. 8, спр. 34, арк. 46.
15. ЦДАГО. – Ф. 62, оп. 8, спр. 38, арк. 1, 2.
16. ЦДАГО. – Ф. 62, оп. 8, спр. 34, арк. 40.
17. ЦДАГО. – Ф. 62, оп. 8, спр. 35, арк. 2.
18. ЦДАГО. – Ф. 62, оп. 8, спр. 38, арк. 7, 8.
19. ДАДО. – Ф. 269, оп. 1, спр. 16, арк. 200.
20. ДАДО. – Ф. 269, оп. 1, спр. 38, арк. 17.
21. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 197, арк. 37–39.
22. ДАДО. – Ф. 269, оп. 1, спр. 44, арк. 35–36.

Надійшла до редколегії 27.11.08.

VIII. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МІСЦЕ НУМІЗМАТИЧНИХ ЗНАХІДОК У ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ ДАТУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ НИЖНЬОГО ПРИСАМАР'Я

Розглянуто місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я. Зроблено висновки про необхідність обробки повних збірок монет з пам'яток, що дає нам уявлення про виникнення досліджуваного об'єкта, його розквіт та занепад, зміну влади та торговельних пріоритетів.

Метою даної статті є визначення місця нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я. До завдань входить їх функціональна та типологічна класифікація, встановлення хронологічних меж виготовлення та побутування. Дослідження проводилось із застосуванням типолого-статистичного та порівняльно-історичного методів, а також методів природничих наук.

Про заселення пониззя р. Самари добре відомо ще з кам'яної доби. Але майже всі дослідники, вводячи до наукового обігу відкриті тут археологічні об'єкти, здебільшого не торкаються монетного матеріалу. Таке ставлення зробило Нижнє Присамар'я білою плямою на нумізматичних картах України. У фундаментальних працях таких відомих дослідників, як М. Ю. Брайчевський, В. В. Кропоткін та М. Ф. Котляр, котрі ретельно фіксували знахідки скарбів та поодиноких монет з античних часів до початку XIX ст. ця територія не згадується зовсім [3, с. 127; 7, табл. 1–9; 8, с. 54]. Лише в красназавчому дослідженні Дніпропетровських аматорів В. В. Бінкевича та В. Ф. Камеко подаються деякі золотоординські та давньоруські монети, знайдені ними в 60-х роках XX ст. на Ігреньському півострові [2, с. 15, 16]. Таким чином,

різноманітний та дуже красномовний об'єкт досліджень з Нижнього Присамар'я – монети – тривалий час не досліджувався на належному рівні. Ситуація змінилась тільки з 2001 р., коли співробітниками науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я ДНУ почалися систематичні дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці поблизу селища Шевченко та пошук місцезнаходження старовинного козацького містечка Самарь [4, с. 190–221]. Саме нумізматичні знахідки значною мірою дали можливість стверджувати про виникнення тут спочатку перевозу золотоординської доби XIV–XV ст., а потім і козацької Самарі [17, с. 140–142].

За вісім років досліджень було знайдено і введено до наукового обігу понад 500 монет XIV–XVIII ст. східного, західноєвропейського та російського походження [16, с. 123–134; 18, с. 62–68; 19, с. 214–226]. Своячасне і досить повне введення до наукового обігу добре прив'язаних до археологічних об'єктів монет різного часу побутування дозволило не тільки стерти білу пляму з нумізматичної карти України, а й зробити багато цікавих спостережень та точно датувати не тільки археологічні пам'ятки, але й окремі об'єкти та споруди.

На наш погляд, монети не слід розглядати відірвано від інших знахідок. Прикладом можуть слугувати золотоординські (джучидські) мідні монети – пули XIV ст. Найбільш поширені в пониззі Самари пули мають на лицьовому боці зображення триногої тамги, а на зворотному – чотирьохпелюсткової розетки [17, с. 140–142]. Вісім екземплярів монет такого типу знайдено поблизу селища Шевченко під час дослідження посаду Старої Самарі та Богородицької фортеці. Значно більше аналогічних монет було зібрано братами Бінкевичами на Ігреньському півострові (236 екземплярів). Існувало припущення, що саме там ще в XVII–XVIII ст. пули знаходили мешканці Богородицької фортеці, а потім принесли на нове місце і тут загубили. Безпідставність цього твердження доводять інші знахідки золотоординської доби з посаду Самарі – Богородицької фортеці, а саме уламки чавунних казанів XIV ст., бронзові дзеркала, аналогічні знайденим у похованнях середньовічних кочовиків, свинцеві пряслиця, коповушки та інше з речей побуту того часу.

Серед монет країн середньовічної Європи, представлених в матеріалах досліджень, також не всі в однаковій мірі можна використовувати для чітких датувань. Так, полугрош польського короля Сигізмунда I (1506–1545) був загублений, на наш погляд, на кілька десятиріч пізніше зазначеної на монеті дати – 1509 р. По-перше, екземпляр несе на собі сліди довготривалого обігу, а по-друге, монети такого номіналу карбувались майже до кінця XVI ст. і всі раніше викарбувані могли зали-

шатися в обігу до цього періоду [1, с. 175; 20, с. 105–113]. На підтримку нумізматиці потрібно знайти інші докази, що полугрош – 1509 р. загубили тут саме в XVI ст. На користь цього наведемо свинцеву товарну пломбу з датою 1524 р., знайдену на території Богородицької фортеці. Такі пломби кріпилися до товарів, насамперед сукна, і відірвалися при їх продажу [5, с. 7–9].

З культурного шару початку XVII ст. походять монети російсько-го та польського карбування. Для точного датування можна використовувати дротяні копійки царя Михайла Федоровича (1613–1645). Поступове зменшування ваги монет наступними володарями приводило до швидкого вилучення більш ранньої монети з обігу та її перекарбування [9, с. 158; 13, с. 168]. Таким чином, копійки першого з Романових можна впевнено віднести до часів козацької Самарі. Звісно, що значну кількість такої монети завезли в Україну запорозькі козаки, які брали участь у возведенні на престол царя Михайла Федоровича в 1613 р. За царським указом, після отримання платні, всі вони мали повернутися додому [9, с. 130, 131]. В більш широких хронологічних межах визначається культурний шар, за знахідками півторагрошовиків польського короля Сигізмунда III. Карбовані в 1614–1627 рр. на зразок драйпелькерів ці монети, отримавши назву півтораків або чехів, стали найбільш вживаною монетою в Україні [1, с. 177, 178]. Про участь чехів в обслуговуванні ринку ще на початку XVIII ст., свідчать знайдення їх в скарбах з монетами Петра I, де вони складали переважну більшість [14, с. 152–158; 15, с. 222–224]. Для вузьких датувань зручніше використовувати інші дрібні номінали – гроші та соліди. Останні виготовлялись майже з міді і, беручи участь у роздрібній торгівлі, швидко губилися та, як правило, через низьку вартість не входили до скарбів. Тому соліди Сигізмунда III, а також шведських й пруських володарів першої половини XVII ст. з посаду Богородицької фортеці здебільшого загублені мешканцями містечка Самарь. Це ж стосується й, так званих «боратинок», про що мова піде далі.

Монети з пробитими отворами використовувались як прикраси. З цією метою брались монети, які вже вийшли з обігу або не мали сталого попиту на ринку. Наприклад, всі срібні турецькі монети з території пам'ятки мали отвори з краю, тобто були прикрасами. Монети-прикраси з високоякісного срібла могли тривалий час зберігатися у населення і тому для вузького датування закритих комплексів не підходять. Знайдена на посаді фортеці велика мідна монета – 1/2 ере шведського короля Густава Адольфа (1621–1632), на наш погляд, могла потрапити на територію пам'ятки саме з козаками, що брали участь

у Тридцятирічній війні та привезли її з собою на згадку. Тому вона цілком придатна для датування. Значний відсоток серед монет другої половини XVII ст. складають мідні соліди польського короля Яна Казимира – боратинки. Через величезну кількість цієї монети в обігу боратинки затримались у населення до початку XVIII ст. та навіть використовувались як сировина для підробок полушок Петра I ще в 20-х рр. XVIII ст. [11, с. 68–112].

Монетний матеріал у деяких випадках спроможний відповісти на питання про час загибелі деяких споруд. Так, досліджуючи залишки шинка біля перевозу через р. Самару, зафіксовано чіткий шар пожежі. У ньому зустрічались численні монети початку XVII ст., з яких наймолодшими виявились російські копійки царя Федора Олексійовича (1676–1682). На цій підставі можливо обмежити час існування споруди початком правління царів Івана та Петра. Швидше за все шинок було знищено саме під час будувannya фортеці в 1688 р.

Відповідають монети і на запитання щодо заселеності пониззя Самари на період 1712–1731 рр. До роботи археологічної експедиції ДНУ вважалось, що після руйнації фортеці в 1711 р. за умовами Прутського миру та виведення російського гарнізону життя на території пам'ятки припинилось. Однак, дані нумізматики стверджують протилежне. Так, серед знайдених тут срібних та мідних монет Петра I є такі, що датуються 1712, 1715, 1716, 1719 рр. [6, с. 9, 10].

За спостереженнями І. Г. Спаського срібні копійки, що карбувались до 1719 р., були вилучені з обігу наприкінці правління Петра I, мідні копійки перекарбовувались в монети номіналом «Денга» в 1730–1731 рр. [13, с. 147]. Тому після відбудови фортеці в 30-х рр. XVIII ст. всі ці монети вже певний час не брали участь у грошовому обігу і тому не могли попасти на територію пам'ятки зі складом нового гарнізону. На наш погляд, знахідки монет з наведеними датами можуть слугувати доказом продовження життя на поселенні у цей період. Для монет номіналом «п'ять копійок» зразка 1723–1730 рр. цей принцип не діє, тому що перекарбовування великої кількості п'ятаків у монети номіналом в дві копійки відбувалось ще за часів правління Єлизавети в середині 50-х рр. XVIII ст., а не вилучена у населення монета оберталась за новим курсом майже до правління Катерини II [6, с. 10].

Серед монет, виявлених в закритих комплексах, перевагу слід надавати тим, які перебували в обігу короткий термін. У 2008 р., досліджуючи офіцерську землянку першої половини XVIII ст., знайдено монету номіналом «чотири копійки» з датою 1762 р. Такі монети карбувались лише рік, і вже в наступному були вилучені з обігу й перекарбовані [13, с. 197, 198]. Монета виявилась молодшою серед знайдених

у приміщенні й тому досить переконливо датує кінець використання його під житло.

На останньому етапі існування Богородицької фортеці ми бачимо появу серед нумізматичного матеріалу великої кількості (понад 200 екземплярів) кримських білонових монет, карбованих у м. Бахчисарай. Всі вони мають номінал акче і здебільшого карбовані під час правління хана Аслан Гірея II (1748–1756) [6, с. 11, 12; 12, табл. XIV]. Така значна кількість татарських монет пояснюється існуванням на території фортеці митниці. У документах часів правління Єлизавети наводиться курс обміну, за яким монета в одне акче дорівнювала трьом мідним копійкам [10, с. 134–142]. До речі, кримські білонові акче не були загальноновживаними монетами в українських землях й тому великий відсоток знахідок саме цих монет на будь-якій пам'ятці також може свідчити про наявність на ній митниці.

Про міжнародну торгівлю, окрім монет, говорять і знахідки маленьких важків-екзагій, а також аптекарських терезів. Слід ще сказати про необхідність використання статистичних даних. Саме обробка повних збірок монет з пам'яток дає нам уявлення про виникнення досліджуваного об'єкта, його розквіт та занепад, зміну влади та торговельних пріоритетів. Дослідників мають цікавити також фальшиві монети, прикраси та побутові речі, виготовлені з використанням останніх. Тільки всебічне вивчення всього нумізматичного матеріалу дозволить надати правдиву картину розвитку досліджуваних пам'яток Нижнього Присамар'я.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / ред. Д. Я. Телегін. – К., 1977. – С. 177–178.
2. Бинкевич, В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. Бинкевич, В. Каменко. – Д., 2000.
3. Брайтчевський, М. Ю. Римские монеты на территории Украины / М. Ю. Брайтчевський. – К., 1959.
4. Векленко, В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. Вип. 8–9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
5. Ковальова, І. Ф. Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Наукові записки. – Вип. 3. – Острог, 2003. – С. 7–9.
6. Ковальова, І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
7. Котляр, М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр – К., 1971.

8. *Кропоткин, В. В.* Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ–Г 4–4. – М., 1961.
9. *Мельникова, Л. С.* Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / Л. С. Мельникова – М., 1989.
10. *Мірущенко, О.* Грошовий обіг на запорізьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134–142.
11. *Новосельцев, В. Н.* Боратинки история чеканки и каталог / В. Н. Новосельцев // Нумизмат. – Сб. 2. – М., 1992. – С. 68–112.
12. *Ретовский, О. Ф.* К нумизматике Гиреев / О. Ф. Ретовский // Тр. Московского нумизматического общества – М., 1905. – Вип. 1–2. – т. III. – С. 186–340.
13. *Спасский, И. Г.* Русская монетная система / И. Г. Спасский – Л., 1970.
14. *Супруненко, О. Б.* Диканський скарб 1953 року / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник – Вип. 2. – Полтава, 1994. – С. 152–158.
15. *Фролова, Н. В.* Клад монет XVIII в. из Добротова / Н. В. Фролова // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996. – С. 222–224.
16. *Шалобудов, В. Н.* Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднпрров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
17. *Шалобудов, В. М.* Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. Н. Шалобудов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 140–142.
18. *Шалобудов, В. М.* Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. Н. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.
19. *Шалобудов, В. М.* Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. Н. Шалобудов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.
20. *Шуст, Р. М.* Литовська монета на грошовому ринку західноукраїнських земель XVI–XVIII ст. / Р. М. Шуст // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського ун-ту. – Вип. 24. – Л., 1988. – С. 105–113.

Надійшла до редколегії 21.11.08.

О. В. Харитонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СКЛО В ОЗДОБЛЕННІ ПРИКРАС XVII–XVIII ст. ЗА
МАТЕРІАЛАМИ САМАРІ – БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ**

Розглянуто гутне скло в якості оздоблення прикрас XVII–XVIII ст., знайдених на території Богородицької фортеці. Зроблено висновки про торгові зв'язки Присамар'я із іншими регіонами України, Росією та західноєвропейськими державами.

Метою даної статті є введення до наукового обігу прикрас, печаток, натільних хрестів XVII–XVIII ст., оздоблених вставками із скла, знайдених під час археологічних досліджень Самарі – Богородицької фортеці. До завдань входить їх функціональна та типологічна класифікація, встановлення хронологічних меж виготовлення та побутування.

Проблема побутування гутної скляної продукції в Україні ще недостатньо вивчена, а завдання розглянути скло XVII–XVIII ст. в якості оздоблення прикрас взагалі дослідниками не ставилося, хоча найдавніші відомості про гуті (майстерні з виробництва скла) в Україні, зокрема на Волині, зустрічаються в документах з середини XVI ст. Проте дослідницьких робіт, присвячених їй, дуже мало. Можна виділити праці В. Модзалевського «Гуті на Чернігівщині» [11] та В. Гагенмейстера «Гутне скло Поділля» (1931 р.), в яких автори розглядають лише окремо взяті регіони України. У роботі Н. Онацького «Українське гутне скло» (1931 р.) аналізується технологія виготовлення художніх скляних виробів, розглядається скло XI–XIII ст. У праці В. Ф. Рожанківського «Українське художнє скло» також розглядається скляна продукція з часів Київської Русі і до радянського періоду [14]. У 1975 р. вийшла монографія львівської дослідниці Ф. С. Петрякової «Українське гутне скло», яка на основі репрезентативних історичних та історіографічних джерел аналізує гутне виробництво XVI–XVIII ст. тих українських земель, що на той час знаходилися під владою Польщі [12]. Також існує декілька публікацій у збірках «Матеріали з етнографії та художнього промислу» (наприклад, стаття В. Ф. Рожанківського «Художнє скло в збірках музею етнографії та художнього промислу» за 1954 р., в якій автор вводить до наукового обігу окремі речі, які чітко датуються XVIII–XIX ст. [13]).

З отриманням Україною незалежності помітно зростає попит на дослідження з історії козацтва, що спонукає й до розгляду проблем роз-

виту ремесел та торговельної діяльності XVII–XVIII ст. У збірці наукових статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» вміщено декілька статей харківського колекціонера В. С. Ковалю, зокрема «Слово о бутылке» (2002 р.) та «Вместо предисловия (попытка классификации бутылок)» (2005 р.), в яких автор розглядає питання, що стосуються виробництва та використання скляної тари на українських землях XVII–XVIII ст. [5; 6]). У збірці «Археологічний літопис Лівобережної України» надруковано статтю полтавського дослідника О. В. Ханко «Гутне скло XVII–XVIII століть з Полтави» [15], в якій на основі археологічного матеріалу зроблена спроба типологізації гутного скляного посуду). Питаннями гутного склоробства займається також київський фахівець Л. І. Виногородська, якій належить найкраща на даний час класифікація форм пізньосередньовічних скляних виробів в Україні [3].

Сучасна історіографія, присвячена такій видатній пам'ятці як «містечко старовинне козацьке Самарь з перевозом» – Богородицька (Новобогородицька) фортеця, нараховує більш ніж п'ятдесят робіт, переважно Дніпропетровських дослідників, в яких були розглянуті різноманітні питання відносно місцезнаходження та відповідності топонімам XVII ст., житлової забудови, характеру укріплень тощо (праці І. Ф. Ковальової, В. М. Шалобудова, В. О. Векленка [1; 2; 4; 7–10]). Окремо проаналізовано питання щодо пам'яток матеріальної культури, до якої належать і гутні вироби [16–18]. Їх опрацювання провадилося із застосуванням типолого-статистичного та порівняльно-історичного методів, а також методів природничих наук.

За роки дослідження (2001–2008 рр.) Богородицької фортеці та території «містечка старовинного козацького Самарь з перевозом» зафіксовано певну кількість прикрас, культових предметів та печаток. Ці комплекси речових знахідок мають переважно особистий характер, несучи інформацію про окремих людей, а також «соціальну моду» того часу.

Асортимент оздоблених склом прикрас представлений такими типологічними групами: а) персні-печатки, б) каблучки, в) шпонки, г) намисто, ґ) серги, д) натільні хрести.

Наведемо їх опис у зазначеній послідовності. Бронзова каблучка з восьмикутовою вставкою-печаткою з прозорого рожевого скла розмірами 10х11 мм., на якій зображено план фортеці з орлом, що летить над нею. Виготовлена шляхом відбитку на розігрітому склі металевого штамп. Коронка та шинка персня вкриті гравійованим рослинним орнаментом. Каблучка виконана не за індивідуальним замовленням, про що свідчить її «без розмірність»: розікнуті кінці дужки, котрі заходять одна за одну, дозволяли довільно змінювати діаметр, підганя-

ючи, таким чином, під розмір пальця чергового власника. Датується початком XVII ст. [1, с. 211].

Печатка кінця XVII – початку XVIII ст. являє собою овальну вставку з безбарвного скла, на якій дуже тонко і професійно вигравіювано трищогловий фрегат з двома рядами гарматних портів [7, с. 18, 19]. На відбитку корабель пливе ліворуч, віддаляючись від спостерігача [10]. Повною аналогією досліджуваній може слугувати печатка Великої Московської митниці 1707 р., на якій також зображено фрегат, що йде ліворуч.

Певний інтерес викликають скляні овальні вставки до двох печаток із мідною та залізною шинками. Скло безбарвне, прозоре, з внутрішнього боку має рештки фарби кармінного кольору. На обох печатках зображено геральдичні лілеї під короною, що нагадує французький королівський герб Бурбонів. Датуються XVII–XVIII ст. [7, с. 21, рис. 7; 4].

Звертає на себе увагу щиток печатки з залишками дужки. На його восьмигранній вставці з безбарвного скла вигравіювано складну багатопігурну композицію: з правого боку зображено чоловіка на троні, який тримає в простягнутій руці за ніжку немовля. За другу ніжку дитини взявся вояк, що стоїть у центрі з мечем у правиці. Ліворуч вміщено жіночу фігуру у позі «руки в боки». Внизу – ще одна жіноча лежача фігура. Немає сумнівів, що на печатці зображено біблійський сюжет «Суд царя Соломона». [10]. Датується кінцем XVII ст. [7, с. 19, 21].

Фрагмент печатки з восьмикутною вставкою темно-синього непрозорого скла із зображенням дерева не має собі аналогії. За умов знаходження можливе датування – кінцем XVII ст. Ще одна невелика жіноча або дитяча каблучка з олов'янистої бронзи має вставку із скла світло-жовтого кольору. Сюжетом є серце під короною, облямоване двома лавровими гілками. Можлива належність печатки козацькому роду Спащенко – Кіч. Привертає увагу срібна каблучка, орнамент дужки якої імітує «перевитий шнур». У гнізді серцевидної форми (1,3×1 см.) знаходиться скляна вставка темно-блакитного кольору, по боках від котрої – парні гнізда із втраченими вставками [7, с. 41–42]. Відома також пласка кругла вставка в перстень із світло-зеленого скла (діаметр – 1,2 см, висота – 1 мм).

Три бронзові катушкоподібні шпонки (висота – 0,8 см, діаметр – 1,1 см) мають вставки з прозорого скла: гранчасту, і дві – грибоподібні з підложками з срібної фольги, на яких зображено двох голубів в оточенні зірок та рослинний орнамент. Вісім бронзових шпонок у вигляді гудзиків, з'єднаних ланцюжком, мають вставки з прозорого скла діаметром – 1 см, довжиною – 2,8 см. Три з них із підложкою з срібної фольги, на яку нанесено зображення: корон (1), квіток (2) [7, с. 42]. Ще

два екземпляри – з плоскими вставками з яскраво-зеленого скла – мають прорізні бронзові накладки.

Певний інтерес викликає діжкоподібна намистина молочно-білого непрозорого скла, зверху вкритого шаром прозорого скла вишневого кольору, який імітує корал; дві сферичні гранчасті намистини прозорого скла (діаметр – 1 см, висота – 0,8 см); шестикутна намистина із прозорого скла (діаметр – 1,5 см, висота – 1 см); овальна з блакитного скла (датується в межах XVIII ст.). З території Богородицької фортеці походить також скляний бісер (244) двох кольорів – білий (105) та чорний (139), яким був вишитий комір жіночої сорочки з поховання XVIII ст. [9, с. 84–85].

Серед виданих раніше культових знахідок українського походження з території Богородицької фортеці присутні два натільних бронзових литих жіночих хреста із вставками з гранованого прозорого та блакитного скла на балках [2, с. 88–89]. Аналогічні вироби були широко розповсюдженими у XVIII ст. на території сучасних Черкаської й Полтавської областей, що опосередковано підтверджує свідчення письмових джерел про перебування в Богородицькій фортеці козаків Полтавського, Миргородського полків та про входження Старої Самари до складу Полтавського полку в якості Старосамарської сотні. Крім того, наведемо ще один подібний хрест із вставками з синього скла, який знайдений в околицях с. Карабинівка Павлоградського району Дніпропетровської області, датований серединою XVIII ст. Цікавим є той факт, що технологія оздоблення бронзової серги, що складається з круглого щитка (діаметр – 0,8 мм) та краплеподібної підвіски, знайденої на території Богородицької фортеці, є аналогічною до оздоблення вищезгаданих натільних хрестів – круглими гранчастими вставками із прозорого скла (діаметр – 5 мм, висота – 3 мм). Таким чином, можемо зробити висновок про ймовірність походження цих речей з одного центру виробництва (вірогідно з Полтавщини).

Представлений у статті матеріал свідчить про широке та багатоманітне використання скла на території пам'ятки в XVII–XVIII ст., демонструє особливості «соціальної моди» та говорить про торгівлі зв'язки Присамар'я, зокрема, із іншими регіонами України, Росією та європейськими державами.

Бібліографічні посилання

1. Векленко, В. О. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8–9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.

2. Векленко, В. О. Знахідки українських натільних хрестів в Середньому і Нижньому Присамар'ї / В. О. Векленко // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Вип. 3. – Д., 2008. – С. 87–93.
3. Виногородська, Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129–140.
4. Ковалева, И. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднйпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
5. Коваль, В. Вмeсто предисловия (попытка классификации бутылок) / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 288–309.
6. Коваль, В. Слово о бутылке / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 74–81.
7. Ковальова, І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
8. Ковальова, І. Ф. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.
9. Ковальова, І. Ф. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. / І. Ф. Ковальова // Січеславський альманах. Зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Вип. 3. – Д., 2008. – С. 83–86.
10. Ковальова, І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2/2002–1/2003. – С. 187–190.
11. Модзалевський, В. Гути на Чернігівщині / В. Модзалевський. – К., 1926.
12. Петрякова, Ф. Українське гутне скло / Ф. Петрякова – К., 1975.
13. Рожанківський, В. Ф. Художнє скло в збірках музею етнографії та художнього промислу / В. Ф. Рожанківський // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – Вип. 1. – К. – 1954. – С. 88–103
14. Рожанківський, В. Ф. Українське гутне художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К, 1959.
15. Ханко, О. В. Гутне скло XVII–XVIII століть з Полтави / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 125–127.
16. Харитонова, Е. В. Стекланная винная и аптечная посуда (по материалам раскопок Новобогородицкой крепости) / Е. В. Харитонова // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матеріали IV міжнар. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2005. – С. 173–175.
17. Харитонова, О. В. Гутне скло XVII–XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / О. В. Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 168–172.
18. Харитонова, О. В. Гутне скло XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / О. В. Харитонова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – Д., 2007. – С. 260–267.

Надійшла до редакції 07.11. 08.

А. С. Струкуленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НОВОБУДОВНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Проаналізовано історію виникнення, діяльності та наукових відкриттів новобудовних археологічних експедицій в Україні.

Мета публікації полягає в ознайомленні науковців і краєзнавців з історією створення та діяльності новобудовних археологічних експедицій, які діяли в Україні протягом 30–90 рр. ХХ ст. Для вирішення завдань дослідження автором були використані як загальноісторичні, так і спеціальні методи археологічної науки.

Світова історія охорони археологічних пам'яток налічує вже кілька століть. Ще в 1667 р. у Швеції був виданий королівський указ про охорону давніх мегалітичних споруд. Але до ХІХ ст. захист пам'яток археології носив вибірковий характер. Лише поступово приходило розуміння необхідності збереження археологічної спадщини при здійсненні проектних та будівельних робіт, що загрожують її існуванню. У різних країнах це приймало різні форми. Данія вирішила питання кардинально, націоналізувавши в 1937 р. пам'ятки археології без компенсації власнику землі [28]. У Канаді всі будівельні проекти розглядаються місцевими органами влади на предмет їх відповідності законам та обов'язкового попереднього обстеження території [28]. У США Міністерство внутрішніх справ робить щорічну доповідь Конгресу про стан збереження археологічної спадщини і виконання законів про її охорону [28].

У 1995–1997 рр. в Англії проводилося спеціальне дослідження з аналізу зовнішніх впливів на збереження археологічної спадщини (проект MARS), яким однозначно був доведений вирішальний вплив антропогенного чинника на збереження археологічних об'єктів. Аналіз динаміки знищення пам'яток показав, що цей процес різко інтенсифікувався в останні 50 років. У Великобританії, де традиція охорони старожитностей налічує декілька сотень років, щодня в результаті людської діяльності знищується одна археологічна пам'ятка. З'ясувалося, що 80 % втрат пов'язано з п'ятьма видами людської діяльності – сільським господарством, урбанізацією та житловим будівництвом, видобутком корисних копалин, капітальним будівництвом, спорудженням доріг [28].

У колишньому СРСР археологічні роботи на новобудовах були характерною рисою радянської археології. Правовою підставою їх проведення стало положення про виключно державну власність на землю та відповідні заходи з охорони й ефективного використання землі та її надр [17]. Ще у довоєнний період відбулося закріплення на законодавчому рівні положення про відрахування коштів на дослідження археологічних пам'яток, яким загрожувало знищення, за рахунок кошторису новобудов; це дозволило організувати археологічні роботи при зведенні декількох електростанцій, каналу Волго-Дон (експедиція Державної Академії історії матеріальної культури під керівництвом А. А. Міллера, організована у 1929 р.), а також при спорудженні Московського метрополітену. Однак строгу систему проведення охоронних археологічних робіт ще не було вироблено, і часто експедиції організовувалися тільки в результаті наполегливості окремих археологів. Лише в 1970-ті рр., після ухвалення Закону «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» [20] рятувальні археологічні роботи прийняли масовий характер.

Найбільш тривалий досвід досліджень стародавніх пам'яток у зонах новобудов мали археологи Радянської України. У 1927–1932 рр., у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу та затопленням порожистої частини Дніпра, для дослідження археологічних пам'яток була створена перша новобудовна експедиція Наркомату освіти та Академії наук УРСР під загальним керівництвом акад. Д. І. Яворницького. У ній у якості провідних дослідників брали участь відомі археологи А. В. Добровольський, В. А. Грінченко, С. С. Гамченко, Ф. М. Сап'ян, П. І. Смоличев, І. Ф. Левицький, Т. Т. Тесля та ін. Дослідження, проведені Дніпрогесівською експедицією, детально розглянуті у присвяченій їм кандидатській дисертації І. Ф. Ковальнової [10], статтях з приводу ювілею експедиції того ж автора [13] та С. М. Ляшко [16]. Дніпрогесівська експедиція відкрила нову сторінку в археологічних дослідженнях на будівельних майданчиках в умовах браку часу та кваліфікованих кадрів. Нею були закладені основи принципово нової методики досліджень та значно розширена джерелознавча база науки [10]. Вперше було запроваджено дослідження давніх поселень великими площами, прогресивні методики досліджень курганів з кам'яними конструкціями.

До головних досягнень Дніпрогесівської експедиції належить відкриття палеолітичних пам'яток. Всупереч твердженню про рідкісність пам'яток цього періоду на території Східної Європи була встановлена висока насиченість ними території Дніпровського Надпоріжжя. Вперше в 1932–1934 рр. досліджувалася муст'єрська стоянка в балці Сажавці поблизу с. Старий Кодак, пізньопалеолітичні стоянки в

Дубовій, Осокорівській та Кайстровій балках, поблизу с. Петро-Свис-тунове, Чаплі та ін.

Наслідком робіт експедиції також стало відкриття та дослідження пам'яток неоліту Надпоріжжя, яким належить визначне місце в давній історії півдня Східної Європи, – поселень та могильників в ур. Собачки та Вовчок, поблизу с. Вовніги, над Ненаситецьким порогом та на численних Дніпрових островах. Вперше було досліджено найдавніші пам'ятки мідної доби – Середній Стіг, Стрільча Скеля, від яких походять сучасні назви археологічних культур. Розкопками давніх курганів району Кічкаса та по берегах Дніпра встановлено особливості їх будівництва та архітектури, зокрема, використання в якості будівельного матеріалу каменю.

Важливе значення мало дослідження кам'яних закладок та споруджень, відкритих в ур. Сагайдачного, на о. Хортиці й Тавілжаному, в с. Федорівка і хут. Божкова. За знахідками кераміки дослідники віднесли їх до бронзової доби (в сучасному уявленні – сабатинівської археологічної культури). На думку авторів розкопок – А. В. Добровольського, В. А. Грінченка, П. І. Смолічева, – кам'яні закладки слугували культовими спорудами «епохи родової формації» – бронзової доби [8].

Вперше було відкрито у Надпоріжжі пам'ятки черняхівської культури III–IV ст., віднесеної до ранньослов'янської доби. У Кічкасі, поблизу славнозвісної переправи через Дніпро, досліджувалися слов'янські поселення часів Київської Русі. Д. І. Яворницький зосередився на дослідженні пам'яток козацької доби поблизу сіл Військове, Микільське, Стара Ігренів, укріплень XVII–XVIII ст. у пониззі р. Самари.

Організація та структура Дніпрогесівської археологічної експедиції, критично осмислена та покращена, в подальшому слугувала зразком в організації наступних новобудовних експедицій – Південно-Бузької (на чолі з Ф. А. Козубовським, 1930–1931 рр.), в зоні будівництва каналу Москва-Волга (1932–1935 рр.), розкопок на будівельних майданчиках заводів «Азовсталь» (М. Є. Макаренко, 1930–1932 рр.), Нікопольського трубного (Б. М. Граков, Ф. М. Кіранов, Л. Д. Дмитров, 1935–1939 рр.) та ін. Що стосується наукових досягнень, то вони збагачили археологічну науку на багато років уперед і в значній мірі визначили наступне законодавство в галузі охорони та вивчення археологічних пам'яток у зоні будівельних робіт.

Своєрідним продовженням I Дніпрогесівської новобудовної експедиції 1927–1932 рр. стала II Дніпрогесівська експедиція (1945–1949 рр.), що діяла у післявоєнний відбудовний період. З нею пов'язані важливі для розуміння давньої історії Дніпровського Надпоріжжя відкриття В. М. Даниленка [6], А. В. Добровольського [7–9], М. Я. Рудин-

ського [26], О. Ф. Лагодовської [15], О. В. Бодяньського [2] та ін. Так, учасники експедиції поповнили перелік стоянок палеолітичного часу, продовживши дослідження стоянок в Осокорівській та Кролівській балках. Вперше відкрито місцезнаходження премутьєрського часу в ур. Круглик, досліджено матеріали мутьєрського часу поблизу Вільного порогу. До різних періодів нео-енеоліту відносяться стоянки на Сурському острові, на острові Стрільча Скеля, поблизу скелі Монастирка, в с. Нікольському, біля Ненаситецького порогу, на островах Кізлевому та Малому Дубовому [7].

Пам'ятки бронзової доби, відкриті експедицією в Надпоріжжі, представлені поселеннями (Канцирська балка, балка Довжик у с. Волоське) та численними кам'яними закладками. Слід зазначити, що в дослідженнях І Дніпрогесівської експедиції кам'яним закладкам не було приділено достатньої уваги [8; 15], і вони залишалися майже недослідженими. Перекриваючі їх пізніші геологічні відклади майже повністю заховали ці пам'ятки від очей дослідників. Лише коли спали води Дніпрогесу, після зруйнування Дніпрової греблі під час війни, кам'яні закладки у великій кількості були виявлені на розмитих берегових терасах Дніпра та на островах (хут. Орловий, бб. Круглик, Щербина, Осокорівська (Маркусова), Гадюча, сс. Олексіївка, Микільське, Військове, Федорівка, Вовниги, Привільне, Августинівка; о. Тавілжаний, Малий Дубовий, Шулаїв, Сурський, Кізлевий, Кухарів та ін.) [8; 15].

Під час роботи ІІ Дніпрогесівської археологічної експедиції в Надпоріжжі були виявлені також археологічні пам'ятки бронзової – початку залізної доби – кам'яні спорудження (на мису між Дніпром та Каменевою балкою, проти с. Вовниги, в гирлах балок Кайстрової, Тавілжаної, Тягинської, Донової, Щербини, Канцирської, на островах Хортиця, Виноградний та Дубовий) [9]. До знахідок залізного часу відноситься поселення, відкрите в балці Тягинці, скіфське поховання в урочищі Круглик та багато інших.

Прийняття у 1948 р. урядом СРСР постанови «Про заходи покращення охорони пам'яток культури» [19], згідно з якою жодний курган, жодне давнє поселення не можуть бути зруйновані без попереднього археологічного вивчення, сприяло розгортанню новобудовних експедицій. Включення пункту про охорону історичних пам'яток до Конституції СРСР [14], ухвала Закону про охорону пам'яток історії та культури [20] також є свідченнями уваги держави до збереження історико-культурної спадщини.

Спираючись на існуюче законодавство, Інститут археології Академії наук УРСР (далі ІА АН УРСР) виконував великий обсяг охоронних досліджень на новобудовах, фінансування яких здійснювалось за

рахунок відрахувань будівельних організацій. З ряду найважливіших новобудов 1950-х рр. слід виділити каскад гідроелектростанцій на Дніпрі, на яких працювали новобудовні експедиції з провідних співробітників Інституту:

- Каховської ГЕС (А. В. Добровольський, Д. Т. Березовець, О. Ф. Лагодовська);
- Дніпродзержинської (Д. Я. Телегін, Є. В. Махно, І. М. Шарафутдінова);
- Кременчуцької (Д. Я. Телегін, Є. В. Махно, В. М. Даниленко);
- Канівської (С. С. Березанська, М. М. Бондар, Г. Т. Ковпаненко);
- Київської (В. О. Круц, В. І. Бідзіля, Д. Я. Телегін) та ін.

Згідно з рішеннями березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» [23] та травневого Пленуму ЦК КПРС (1966 р.) «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання великих стійких врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур» [24] в Україні розгорнулося широкомасштабне будівництво меліоративних систем від магістральних до колгоспних. Зростаючий обсяг досліджень потребував удосконалення організації та діяльності новобудовних експедицій. У 1968 р. в ІА АН УРСР було створено постійнодіючі археологічні експедиції: Каховську (керівник О. І. Лесков), Інгульську (керівник О. Г. Шапошникова) та Північно-Рогачицьку (керівники О. І. Тереножкін, В. І. Бідзіля). Пожвавлення охоронних робіт наприкінці 1960-х та в 1970-ті рр. викликало створення експедицій: «Дніпро-Донбас» (керівник Д. Я. Телегін), Вільнянської (він же), Верхньотарасівської (керівники Є. В. Черненко, М. М. Чередниченко) та ін. [4]

Зростаючий обсяг досліджень та гострий брак археологів для роботи на новобудовах стимулював утворення археологічних центрів на місцях. До польових робіт залучались археологи обласних історичних та краєзнавчих музеїв, викладачі та студенти університетів, педагогічних інститутів. Деякі новобудови повністю були передані університетам для проведення дослідницьких робіт [3]. Так, поряд із традиційно авторитетним Київським центром виникли, сформувалися і набули значного авторитету такі нові регіональні центри, як Дніпропетровський під керівництвом доцента, зараз професора І. Ф. Ковальнової на базі Дніпропетровського держуніверситету¹, Запорізький під керівництвом доцента І. М. Тощева та ін. [25].

¹ Діяльність новобудовної експедиції Дніпропетровського університету докладно розглянута у присвяченій їй 30-річному ювілею статті проф. І. Ф. Ковальнової [12].

За широтою територіального охопту, чисельністю, культурною та хронологічною різноманітністю досліджуваних пам'яток, унікальністю знахідок новобудовні експедиції 1970–1990 рр. не мають собі рівних в історії не лише вітчизняної, а й світової археології. Феномен новобудовних експедицій полягав у створенні об'єктивних передумов для вирішальних змін в уявленнях про рушійні сили та прояви культурно-історичних та етнокультурних процесів у історії давньої України. Концентрація досліджень в зонах великих новобудов різко збільшила інформаційний банк, що сприяло розвитку фундаментальних розробок із стародавньої історії та культури України [17]. Саме з діяльністю новобудовних експедицій пов'язане кількаразове збільшення джерельної бази за багатьма напрямками досліджень, свідченням чого стало співпадіння їхньої діяльності з «вибухом» узагальнюючих видань з давньої історії України – досить послатися на такі як «Археологія Української РСР» [1] (українсько-та російськомовні видання), «Давня історія України» [5] та інші.

Серед новобудовних експедицій особливе місце належить дослідженням у зонах меліорації. Рішення жовтневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС [18], націлені на розробку Довготривалої програми меліорації, передбачали широкомасштабне сільськогосподарське освоєння нових територій. У зв'язку з цим перед археологами постало важливе завдання з розробки оптимальної методики польових процедур прискореного, без втрати повноти вивчення дослідження пам'яток, переважно степових курганів, та оперативного введення отриманих матеріалів до наукового обігу і передачі до музейних експозицій.

З науково-методичної точки зору археологічні роботи в зонах будівництва зрошувальних систем відрізняються від інших тим, що вимагають максимально повного дослідження всіх об'єктів у зонах будівництва в гранично стислі терміни [27]. У зв'язку з цим постає завдання чіткого планування робіт, вмілого використання техніки, підвищення наукового рівня та уніфікації графічної фіксації, перенесення значної частини камеральних робіт у польові умови, оперативної публікації матеріалу, своєчасної обробки й передачі до музеїв та сховищ археологічних та палеоантропологічних колекцій.

Широкомасштабне дослідження пам'яток у зонах меліорації було досить ефективним у науковому відношенні. Розкопки на значних площах уможливають відкриття комплексів високої наукової та художньої цінності. Зосередження досліджень на величезних площах дозволяє піддавати суцільному вивченню цілі могильники, завдяки чому можливий вихід на обґрунтовану реконструкцію соціальних, культурних та господарських структур давніх суспільств [17]. За словами

С. Ж. Пустовалова, «...розкопки у зонах меліорації вперше дозволили вивчати всі кургани підряд, не роблячи винятків ні для великих, ні для малих насипів. Це дозволило перевести питання реконструкції етнічної та соціальної структури стародавнього курганного населення з площини теоретичної у практичну. При цьому треба зауважити, що адекватність отриманих соціологічних реконструкцій була настільки повною, наскільки повно відбивалися у курганах різні сфери життєдіяльності населення тієї чи іншої епохи» [25, с. 125].

І сьогодні відбувається подальше осмислення здобутих роботами новобудовних експедицій матеріалів, достатньо звернутися як до монографічних праць, так і до наукових статей. Парадокс полягає в тому, що до сьогодення історія діяльності новобудовних експедицій ще не отримала свого вивчення, залишаючись майже поза увагою більшості дослідників. У небагатьох публікаціях зазвичай присутнє негативне ставлення до діяльності більшості з них – мовляв, масштаби робіт йшли в розріз із їхньою науковістю, здобуті матеріали в більшості випадків залишалися без належного інтерпретаційного вивчення, майже не вводилися до наукового обігу тощо. Хіба не єдиним випадком серйозного аналізу стала стаття С. Ж. Пустовалова «Степова курганна археологія доби бронзи: підсумки та перспективи» [25], в якій визначена масштабність не лише польових досліджень, а й наукових результатів робіт новобудовних експедицій 1970–1990 рр.

Тому звернення до історії виникнення, діяльності та наукових відкриттів новобудовних археологічних експедицій в Україні, на погляд автора, має сприяти об'єктивній оцінці їхнього внеску до скарбниці знань про стародавню історію України.

Бібліографічні посилання

1. Археологія Української РСР: У 3 т. – К., 1971–1975. – Т. 1. Первісна археологія, 1971.
2. Бодяньський, О. В. Неолітична стоянка на острові Шуласовому / О. В. Бодяньський // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 2. – С. 253–260.
3. Генинг, В. Ф. Организация и опыт работ новостроечных экспедиций Института археологии АН УССР / В. Ф. Генинг, П. А. Горишний // Науч.-практ. конф. «Археологические исследования в зонах мелиорации, итоги и перспективы их интенсификации». – Л., 1985. – С. 8–10.
4. Горішний, П. А. Дослідження на новобудовах України / П. А. Горішний, В. В. Отрощенко, О. Г. Шапошникова // Археологія. – К., 1987. – № 57. – С. 67–74.
5. Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1.
6. Даниленко, В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини / В. М. Даниленко // Археологія. – К., 1950. – Т. 3. – С. 119–147.

7. Добровольський, А. В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області (за матеріалами Дніпрогесівської експедиції) / А. В. Добровольський // Археологія. – К., 1952. – Т. 7. – С. 75–88.
8. Добровольський, А. В. Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова / А. В. Добровольський // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 2. – С. 180–190.
9. Добровольський, А. В. Кам'яні спорудження в Надпоріжжі / А. В. Добровольський // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 2. – С. 191–200.
10. Ковалева, И. Ф. Днепровгэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР, 1927–1932 гг.: Дис... канд. ист. наук. – Д., 1971.
11. Ковалева, И. Ф. Итоги и перспективы работы новострочной экспедиции Днепропетровского университета / И. Ф. Ковалева // Науч.-практ. конф. «Археологические исследования в зонах мелиорации, итоги и перспективы их интенсификации». – Л., 1985. – С. 21–22.
12. Ковалева, И. Ф. 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета / И. Ф. Ковалева // Проблемы археологии Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 3–23.
13. Ковальова, І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І. Ф. Ковальова // Проблемы археологии Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 4–13.
14. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята 7 октября 1977 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm#3>
15. Лагодовська, О. Ф. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945–46 рр.) / О. Ф. Лагодовська // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 2. – С. 159–179.
16. Ляшко, С. Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // Проблемы археологии Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 14–27.
17. Массон, В. М. Исследования на новостройках – новая функция советской археологической науки / В. М. Массон // Науч.-практ. конф. «Археологические исследования в зонах мелиорации, итоги и перспективы их интенсификации». – Л., 1985. – С. 3–4.
18. О долговременной программе мелиорации, повышении эффективности использования мелиорированных земель в целях устойчивого наращивания продовольственного фонда страны: Постановление Пленума ЦК КПСС, 1984 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1987. – Т. 14. – С. 611–617.
19. О мерах улучшения охраны памятников культуры: Постановление Совета Министров СССР № 3898 (от 14 октября 1948 г.). – М., 1949.
20. Об охране и использовании памятников истории и культуры: Закон СССР, принятый Верховным Советом СССР, 29 октября 1976 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1976. – № 44. – С. 84–98.
21. Об охране и использовании памятников истории и культуры: Закон УССР, 13 июля 1978 г. // Сборник законов Украинской ССР: В 2 т. – К., 1980. – Т. 1. – С. 591–602.

22. Постановление об охране и использовании памятников истории и культуры: Утв. Постановлением Совета Министров СССР, 16 сентября 1982 г. // Собрание постановлений Правительства СССР: (Отд. Первый). – 1982. – № 26. – С. 489–507.

23. Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 1965 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1981. – Т. 8. – С. 479–482.

24. Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих сталих урожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 1966 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1981. – Т. 9. – С. 101–108.

25. *Пустовалов, С. Ж.* Степова курганна археологія доби бронзи: підсумки та перспективи / С. Ж. Пустовалов // *Магістеріум*. – 2000. – Вип. 5. – С. 125–132.

26. *Рудинський, М. Я.* Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому / М. Я. Рудинський // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – К., 1949. – Т. 2. – С. 264–274.

27. *Савинов, Д. Г.* Археологические работы ЛОИА АН СССР на новостройках одиннадцатой пятилетки / Д. Г. Савинов // *Науч.-практ. конф. «Археологические исследования в зонах мелиорации, итоги и перспективы их интенсификации»*. – Л., 1985. – С. 6–8.

28. *Смирнов, А. С.* Сохранение археологического наследия России в современных условиях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.archaeology-russia.org/infdoc/sohr_smirhov.shtml

Надійшла до редколегії 07.11.08.

УДК 902/904

В. В. Ратанчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФІБУЛИ З ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БОГОРОДИЧНЕ-І

Проведено аналіз застібок-фібул, знайдених на поселенні черняхівської культури Богородичне-І, з метою датування пам'ятки.

Серед виробів з бронзи на пам'ятках черняхівської культури найбільш численно представлені фібули. Ці аксесуари (застібки) стародавнього одягу чітко відображали моду свого часу та характеризували напрями культурних зв'язків і впливів [7, с. 325–329].

Актуальність їх вивчення полягає в тому, що фібули становлять найбільш надійний датуючий матеріал, завдяки чітко окресленим пе-

ріодам побутування тих чи інших типів, в залежності від змін в моді та запозиченням з інших культур.

Найбільш численна категорія знахідок на поселеннях – ліпна черняхівська кераміка, яка численно (70 %) переважає у всьому керамічному комплексі, не може слугувати надійним датуючим матеріалом, бо має більш широке хронологічне поширення, виходячи за хронологічні межі черняхівської археологічної культури (далі – А.К.), завдяки чому деякі «черняхівські» форми ми знаходимо в наступній пенківській культурі.

Метою даної публікації є введення до наукового обігу зібрання фібул, знайдених під час досліджень черняхівського поселення Богородичне-І, та спроба визначення часу їх побутування. Відповідно до цього сформульовано наукові завдання, до яких належить: опис та класифікація, визначення особливостей технологічного виробництва фібул Богородичного-І.

Історіографічна база, присвячена вивченню і класифікації фібул Південно-Східної, Північної та Центральної Європи, представлена значним масивом узагальнюючих праць, серед яких для нашого дослідження великий інтерес становлять роботи А. К. Амброза [1], Є. Л. Гороховського [4], К. І. Бакуменка, Г. В. Бейдіна [2] тощо.

Джерельну базу становлять археологічні (речові) знахідки, здобуті під час розкопок поселення черняхівської А. К. Богородичне-І, участь в яких брав автор.

Фібули виявлено на всіх більш-менш широко розкопаних поселеннях черняхівського типу і в багатьох похованнях. Вони являють собою одну з провідних категорій прикрас, найпоширеніших у народів тогочасної Європи. Важливою особливістю фібул є постійна зміна їх типів щодо форми і стилю. Це дає змогу використовувати їх як надійний датуючий матеріал для визначення хронології археологічних пам'яток і культур. Проте, будучи добротним датуючим матеріалом, фібули дають значно менше даних для вирішення етнокультурних питань [2, с. 87–95]. Фібули мають цінність і як витвори мистецтва, а їх вивчення, з урахуванням всього комплексу речових і письмових джерел, набуває особливого значення.

Поселення Богородичне-І розташоване в північно-східній частині мису, утвореного злиттям річок Самари та Кримки (тепер одна з численних приток Самари). Топографія поселення сьогодні визначається піднесеною частиною мису, оскільки прибережна територія затоплена водосховищем дамби Дніпрогесу [6, с. 244].

Систематичні розкопки поселення ведуться з 2005 р. під керівництвом доктора історичних наук, професора Ірини Федорівни Ковальо-

вої. За цей час здобуто чималу колекцію речових знахідок, серед яких велику увагу привертають фібули. На сьогоднішній день знайдено п'ять фібул (майже всі збереглися частково).

Фібула № 1 була знайдена в північно-східній частині миса, в обриві берега р. Самари, де в 2003 р. проводилась зачистка берегової лінії (розкоп-1) [5, с. 26–31]. Ця бронзова двочленна «війська» фібула з округлого в розрізі дроту із втраченою голкою та пружинкою за А. К. Амброзом відноситься до IV ст. н.е. Дослідник вважає, що вони є подальшим розвитком фібул підв'язного типу [1, с. 70–71].

Подібні двочленні «війські» фібули були відомі за знахідками у Північному Причорномор'ї та на Кавказі. Це дає змогу зробити припущення, що ця фібула не була місцевого виробництва. За Гороховським цей тип фібул відноситься до 3-ї (Косанівської) – 5-ї (Журавської) фази [4, с. 43] (рис. 1.г).

Фібула № 2 – бронзова, лучкова підв'язна фібула з прогнутою спинкою та втраченими голкою і приймачем (рис. 1.б). Ця група фібул отримала свою назву через те, що в застігнутому вигляді нагадує собою лук. Загалом, фібули підв'язної конструкції на півдні України з'являються вже на початку н.е. або й раніше; на території черняхівської А. К. поширюються в основному з Північного Причорномор'я. Окрім бронзових, серед фібул цієї групи зустрічаються і залізні [3, с. 114].

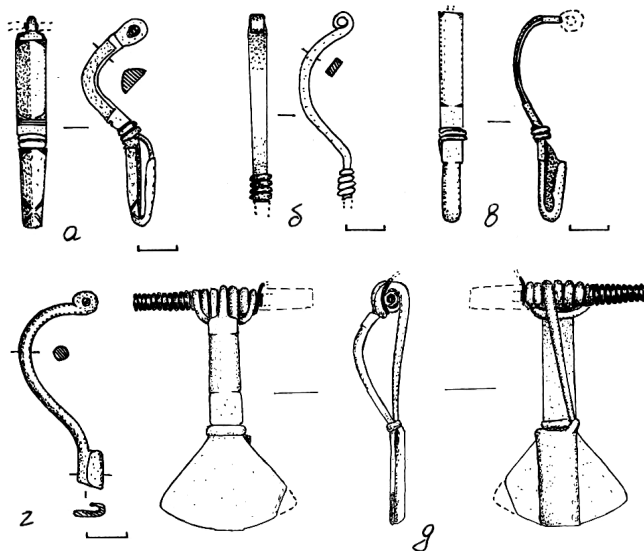

Рис. 1.

Більшість дослідників, в тому числі й А. К. Амброз, з огляду на тривалий час їх поширення, визначають їх сумарною датою II–IV ст. н.е. Тому вважати цю фібулу надійним датуючим джерелом для визначення віку поселення не можна.

Фібула № 3, за класифікацією А. К. Амброза належить до групи прогнутих підв'язних фібул з пластинчастим корпусом [1, с. 64–66]. Різноманітні серії фібул цього типу були поширені на величезній території від Терека до Рейну та від Скандинавії до Балкан. Час існування – IV ст. (рис. 1.а.)

Фібула № 4 належить до так званих підв'язних фібул Леб'язинської серії. А. К. Амброз датує подібні фібули часом III–IV ст. н.е. [1, с. 55–57] (рис. 1.в.).

Фібула № 5 знайдена у 2008 р. у північно-західній частині поселення під час шурфовки. За класифікацією А. К. Амброза відноситься до прогнутих підв'язних фібул з розширеною ніжкою [1, с. 68, 69]. Ареал поширення – черняхівська А. К. і Крим. У IV – поч. V ст. разом з іншими черняхівськими фібулами з'являються в Панонії. Походження не з'ясоване. Датуються IV ст. н. е. (рис. 1.д.)

На підставі запропонованого розгляду фібул поселення Богородичне-І можна зробити висновок щодо його існування в межах від III по IV ст. н.е. Не можна виключати, що фібули мали місцеве походження. На поселенні було відкрито сліди ливарного виробництва [6, с. 245].

Автор висловлює вдячність науковому керівникові І. Ф. Ковальовій за допомогу у написанні публікації.

Бібліографічні посилання

1. Амброз, А. К. Фибулы юга европейской части СССР А. К. Амброз // САИ. – Вып. Д1–30. – М., 1966.
 2. Бакуменко, К. И. Фибулы римского времени верховьев Ворсклы и Северского Донца / К. И. Бакуменко, Г. В. Бейдин, В. В. Дидык // Древности римского времени на Слобожанщине. – Х., 2006.
 3. Баран, В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу / В. Д. Баран. – К., 1981. – С. 114–117.
 4. Гороховський, Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины / Е. Л. Гороховский // Труды V МКАС. – Т. 4. – К., 1988.
 5. Отчет о работах археологической экспедиции научно-исследовательской лаборатории Поднепровья Днепропетровского Национального университета в 2005 г. – Д., 2005. – С. 26–31.
 6. Ратанчук, В. В. Черняхівське поселення Богородичне за матеріалами розкопок 2006–2007 рр. / В. В. Ратанчук // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип. 4. – Д., 2007.
 7. Europa Barbarica / red. Piotr Luczkiewicz. – Lublin, 2005. – С. 325–329.
- Надійшла до редколегії 28.11.08.*

НАШІ АВТОРИ

Бородин Євгеній Іванович – доктор історичних наук, доцент, заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

Голощапова Євгенія Олександрівна – аспірантка кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Дояр Лариса Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету.

Каковкіна Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпропетровськ).

Коник Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кучерук Олена Сергіївна – магістр історії, аспірантка кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лавренко Валерія Сергіївна – студентка IV курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ленська Валентина Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету.

Марченко Валентина Олексіївна – слухач факультету державного управління ДРІДУ НАДУ, пошукач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мащенко Ольга Олексіївна – завідувач відділу науково-просвітньої роботи Музею історії м. Дніпродзержинська.

Медяник Вадим Юрійович – студент IV курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Пекун Олексій Ігорович – старший науковий співробітник Музею історії м. Дніпродзержинська.

Пахоменков Юрій Геннадійович – викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету.

Поплавський Олег Олександрович – старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету.

Ратанчук Володимир Вікторович – студент V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сабов М. М. – заступник директора з наукової роботи Музею історії м. Дніпродзержинська.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Стецкевич Віталій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету.

Струкуленко Анастасія Степанівна – магістр історії, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Тарасов А. В.

Терновський Андрій Миколайович – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Тихонова Маргарита Миколаївна – старший науковий співробітник фондів Дніпропетровського історичного музею ім Д. І. Яворницького.

Утешева Галина Валентинівна –

Харитоновна Олена Вікторівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ченцова Надія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Чорнодід Л. В. – Криворізький технічний університет.

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник, викладач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Шугальова І. М. – аспірантка Запорізького національного університету

ЗМІСТ

Вступ	3
-------------	---

I. ДО 75-річчя ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бородін Є. І. 75-річчя ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОСВІД ВІДЗНАЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЮВІЛЕЮ	4
--	---

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ковальова І. Ф. МІСЦЕ САМАРІ У СИСТЕМІ ПАМ'ЯТОК НАДДНІПРЯНИЩИНИ КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ	16
Швидько Г. К. ФОРТЕЦІ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ ВИНИКНЕННЯ СІЛЬСЬКИХ І МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ЗАПОРОЗЬКИХ ТЕРЕНАХ	22
Ченцова Н. В. ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ КОЗАЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У МЕЖАХ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ	31
Світленко С. І. КАТЕРИНОСЛАВ У ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.: 3. ВІДСТУП РЕВОЛЮЦІЙНИХ СИЛ.....	38
Сабов М. М. ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ у с. КАМ'ЯНСЬКОМУ УПРОДОВЖ 1905–1907 рр.....	52
Мащенко О. О. КАМ'ЯНСЬКЕ. РІК 1917-ий	56

III. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Мирончук В. Ю., Медяник В. Д. М. Ф. ДІТМАР ТА ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА РОБІТНИКІВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В КІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	62
Каковкіна О. М. КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ В. І. ПІЧЕТИ.....	68
Коник О. О. ДЕПУТАТ ДРУГОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ КАРАВАЄВ: МІЖ НАРОДНОЮ ЛЮБОВ'Ю І НЕНАВИСТЮ.....	77
Кучерук О. С. УЧАСТЬ Д. П. ПОЙДИ У РОБОТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР».....	85

IV. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, НАУКА

Тарасов А. В. ФОРМУВАННЯ ВІРНОПІДДАНСТВА ЯК ОСНОВА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ (НА ПРИКЛАДІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ 80 – поч. 90-х рр. ХІХ ст.)	94
Утешева Г. В. КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ НАРОДНІ ГУЛЯННЯ НА МЕЖІ ХІХ– ХХ ст.	100
Поплавський О. О. ПЕРШІ КРОКИ УРЯДУ ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ БУДІВНИЦТВІ.....	111
Лавренко В. С. ОБРАЗ ДВОРЯНСЬКОЇ САДИБИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В МЕМУАРАХ РОСІЙСЬКИХ ЕМІГРАНТОК 1920-х – 1930-х рр. (НА ПРИКЛАДІ СПОГАДІВ А. О. ШИРИНСЬКОЇ).....	118

Ленська В. В. ОСВІТА НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В ДОБУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	124
Дояр Л. В. КУЛЬТУРНІ ЗАКЛАДИ КРИВОГО РОГУ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД.....	131
Ковальова Н. А. ДНІПРОПЕТРОВЩИНА ТУРИСТИЧНА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНОПРИВАБЛИВОГО ІМІДЖУ РЕГІОНУ	140

V. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПРИДНІПРОВ'Я

Тихонова М. М. АРХІТЕКТУРНІ СТИЛІ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ КАТЕРИНОСЛАВА 1830–1915 pp.....	146
Шугальова І. М. РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.	157
Голошапова Є. О. ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ НА ЗАПОРІЖЖІ у 20-ті pp. ХХ ст.: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД	166

VI. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Парнак С. М. ГІРНИЧА ГАЛУЗЬ КРИВОРІЗЖЯ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.....	173
Чорнодід Л. В. ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК КРИВБАСУ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ ТА ТЕОРІЯ «ЗАТУХАННЯ»	179
Марченко В. О. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СІЛ ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ У ПОВОСННУ П'ЯТИРІЧКУ	185

VII. ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПРИДНІПРОВ'І

Стецкевич В. В. ПРОДОВОЛЬЧІ ПРОБЛЕМИ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОБУ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 pp.....	191
Пекун О. І. ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКО-НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКУ (1941–1943 pp.)	200
Терновський А. М. ДІЯЛЬНІСТЬ ВИНИЩУВАЛЬНОГО БАТАЛЬЙОНУ ВАСИЛЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 pp.	206

VIII. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

Шалобудов В. М. МІСЦЕ НУМІЗМАТИЧНИХ ЗНАХІДОК У ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ ДАТУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ НИЖНЬОГО ПРИСАМАР'Я	213
Харитонов О. В. СКЛО В ОЗДОБЛЕННІ ПРИКРАС ХVII–ХVIII ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ САМАРІ – БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ	219
Струкуленко А. С. ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НОВОБУДОВНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ	224
Ратанчук В. В. ФІБУЛИ З ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БОГОРОДИЧНЕ-І	232
Наші автори	236

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 6

Редактор *Т. А. Ягельська*
Технічний редактор *В. А. Усенко*
Коректор *Т. А. Ягельська*

Підписано до друку з оригінал-макета 20.12.2008. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 13,95.
Ум. фарбовідб. 14,42. Обл.-вид. арк. 15,5. Тираж 200 прим. Вид. № 1381.

Свідоцтво держреєстрації серія ДК № 289 від 21.12.2000 року
Видавництво Дніпропетровського національного університету,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ППДФ «Герда», пр. К. Маркса, 60, м. Дніпропетровськ, 49000
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру серія ДК № 397 від 03.04.2001